

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be ISSUED
out of the Library
without Special Permission

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ६१

गौतमप्रणीतधर्मसूत्राणि

हरदत्तकृतमिताक्षरावृत्तिसहितानि ।

एतत्सुस्तकं वे. झा. सं. गोसले इत्युपाद्वैर्गणेशशास्त्रिभिः
संशोधितम् ।

तच्च

हरि नारायण आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरेर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शाठिवाहनशकाब्दाः १८३१

मिम्बाळा १९१०

(अन्य सप्तउधितारा राजशासनानुमोदितं वाच्यतादृशं)

मूल्यं मार्धं रूपकद्वयम् (०१८)

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलि: ॥

ग्रन्थाङ्कः ६१

गौतमप्रणीतधर्मसूत्राणि

हरदत्तकृतमिताक्षरावृत्तिसहितानि ।

एतत्पुस्तकं वे. शा. सं. गोखले इत्युपाध्वैर्गणेशशास्त्रिभिः
संशोधितम् ।

तच्च

हरि नारायण आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८३१

ख्रिस्ताब्दाः १९१०

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुमारेण स्वायत्तीकृताः)

मूल्यं सार्धं रूपकद्वयम् (२८८)

आदर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

अस्य गौतमप्रणीतधर्मसूत्रस्य पुस्तकानि यैः परहितैकपरतया
प्रदत्तानि तेषां नामादीनि पुस्तकानां संज्ञाश्च प्रदर्श्यन्ते ।

- क. इति संज्ञितम्—आनन्दाश्रमस्थम् ।
- ख. इति संज्ञितम्—आनन्दाश्रमस्थम् । अस्य लेखनकालः शके १७२४
- ग. इति संज्ञितम्—डेकनकालेजस्थम् ।
- घ. इति संज्ञितम्—डेकनकालेजस्थम् ।
- ङ. इति संज्ञितम्—आनन्दाश्रमस्थं मूलम् ।
- च. इति संज्ञितम्—आनन्दाश्रमस्थं मूलम् ।
- छ. इति संज्ञितम्—डेकनकालेजस्थं द्रुतितम् ।

समाप्तेयमादर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

गौतमप्रणीतधर्मसूत्राणां विषयानुक्रमः ।

विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।	विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।
धर्मे प्रमाणम्	१	श्वादिद्व्यतिरिक्तपश्वादीना-	१
यत्र श्रुतिस्मृत्योः परस्पर-		मन्तरागमने प्रायश्चित्तम्..	११
विरोधस्ताद्विषये निर्णयः	२	श्मशानस्योपर्यध्ययने प्राय-	
ब्राह्मणस्योपनयनकालः ...	११	श्चित्तम्	११
क्षत्रियवैश्ययोरुपनयनकालः	३	अथोपनीतप्रसङ्गेनानुपनीत-	
आपद्युपनयनकालावधिः...	११	धर्माः	११
उपनीतानां भेदलाः ...	४	अनुपनीतस्य हुतशेषमक्षण-	
॥ अजिनानि ...	११	निषेधः	१२
॥ वासांसि ...	११	ब्रह्मचर्येणावस्थानम् ...	११
॥ दण्डाः... ..	५	शौचविषये न दिक्स्थान-	
अथ द्रव्यशुद्धिस्तत्र तैजसा-		नियमः	११
दीनां द्रव्याणां शुद्धिः ...	६	शरीरशुद्धिः	११
पाषाणादीनां शुद्धिः ...	११	उदक्यादिस्पृष्टस्यापि स्पृष्टा-	
रज्ज्वादीनां शुद्धिः ...	७	स्पृष्टिदोषाभावः	१३
शौचाचारः	११	पिड्यकर्मणोऽन्यत्र वेदोच्चा-	
आचमनविधिः	११	रणनिषेधः	११
उपस्पर्शनम्	८	उपनीतस्यापि ब्रह्मचर्येणाव-	
द्विराचमननिमित्तानि ...	११	स्थानम्	१४
दन्तश्लिष्टेषूपच्छिष्टलेपेषु दन्त-		प्रत्यहं समिद्धोमभैक्षचरणे	
वन्नाशुचित्वम्	११	कर्तव्ये	११
हस्तपादादेरमेध्यालितस्य शौ-		सत्यवचनम्	११
चविधिः	९	ज्ञानम्	११
गुरूपसदनविधिः	११	संध्योपासनविधिः... ..	१५
प्राणायामः	११	आदित्यदर्शननिषेधः ...	११
गुरोः पादोपसंग्रहणम् ...	१०	अथ वज्यानि	११
अन्तरागमने पुनरुपसदनम्	११	गुरुसंनिधावाचारः... ..	१७
श्वनकुलाद्यन्तरागमने प्राय-		पूज्ये विद्यादिभिरधिके	
श्चित्तम्	११	चाऽऽचारः	११

विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।	विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।
गुरुवत्तद्धार्यापुत्रेषु चारः ...	१८	रूपादपकृष्टवर्णान्तरप्राप्ति-	
अस्पापवादः	"	कथनम्	३१
प्रवासं गत्वा प्रत्यागतेन गुरु-		प्रतिलोमानां धर्महीनत्वम्	३२
मार्याणामुपसंग्रहणं कार्यम्	१९	आनुलोम्येनापि शूद्रायामु-	
भिक्षादननियमः	"	त्यन्नस्य धर्महीनत्वम्	"
भोजनम्	"	पुत्राणां प्रशंसा	"
शिष्यशासनप्रकारः	२०	गर्भाधानकालः	३३
गुरुकुले वासः	"	पञ्च महायज्ञाः	३४
ब्रह्मचारिणो वक्ष्यमाणाभ्रम-		तत्र ब्रह्मयज्ञः	"
विकल्पः	२१	पितृयज्ञः	३५
आश्रमाः	२०	देवयज्ञस्याग्निकार्यमूलत्वाद्-	
गृहस्थस्य प्राधान्याभिधानम्	"	ग्निपरिग्रहकालः	"
ब्रह्मचारिधर्माः	"	देवयज्ञः	३६
मिक्षुधर्माः	२३	वैश्वदेवप्रयोगः	"
धान्यप्रस्थधर्माः ...	२५	मूतयज्ञचलिहरणम्	"
गृहस्थधर्माः	२७	मनुष्ययज्ञः	३७
तत्र विवाहभेदाः । ब्राह्म		दानस्य फलम्	"
विवाहः	२८	यत्रावश्यदेयं तत्रादाने प्रत्य-	
प्राजापत्यविवाहः	"	वापः	३८
आपर्वविवाहः	२९	दानापवादः	"
दैवविवाहः	"	गृहस्थपूर्वभोज्याः	३९
गान्धर्वविवाहः	"	ऋत्विगादिषु गृहमागतेषु	
आसुरः	"	मधुपर्कदानम्	"
राक्षसः	"	श्रोत्रियस्य राज्ञः पूजाप्रकारः	४०
पेशाचः	"	अश्रोत्रियस्य राज्ञः पूजा-	
अनुलोमाः	३०	प्रकारः	"
प्रतिलोमाः	"	सामर्थ्याभावे पूजाप्रकारः	"
अनुलोमजातानां पितृद्वारा		विद्यारहितसाधुवृत्तातिथि-	
सप्तमपुरुषादुत्कृष्टवर्णान्तर-		विषये पूजाप्रकारः	"
प्राप्तिः, मातृद्वारा पञ्चमपु-		निहृदसाधुवृत्तातिथिविषये	"
		पूजाप्रकारः	"

विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।	विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।
आत्मसदृशातिथिविषये पू-		रममाणस्य निवारणाधि-	
जाप्रकारः	४१	कारिणौ	५१
आत्मना किञ्चिदूनातिथिवि-		बहुश्रुतब्राह्मणस्य लक्षणम्	५२
षये पूजाप्रकारः	४१	आपद्बृत्तौ रममाणस्य नि-	
अतिथिलक्षणम्	४१	वारणोपायाः	५३
अतिथिप्रश्नः	४१	चत्वारिंशत्संस्काराः ...	५४
मात्रादीनां पूजाप्रकारः ...	४२	अष्टावात्मगुणाः	५६
अभिवादनविधिः	४३	एषामुत्कर्षः	५७
भ्रातृभार्याणां पूजाप्रकारः	४४	गृहस्थव्रताधिकारी ...	५७
यवीयसामृत्विगादीनां पूजा-		स्नातकस्यापि गृहस्थव्रतानु-	
प्रकारः	४५	ष्ठानम्	५७
नामग्रहणनिषेधः	४५	गृहस्थव्रतानि तत्र बन्धधार-	
भो भवन्निति व्यवहाराः ...	४५	णविषये निर्णयः	५८
वित्तादीनामुत्तरोत्तरबलीय-		अकारणाद्ब्रह्मश्रुतनिषेधः	५९
स्त्वम्	४६	अग्न्युदकयोर्युगपद्वारणे नि-	
सर्वेभ्योऽपि श्रुतस्य बलीय-		षेधः	५९
स्त्वम्	४६	तिष्ठत आचमननिषेधः ...	५९
तद्विषये प्रमाणम्	४७	वाग्वाद्याभिमुख्येनामेध्य-	
ब्राह्मणदेव विद्याऽधिगन्त-		करणे निषेधः	५९
व्या तदभाव आपत्कल्पः	४७	पर्णादिभिर्मूत्रपुरीषाद्यपक्	
आपद्बृत्तयः	४८	र्षणे निषेधः	६०
गर्हितयाजनादिवृत्त्यभावे क्ष-		मस्माद्याक्रमणे निषेधः ...	६०
त्रवृत्तिः	४८	म्लेच्छादिभिः सह संभाषणे	
तदभावे वैश्यवृत्तिः	४८	निषेधः	६०
वैश्यवृत्त्युपजीविनो ब्राह्मण-		संभाषणप्रकारः	६१
स्यापण्यानि	४९	स्त्रीसंगमननिर्णयः	६१
विनिमयेऽनुज्ञा	५०	रजस्वलागमने निषेधः ...	६२
प्रतिपिन्द्रविनिमयः	५०	अथ वर्जनीयानि	६२
अशक्तौ सर्वथा वृत्त्यभि-		पथ्याक्रमणनियमाः	६३
धानम्	५०	मूत्रपुरीषोत्सर्गनियमाः ...	६३
आपदं तीर्त्वाऽऽपद्बृत्तावेव		अभिवादानादि कुर्वतः सोपा-	

विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।	विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।
नत्कस्य निषेधः	६४	राज्ञो व्यवहारविषये प्रमा-	
नग्नयोपिद्दर्शननिषेधः	"	णानि	८५
शिशनादिचापलनिषेधः	६५	देशधर्मादीना प्रमाणत्वम्	"
अकारणच्छेदनादिनिषेधः	"	कर्पकादिषु धर्मविप्रतिपत्तौ	
भोजननियमाः	६६	व्यवस्था	८६
रात्रौ नग्नस्वापनिषेधः	"	दण्डेनादान्ताना दमनम्	८७
नग्नस्नाननिषेधः	६७	स्ववर्णाश्रमधर्माननुष्ठितवता	
आनन्त्यादाचाराणा संक्षे-		फलप्राप्तिः	"
पतः कथनम्	"	विपरीताना नाशः	८८
अथ वर्णधर्माः	६९	शूद्रस्य वाक्पारुष्याद्यपराधे	
ब्राह्मणधर्माः	"	दण्डः	८९
राजधर्माः	७०	आर्यस्य भिगमने दण्डः	"
युद्धे हिंसाया दोषाभावः	७२	आसनादिषु द्विजातिभिः	
तदपवादाः	"	साम्यमिच्छतो दण्डः	९०
सङ्ग्रामलब्धद्रव्यविषये निर्-		ब्राह्मणाक्रोशे क्षत्रियस्य दण्डः	"
णयः	"	ब्राह्मणाक्रोशे वैश्यस्य दण्डः	"
राज्ञे देयानि	७३	क्षत्रियाक्रोशे ब्राह्मणस्य	
प्रनष्टस्याभिक द्रव्यमाधिगम्य		दण्डः	"
राज्ञः कर्तव्यता	७५	वैश्याक्रोशे ब्राह्मणस्य दण्डः	"
निध्यधिगमे निर्णयः	७६	ब्राह्मणराजन्ययोः परस्पराक्रो-	
वैश्यधर्माः	७७	शवत्क्षत्रियवैश्ययोः परस्प-	
शूद्रधर्माः	"	राक्रोशे दण्डः	९१
पुनश्च राजधर्माः	८१	अथ स्तेयदण्डः	"
वर्णाश्रमाणा न्यायेनाभिरक्ष-		फलादीना स्तेये दण्डः	९२
णम्	८२	पशुभिरुपहते सस्यादी पशु-	
ब्राह्मणस्य पारोहित्यन म्बिक		स्वामिनो दोषः	"
रणम्	८३	पशुभिरुपहते सस्यादौ दण्ड-	
ज्योतिर्विटादिवचनेषु विश्वा-		परिमाणम्	"
सः कार्यः	"	अदत्तादाननिषेधविषयेऽप-	
शान्तिपुण्याहारीनि शालाम्री		यादः	९३
वापाणि	८४	धर्मा वृद्धिः	९४

विषयः ।	पृष्ठाङ्कः ।	विषयः ।	पृष्ठाङ्कः ।
आपदि चक्रवृद्धिः... ..	९५	शूद्रस्याऽऽशौचनिर्णयः ...	११०
कारितादिवृद्धिप्रकाराः ...	९६	आशौचसंपाते निर्णयः ...	११०
पश्वादिबृद्धिविषये निर्णयः	९६	तत्र रात्रिक्षेपे निर्णयः ...	१११
अजडापोगण्डयोर्दशवर्षमु-		दशाहादौ व्यतीते संगवे यद्य-	
क्तस्य धनस्य निर्णयः ...	९७	न्यदापतेत्तत्र निर्णयः ...	१११
तस्यापवादः	९७	गोब्राह्मणार्थं हतानां सपि-	
मुक्तपश्वादिविषये निर्णयः	९७	ण्डानां विषये निर्णयः ...	११२
ऋणदानविषये निर्णयः ...	९८	आत्मघातिनामाशौचनिर्णयः	११२
निध्यादिविषये निर्णयः ...	९८	जननाशौचम्	११३
सुवर्णस्तेयकृद्दण्डः... ..	९९	अतिक्रान्ताशौचनिर्णयः ...	११४
चोरसाचिव्यं कुर्वतश्चोरव-		असपिण्डाद्याशौचनिर्णयः..	११५
दण्डः... ..	१००	प्रेतनिर्हरण आशौचनिर्णयः	११६
साक्षिप्रकरणम्	१०१	आचार्यादीनां मरण आशौ-	
साक्षिस्वरूपवर्णनम्	१०२	चनिर्णयः	११७
साक्षिणोऽनृतवचने दोषः...	१०३	विजातीयप्रेतनिर्हरणविषय	
दिव्यकरणम्	१०४	आशौचनिर्णयः	११८
पश्वाद्यनृतवचने साक्षिणो		पतितादिस्पर्शन आशौच-	
दोषः	१०५	निर्णयः	११८
भूम्याद्यनृतविषये दोषः ...	१०५	शवानुगमन आशौचनिर्णयः	११९
बुधविषयेऽनृतवचने साक्षिणो		श्वोपहत आशौचनिर्णयः...	११९
दण्डः	१०६	उदकदाननिर्णयः	१२०
तदपवादः	१०७	आशौचकाले ज्ञातीनामा-	
जाह्न्याद्युपेतत्वात्साक्षिणः		चारः	१२०
कालदानम्	१०७	अकृतचूददेशान्तरिताद्याशौ-	
धेन्वादिविषये शीघ्रविवादः	१०८	चनिर्णयः... ..	१२१
आत्ययिके शीघ्रविवादः ...	१०८	राजादीनामाशौचनिर्णयः...	१२२
अथाऽऽशौचं तत्र शावाशौ-		श्राद्धप्रकरणम्	१२३
चनिर्णयः	१०९	तत्र ब्राह्मणानां संख्या ...	१२५
ज्ञातिमरणे क्षत्त्रियस्याऽऽ-		श्राद्धभोक्तृणां ब्राह्मणानां	
शौचनिर्णयः	११०	लक्षणम्	१२६
वैश्यस्याऽऽशौचनिर्णयः ...	११०	श्राद्धे धर्म्यब्राह्मणाः ...	१२६

विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।	विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।
कुण्डाश्यादीनां वर्जनम् ...	१२७	भर्तुरतिक्रमणे निषेधः ...	१४८
शिष्यादीनां वर्जनम् ...	१२८	पत्यौ मृते देवरादपि सुतो-	
श्राद्धभोक्तुर्नियमाः ...	१२९	त्पत्तिः ...	११
श्वादिभिरवेक्षितस्यान्नस्य दु-		देवराभावे सपिण्डादिभ्यः	
ष्टत्वकथनम् ...	१३०	सुतोत्पत्तिः ...	१४९
पङ्क्तिपावनाः ...	१३१	एवमुत्पादितः पुत्रः क्षेत्रिणो	
श्रवणाकर्म ...	१३२	वा बीजिनो वेति तद्विषये	
अध्ययनकालः ...	१३३	निर्णयः ...	११
अथानध्यायाः ...	१३४	विद्याधिगमार्थं प्रोषितस्य	
वाणभेदादिशब्दश्रवणेऽन-		भर्तुः प्रतीक्षा ...	१५०
ध्यायः ...	१३५	अकृतोद्वाहेऽनाहिताग्नी च	
गुरुशुक्रादिपरिधेपणेऽन-		ज्येष्ठे भ्रातरि प्रोषिते प्र	
ध्यायः ...	१३६	तीक्षा ...	११
आकालिकानध्यायाः ...	१३७	कन्यादानसमयः ...	१५१
चोरादिभिर्ग्रामाद्युपद्रवेऽग्नि-		विवाहसिद्ध्यर्थं शूद्रादिभ्यो	
दाहादौ चानध्यायः ...	१३८	द्रव्यादाने दोषाभावकथनम्	११
कार्तिक्यादिषीर्णमासीप्यन-		भोज्यालामेनाभुक्त्वाऽनादे-	
ध्यायः ...	१३९	यस्याप्यादाने दोषाभावः ...	१५२
श्राद्धकर्त्रादीनामनध्यायः ...	१४०	प्रायश्चित्तप्रकरणम् ...	१५३
भक्ष्यामक्षयप्रकरणम् ...	१४१	प्रायश्चित्तस्य निमित्तानि ...	१५४
तस्यापवादः ...	१४२	प्रायश्चित्तस्य विचारः ...	११
पशुपालादयोऽत्यन्तापत्काले		जपप्रकाराः ...	१५५
भोज्यान्नाः ...	१४३	जपे प्रवृत्तस्याऽऽहारनिषयः	१५६
अथामोज्यानि ...	१४४	जपादीनां स्थानानि ...	१५७
उत्सृष्टादीनामभोज्यान्नत्वम्	१४५	तपःस्वरूपम् ...	११
वृथान्नादीनामभोज्यत्वम् ...	१४६	अथ देयानि ...	१५८
अपेक्षारनिर्णयः ...	१४७	जपादीनां कालः ...	१५९
फाकादीनामभक्ष्यत्वम् ...	१४८	कृच्छ्रादिप्रायश्चित्तानां द्य-	
किसलपादीनामभक्ष्यत्वम् ...	१४९	यस्या ...	११
आपद्यभक्ष्यापवादः ...	१५०	प्रायश्चित्तमकुर्वतां त्यागः ...	१६०
अथ स्त्रीपमाः ...	१५१	त्यागप्रकारः ...	११

विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।	विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।
त्यक्तेन सह संभाषणे प्रायश्चित्तम्	१६२	कृकलासादीनां सहस्रं हत्वा प्रायश्चित्तम्	"
प्रायश्चित्तेन शुद्धस्य स्वीकरणविधिः	१६३	अनस्थिमतामनहुद्गारं हत्वा प्रायश्चित्तम्	"
यस्य प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तं तस्य मरणादेव शुद्धिः ...	१६४	पण्डवधे प्रायश्चित्तम् ...	१८१
अथ पतिताः	"	सर्पवधे प्रायश्चित्तम् ...	"
पतितैः सह संवत्सरं समाचरणं पातित्यम्	१६५	वराहवधे प्रायश्चित्तम् ...	"
पतितत्वस्वरूपकथनम् ...	१६६	ब्रह्मबन्धुवधे प्रायश्चित्तम् ...	"
ब्रह्महत्यादिषु त्रिषु प्रायश्चित्ताभावः	"	भार्यादिलभेषु विज्ञे प्रायश्चित्तम्	१८२
स्त्रीपतनहेतुः	१६७	परदारगमने प्रायश्चित्तम् ...	"
महापातकसमानि	"	श्रोत्रियदारगमने प्रायश्चित्तम् ...	"
उपपातकम्	"	पतितादिभिः सह मन्त्रयोगे प्रायश्चित्तम्	१८३
ऋत्विगाचार्ययोः पतनहेतुः	१६८	अग्न्युत्साद्यादिषु प्रायश्चित्तम्	"
शिष्यस्य पतनहेतुः	"	व्यभिचारिण्याः प्रायश्चित्तम्	१८४
ब्राह्मणाभिर्शंसनादौ दोषः	१६९	महिषादिस्त्रीषु गमने प्रायश्चित्तम्	१८५
ब्रह्महप्रायश्चित्तम्	१७०	सुरापस्य ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तम्	१८६
ब्रह्मघ्नः प्रायश्चित्तमन्तरा ...	"	अमत्या सुरापाने प्रायश्चित्तम्	१८७
प्रकारान्तरेण शुद्धिकथनम्	१७२	मूत्रादिप्राशने प्रायश्चित्तम्	"
ब्राह्मणवधोद्युक्तस्य ब्रह्महप्रायश्चित्तम्	१७४	व्याघ्रादिमांसमक्षणे प्रायश्चित्तम्	१८८
आग्नेय्या हनने ब्रह्महप्रायश्चित्तम्	"	सुरागन्धाद्याणे प्रायश्चित्तम्	"
अविज्ञातगर्भहनने ब्रह्महप्रायश्चित्तम्	"	गुरुतल्पगमने प्रायश्चित्तम्...	१८९
राजन्यवधे प्रायश्चित्तम् ...	१७५	सत्यादिगमने प्रायश्चित्तम्	१९१
वैश्यवधे प्रायश्चित्तम् ...	१७६	प्रायश्चित्तमकुर्वतीनां स्त्रीणां दण्डः	१९२
शूद्रवधे प्रायश्चित्तम् ...	"	रेतःस्फुन्दनादिषु प्रायश्चित्तम्	१९५
आग्नेयीव्यतिरिक्ताया वधे...	"	मूयाम्पुदितप्रायश्चित्तम् ...	१९६
प्रायश्चित्तम्	"	अशुचिदग्ने प्रायश्चित्तम्...	१९७
गोवधे प्रायश्चित्तम्...	१७७	अमोज्यभोजनादिषु प्रायश्चित्तम्	१८०
मण्डूकादीनां समुदितानां...	"		
वधे प्रायश्चित्तम्	१८०		

विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।	विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।
श्रित्तम् ..	"	स्त्रीधनविषये निर्णयः	२२६
आक्रोशादिषु प्रायश्चित्तम्	२०१	विभक्तभ्रातृणां सृतानां विभ-	
विवाहादिष्वनृतोक्तौ दोषा-		क्तव्यधनादिविषये निर्णयः	२२७
भायः	२०२	प्रेतानामविभक्तभ्रातृणां	
तस्यापवादः	२०३	विभागः	२२८
अन्यावसायिनीगमने प्राय-		विभागोत्तरमुत्पन्नपुत्रस्य वि-	
श्रित्तम्	"	भागः	"
उदक्यागमने प्रायश्चित्तम्	"	मूर्खभ्रातृणां विभागः	२२९
रहस्यप्रायश्चित्तम्	२०४	औरसादयः षट्पुत्रा रिक्थ-	
ब्राह्मणवधे रहस्यम्	२०५	माजः	"
अवकीर्णिनिन्दा	२०७	कानीनादयो गोत्रमाजः	२३०
अवकीर्णिप्रायश्चित्तम्	२०८	औरसाद्यभावे कानीनादीनां	
त्रिरुपस्थानस्यार्थावादः	"	पितृधनस्य चतुर्थांशमा-	
अनार्जवादिषु प्रायश्चित्तम्	२०९	क्त्वकथनम्	"
कृच्छ्रादिस्वरूपम्	२१०	असवर्णापुत्रविभागः	२३२
अतिकृच्छ्रे विशेषः ..	२१४	अन्यापवृत्तस्य सवर्णापुत्र-	
कृच्छ्रातिकृच्छ्रस्वरूपम्	२१५	स्यापि विभागामावः	२३३
कृच्छ्राद्याचरणे फलम्	"	अनपत्यस्य ब्राह्मणस्य वि-	
चान्द्रायणविधिः	२१६	भागः	"
चान्द्रायणस्य फलम्	२१९	अनपत्यानां क्षत्रियादीनां	
अथ दायविभागः	२२१	विभागः	"
पितुरुर्ध्वं जीवति च तस्मि-		जहक्नीययोर्भरणम्	२३४
न्विभागप्रकारः	२२२	प्रतिलोमानां विभागः	"
तत्र पशुविषये विशेषः	२२३	उदकादिषु विभागामावः	"
तस्यापवादः ..	"	सदिग्धविषयनिर्णयः	"
अनेकमातृकाणां दायप्रकारः	"	परिपलक्षणम्	२३५
भ्रूपमोऽधिको ज्येष्ठस्येत्य-		शिशवचनस्य कर्तव्यत्वे	
स्यापवादः	"	प्रमाणम्	"
अथापुत्रविषये विचारः	२२४	धर्मशास्त्रविदा प्रशस्ता	२३६
अनपत्यस्य दायवादाः	२२५	इति धर्मः	"

इति गौतमप्रणीतधर्मसूत्राणां विषयानुक्रमः ॥

॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

गौतमप्रणीतधर्मसूत्राणि

हरदत्तकृतमिताक्षरावृत्तिसहितानि ।

तत्र प्रथमप्रश्ने प्रथमोऽध्यायः ।

नैमो रुद्राय यद्धर्मशास्त्रं गौतमनिर्मितम् ।

क्रियते हरदत्तेन तस्य वृत्तिर्मिताक्षरा ॥ १ ॥

ॐ वेदो धर्ममूलम् ॥ १ ॥

कर्मजन्योऽभ्युदयनिःश्रेयसहेतुरपूर्वास्य आत्मगुणो धर्मः । तस्य मूलं प्रमाणम् । वेदो मन्त्रब्राह्मणात्मकः । जातावेकवचनम् । चत्वारो वेदा अग्न्यजुःसामात्मकास्त एव धर्मे प्रमाणम् । न योगिप्रत्यक्षं नानुमानं नार्थापत्तिर्न शाक्याद्यागुमः । तेन तन्मूला एवोपनयनादयो धर्मा वक्ष्यन्ते न चैत्यवन्दनकेशोलुञ्चनादय इति । धर्मग्रहणमुपलक्षणम् । अधर्मस्यापि प्रतिषेधात्मको वेद एव मूलम् । निषेधविधयो हि ब्रह्महत्यादौ विषये प्रवृत्तं निवर्तयन्ति । न च रागद्वेषादिना विषये प्रवृत्तस्ततो निवर्तयितुं शक्यः । यद्यसौ विषयोऽनुष्ठितः प्रत्यवायहेतुर्न स्यादिति निषेधविधिरेव प्रत्यवायहेतुतां गमयति ॥ १ ॥

अथ यत्र प्रत्यक्षो वेदो मूलमूतो नोपपद्यते तत्र कथम्—

तद्विदां च स्मृतिशीले ॥ २ ॥

तद्विद्वां वेदविदां मन्वादीनां या स्मृतिस्तत्प्रणीतं धर्मशास्त्रं यच्च तेषां शीलमनुष्ठानं ते स्मृतिशीले अस्मदादीनां प्रमाणम् । न च तेषामनुष्ठानं निर्मूलं संभवति । संभवति च वेदिकानामुत्सन्नपाठे, वेदानुभव इति । तेषां तु तदानीं विद्यमानत्वेन संप्रदायाधिच्छेदाच्च वेदिकानुष्ठानं वेदमूलमेव । यथाऽऽहाऽऽपस्तम्बः—

तेषामुत्सन्नाः पाठाः प्रयोगादनुमीयन्त इति ॥ २ ॥

यदि शीलं प्रमाणम्, अतिप्रसङ्गः स्यात् । कथम्, कतरुभरद्वाजौ व्यत्यस्य भार्यं जग्मतुः । पसिष्ठश्चण्डालीमक्षमालाम् । प्रजापतिः स्यां

दुहितरम् । रामेण पितृवचनादविचारेण मातुः शिरश्छिन्नमित्यादि
साहसमपि प्रमाणं स्यान्नेत्याह—

दृष्टो धर्मव्यतिक्रमः साहसं च महताम् ॥ ३ ॥

महतामेतादृशं साहसमपि धर्मव्यतिक्रम एव दृष्टो न तु धर्मः ।
रागद्वेषनिबन्धनत्वात् ॥ ३ ॥

न च तेषामेवंविधं दृष्टमित्येतावताऽऽस्मदादीनामपि प्रसङ्गः । कुतः—

अवरदौर्बल्यात् ॥ ४ ॥

अवरेषामस्मदादीनां दुर्बलत्वात् । तथा च श्रूयते—

तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते ।

तदन्वीक्ष्य प्रयुञ्जानः सीदत्यवरको जनः ॥ इति ॥ ४ ॥

अथ यत्र द्वे विकृद्धे तुल्यबले प्रमाणे उपनिपततः । यथाऽतिरात्रे
पोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे पोडशिनं गृह्णाति । उदिते जुहोत्यनुदिते
जुहोतीति श्रुतिः । नित्यमभोज्यं केशकीटावपन्नमिति गौतमः ।

पक्षिजग्धं गवाघातमवधूतमवक्षतम् ।

केशकीटावपन्नं च सूत्रक्षेपेण शुष्यति । इति मनुः ।

तत्र किं कर्तव्यम्—

तुल्यबलविरोधे विकल्पः ॥ ५ ॥

तुल्यप्रमाणप्रापितयोरेवंजातीयकयोरर्थयोर्विकल्पः । तद्वेदं वेत्यन्य-
तरस्वीकारः । न समुच्चयोऽसंभवात् । *प्रकर्षबोधने तु श्रुतिस्मृतिविरोधे
स्मृत्यर्थो नाऽऽदरणीयः । अतुल्यबलत्वात् । अत एव जायालिराह—

श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी ।

अविरोधे सदा कार्यं स्मार्तं वैदिकवत्सदा ॥ इति ॥ ५ ॥

अथेदानीं धर्मान्यक्ष्यन्नुपनयनपूर्वकत्वात्तेषामुपनयनं तावदाह—

उपनयनं ब्राह्मणस्याष्टमे ॥ ६ ॥

उपनयनानन्तरमाविनि ब्राह्मणत्वेऽत्र ब्राह्मणग्रहणं तु ब्राह्मणस्य
सत एवोपनयनं न तूपनयनादिसंस्कारजन्यब्राह्मण्यमिति ज्ञापनार्थम् ।

किंच ब्राह्मणो न हन्तव्यः । ब्राह्मणो न सुरां पिबेदितिनिषेधश्रुतिरनुप-
नीतविषये(या) न स्यात् । ब्राह्मणस्याष्टमं वर्षं मुख्यमुपनयनकालः ।
प्रथममाविनो गर्माधानादीन्संस्कारानुल्लङ्घ्योपनयनं व्याचक्षाणस्तस्य
प्राधान्यं दर्शयति । तेन दैवानुपपत्त्या गर्माधानादेरकरणेऽप्युपनयनं भवति ।
तस्याकरणे तु विवाहादिष्वनधिकार इति सिद्धम् ॥ ६ ॥

नवमे पञ्चमे वा काम्यम् ॥ ७ ॥

कामनिमित्तं काम्यं तद्वचमे पञ्चमे वा भवति । नवमे तेजस्काम-
मित्यापस्तम्बः ।

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यो विप्रस्य पञ्चम इति मनुः ॥ ७ ॥

गर्भादि संख्या वर्षाणाम् ॥ ८ ॥

वर्षाणां संख्या गर्मादिरेव भवति । न जननाविः ॥ ८ ॥

तद्वितीयं जन्म ॥ ९ ॥

तदुपनयनं द्वितीयं जन्म । अत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्यः ।
तेन द्विजन्मत्वसिद्धिः ॥ ९ ॥

तयस्मात्स आचार्यः ॥ १० ॥

तदुपनयनं पितुरमात्रे यस्मात्पुरुषान्भवति स आचार्यः ॥ १० ॥

न तु केयलादुपनयनात् । यस्मात्तर्हि—

वेदानुवचनाच्च ॥ ११ ॥

अनुवचनमप्यापनम् । अत्र मनुः—

उपनीय तु यः शिष्यं देदमध्यापयेद्विजः ।

सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥ इति ॥ ११ ॥

एकादशद्वादशयोः क्षत्रियवैश्ययोः ॥ १२ ॥

निग्रहोऽपमनयोः कल्पः । काम्यस्तु मनुनां दर्शितः—

राज्ञो षट्द्विजिनः पष्ठे वैश्यस्यार्थाधिपिनोऽष्टमे ॥ इति ॥ १२ ॥

अथाऽऽपत्कल्पानाह—

अपोडशाद्वाहणस्यापतिता सावित्री ॥ १३ ॥

अभिविधावाकारः । आपोडशाद्वर्षाद्वाहणस्य सावित्र्यपतिताऽप्र-
वृत्ता । सावित्रीशब्देन तदुपदेशनिमित्तमुपनयनं लक्ष्यते । तदुपनयनस्य
काल इत्यर्थः ॥ १३ ॥

द्वाविंशते राजन्यस्य द्व्यधिकाया वैश्यस्य ॥ १४ ॥

उभयत्राप्याहुनुवर्तते । पूरणप्रत्ययस्य लोपो द्रष्टव्यः । आद्वाविंशा-
द्वर्षाद्वाजन्यस्याऽऽवतुविंशाद्वैश्यस्यापतिता सावित्री ॥ १४ ॥

मौञ्जीज्यामौर्वीसौत्र्यो मेखलाः क्रमेण ॥ १५ ॥

मुख्यो दर्भविशेषस्तद्विकारो मौञ्जी । मूर्वाऽऽण्यौषधिविशेषः ।
[* सरलीति द्व्यिडभाषायाम्] तद्विकारो मौर्वी । ज्या चासौ मौर्वी
चेति कर्मधारयः । ज्याशब्देन धनुषो ग्राह्येति यावत् । सौत्री सूत्र-
विकारः । एता वर्णक्रमेण मेखला भवन्ति ॥ १५ ॥

कृष्णरुरुवस्ताजिनानि ॥ १६ ॥

कृष्णः कृष्णसारः । रुरुर्बिन्दुमान्मृगः । वस्तश्छागः । एतेषामजि-
नान्युत्तरीयाणि क्रमेण । अजिनं त्वेवोत्तरं धारयेदित्यापस्तम्बीये दर्श-
नात् ॥ १६ ॥

वासांसि शाणक्षौमचीरकुतपाः सर्वेषाम् ॥ १७ ॥

शाणविकारः शाणः क्षुमाऽजसी तद्विकारः क्षौमं श्वेतपट्ट इत्यन्ये ।
दर्भादिनिमित्तं चीरम् । ऊर्णानिमित्तः कम्बलः कुतपः । चत्वार्येतानि
वासांसि सर्वेषाम् ॥ १७ ॥

कार्पासं वाऽविकृतम् ॥ १८ ॥

अविकृतं कार्पासं वासः सर्वेषाम् । विकारः कुसुम्मादिरागद्वयैर्व-
र्णान्तरकल्पनं विकृतिस्तद्वहितम् ॥ १८ ॥

अनुमतान्याह—

कापायमप्येके ॥ १९ ॥

एके त्वाचार्याः कपायेण रक्तमपि धार्यं मन्यन्ते ॥ १९ ॥

तत्रापि नियमः—

वाक्षं ब्राह्मणस्य माञ्जिष्ठहारिद्रे इतरयोः ॥ २३ ॥

वृक्षकपायेण रक्तं वाक्षं तद्ब्राह्मणस्य माञ्जिष्ठया रक्तं माञ्जिष्ठहारि-
द्रया रक्तं हारिद्रं ते इतरयोः क्षत्रियवैश्योरिति यावत् ॥ २० ॥

बैल्वपालाशौ ब्राह्मणदण्डौ ॥ २१ ॥

बैल्वः पालाशो वा ब्राह्मणस्य दण्डो न पुनः समुच्चितौ ॥ २१ ॥

अश्वत्थपैलवौ शेषे ॥ २२ ॥

पीलुर्वृक्षविशेषः । उता(?)उता इति प्रसिद्धः । शेषे क्षत्रियवैश्य-
विषये ॥ २२ ॥

यज्ञियो वा सर्वेषाम् ॥ २३ ॥

सर्वेषामुक्तालाम्बे यज्ञियो यज्ञियवृक्षो वा दण्डः स्यात् ॥ २३ ॥

अपीडिता यूपवक्त्राः सशल्काः ॥ २४ ॥

अपीडिताः कीटादिभिरदूषिताः । यूपवक्त्रा यूपवदग्रे वक्त्राः । स-
शल्काः सत्वचः । एवविधा दण्डाः सर्वेषाम् ॥ २४ ॥

मूर्धललाटनासाग्रप्रमाणाः ॥ २५ ॥

यथासंख्यमन्त्रेऽप्यते । मूर्धप्रमाणो ब्राह्मणस्य दण्डः । ललाटावधिः
क्षत्रियस्य । नासावधिर्वैश्यस्येति ॥ २५ ॥

मुण्डजटिलशिखाजटाश्च ॥ २६ ॥

अत्र न यथासंख्यम् । मुण्डा लुप्तसर्वकेशाः । जटिलाः केशधारिणः ।
जटा केशसंहतिः । शिखामात्रैव जटा येषां ते शिखाजटाः । सर्वेषामयं
सामान्यधर्मः । छन्दोगापेक्षया मुण्डशब्दग्रहणम् ॥ २६ ॥

द्रव्यहस्तश्चेदुच्छिद्योऽनिधायाऽऽचामेत् ॥ २७ ॥

मूत्रपुरीषयोः कर्म, भोजनादि चोच्छिद्यनिमित्तम् । द्रव्यहस्तः
सन्नुच्छिद्यश्चेत्तद्व्ययमनिधायाऽऽचामेत् । उच्छिद्यः सन्द्रव्यहस्तश्चेत्तद्व्ययं
निधायाऽऽचामेत् । तथा च मनुः—

उच्छिद्येन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथंचन ।

अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥

किं च भक्ष्यभोज्यादिद्रव्यविषये तद्द्रव्यं निधायैव मूत्रपुरीषयोः कर्म कृत्वा पुनस्तत्पात्रं निधायऽऽचामेत् । वस्त्रदण्डादिविषये त्वनिधायै-
वाऽऽचामेत् ॥ २७ ॥

अथ द्रव्यशुद्धिरुच्यते—

द्रव्यशुद्धिः परिमार्जनप्रदाहवक्षणाभिर्णैजनानि

तैजसमार्तिकदारवतान्तवानाम् ॥ २८ ॥

तैजसादीनां द्रव्याणां यथाक्रमं परिमार्जनादिशुद्ध्यः । तैजसं
कांस्यादि । मार्तिकं मृन्मयादि । दारवं दारुमयादि । तान्तवं तन्तुम-
यादि । तेषां क्रमेण परिमार्जनं तत्र भस्मना कांस्यस्य शकृता सौवर्ण-
राजतयोराम्लेन^१ ताम्रस्य । इदमुच्छिष्टलितानाम् । तैजसानामेवंभूतानां
भस्मादिभिरिति कृष्वः । रजस्वलाचण्डालादिस्पृष्टानामेकदिनं पञ्चगव्यं
निक्षिप्यैकविंशतिकृत्वो मार्जनाच्छुद्धिः । मार्तिकानां प्रदाहः प्रकृष्टो
दाहो वर्णान्तरापत्तिर्यथा स्यात्तथाविधो दाहः शोधनम् । इदं स्पर्शा-
पहतानाम् । अत्र वसिष्ठः—

मद्यमूत्रपुरीषैस्तु श्लेष्मण्यशुशोणितैः ।

संस्पृष्टं नैव शुध्येत पुनर्दाहेन मृन्मयम् ॥ इति ।

दारवाणां तक्षणाच्छुद्धिः । इदममेध्यादिवासितानाम् । अन्यत्र प्रोक्ष-
णप्रक्षालनादि । तान्तवानां निर्णेजनाच्छुद्धिः । इदं स्पर्शदूषितानाम् ।
मलादिदूषितानां धावनं तन्मात्रच्छेदनं वा । स्पर्शदूषितानां बहूनां
प्रोक्षणाच्छुद्धिरिति ॥ २८ ॥

तैजसवहुपलमणिशङ्खमुक्तानाम् ॥ २९ ॥

उपलार्दीनां तैजसवच्छुद्धिः परिमार्जनमिति ॥ २९ ॥

दारुवदस्थिभूम्योः ॥ ३० ॥

अस्थि हस्तिदन्तादि भूमिर्गृहादि । तयोर्दारुवच्छुद्धिस्तक्षणमिति ।
दारुवदिति वक्तव्ये दारुवदिति निर्देशाद्विकारस्य वा शुद्धिर्विकार-
रिणोऽपि सैव शुद्धिरित्युक्तम् ॥ ३० ॥

* य. पुस्तके समासे—वेद्यं दृष्टिर्न दृष्ट्याभितः । इति पाठान्तरम् ।

१ य. म. य. नरपात नि० । २ म. य. म् । अतः । ३ क. स. म. नामु सगं इति ।

* य. स. य. शुभ्रानाम् ।

आवपनं च भूमिः ॥ ३१ ॥

आवपनमन्यत आनीय पूरणमधिका शुद्धिर्भूमिः ।

अथ वासिष्ठः—

खननाद्दहनादद्भिर्गोभिराक्रमणेन च ।

चतुर्भिः शुध्यते भूमिः पञ्चमाक्षूपलेपनात् ॥ ३१ ॥

चैलवंदज्जुविदलचर्मणाम् ॥ ३२ ॥

विदलं धेत्रवेणुविदलादिनिर्मितं पिच्छनिर्मितमप्यन्ये । रज्ज्वादीनां
त्रयाणां चैलवद्वस्त्रवच्छुद्धिर्निर्णेजनमिति । पैठीनसिस्तु—

रज्जुविदलचर्मणामस्पृश्यस्पृष्टानां प्रोक्षणाच्छुद्धिरिति ॥ ३२ ॥

उत्सर्गो वाऽत्यन्तोपहतानाम् ॥ ३३ ॥

इदं वासिष्ठेन समानविषयं मध्यमूत्रपुरीषैरित्यादिना । वाशब्दः पक्ष-
व्याघृत्ता ॥ ३३ ॥

प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा शौचमारभेत ॥ ३४ ॥

इच्छातो विकल्प आरमेतेति वचनात् । यादप्रक्षालनप्रभृतिविद्वनि-
यमः । आपस्तम्बस्तु प्रत्यक्पादावनेजनमित्याह । शौचग्रहणमाचमन एवं
मा भून्मूत्रपुरीषादिशौचेऽपि विद्वनियमज्ञापनार्थम् ॥ ३४ ॥

शुची देश आसीनो दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरा

कृत्वा यज्ञोपवीत्यामणिवन्धनात्पाणी प्रक्षाल्य

वाग्यतो हृदयस्पृशसिश्चतुर्वाऽप आचामेत ॥ ३५ ॥

इदमेकं वाक्यम् । आचमनकाले शुची देशेऽनुपहत आसीन इत्युप-
लक्षणमासीनस्तिष्ठन्प्रहो वेति । जान्वन्तरा जानुनोर्मध्ये दक्षिणबाहुं
कृत्वा । दक्षिणं बाहुमित्युक्तत्वाद्ग्रामहस्तस्य नाग्र्यभावः । यज्ञोपवी-
तीति पूर्वं स्वस्थानमथमपि यथास्थाननिवेशनार्थम् । अथयोत्तरीयवि-
न्यासार्थम् । तथा चाऽपस्तम्बः—

उपासने गुरुणां वृद्धानामतिथीनां होमे जप्यक्रमणि मोजन आच-
मने स्वाध्याये च यज्ञोपवीती म्यादपि वा सूत्रमेवोपरीतार्थः । इति ।
आमणिवन्धाद्यस्मिन्देशे मणिर्यध्यत आ तस्मात्पाणी प्रक्षाल्य
वाग्यतः शब्दमकुर्वन् । हृदयस्पृशः पग्मिणार्थमिदं वायत्यः पीता

हृदयं स्पृशन्ति यासु मापो मज्जति तावतीरप आचामेन्निश्चतुर्धा । यत्र
मन्त्रवदाचमनं विहितं तत्र तेन सह यतुः । अन्यत्र त्रिरिति
विकल्पः ॥ ३५ ॥

द्विः परिमृज्यते ॥ ३६ ॥

प्रतियोगं सोदकेन पाणिनौष्ठयोः परिमार्जनम् ॥ ३६ ॥

पादौ चान्युक्षेत् ॥ ३७ ॥

चकाराच्छिरश्च ॥ ३७ ॥

स्नानि चोपस्पृशेच्छीर्षण्यानि ॥ ३८ ॥

शीर्षे मवानि शीर्षण्यानि । शिरोमवानीति यावत् । स्नानीन्द्रियाणि ।
तान्युपस्पृशेत् । अत्र चकारः प्रतीन्द्रियोपस्पर्शनार्थः ॥ ३८ ॥

मूर्धनि च दद्यात् ॥ ३९ ॥

चकारास्नामौ मूर्धनि च सर्वाभिरङ्गुलीभिरुपस्पृशेदित्यर्थः ॥ ३९ ॥

सुप्त्वा भुक्त्वा क्षुत्वा च पुनः ॥ ४० ॥

स्वापादिनिमित्ते पुनर्द्विराचामेदिति यावत् ॥ ४० ॥

दन्तश्लिष्टेषु दन्तवदन्यत्र जिह्वाभिमर्शनात् ॥ ४१ ॥

दन्तश्लिष्टेषुच्छिष्टलेपेषु जिह्वाभिमर्शनादन्यत्र दन्तवन्नाशुचित्वम् ॥ ४१ ॥
तत्रापि—

प्राक्च्युतेरित्येके ॥ ४२ ॥

सत्यपि जिह्वाभिमर्शने यावद्वेषाः स्वस्थानान्न व्यवन्ते तावन्नाशुचि-
त्वमिति ॥ ४२ ॥

च्युतेष्वाम्राववद्विद्यान्निगिरन्नेव तच्छुचिः ॥ ४३ ॥

आम्राव आस्यजलम् । निगरणमन्तःप्रवेशनम् । च्युतेषु निगिरन्नेव
तच्छुचिरिति शक्तव्य आम्राववद्विद्यादिति वचनमाम्रावे च निगरणा-
देव शुचिरिति सूचनार्थम् ॥ ४३ ॥

न मुख्या विप्रुष उच्छिष्टं कुर्व-

न्ति । नचेदङ्गे निपतन्ति ॥ ४४ ॥

मुखे भवा मुख्या विप्रुष आम्रावविन्दवः । मूम्पादिषु पतिता नो-
च्छिष्टा नपन्ति ॥ ४४ ॥

लेपगन्धापकर्षणं शौचममेध्यस्य ॥ ४५ ॥

वसा शुक्रमसृद्वाज्जा मूत्रविट्कर्णविण्णखाः ।

श्लेष्माशु दूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥ इति मनुः ।

एतत्सर्वममेध्यशब्देन विवक्षितम् । अस्य यावता गन्धो लेपश्चापकृष्य-
तेऽपनीयते तावता शौचमिति । तत्र यस्य मलस्य गन्धमात्रं तस्य तदप-
कर्षणम् । यस्य गन्धो लेपश्च तस्य तदुभयापकर्षणम् ॥ ४५ ॥

तदग्निः पूर्वं मृदा च ॥ ४६ ॥

तत्पूर्वं गन्धवन्मलापकर्षणमाग्निर्लेपगन्धवन्मलापकर्षणं मृदा चाग्नि-
श्चेति । इदं हस्तपादादेरमेध्यलितस्य शौचम् । तैजसादिषु विशेषस्या
पूर्वमुक्तत्वात् ॥ ४६ ॥

मूत्रपुरीषस्नेहविसंस्तनाभ्यवहारसंयोगेषु च ॥ ४७ ॥

चकारः, पूर्वोक्तसमुच्चये । स्नेहो रेतः । मूत्रपुरीषस्नेहानां विसंस्तनं
निरसनम् । अभ्यवहारमव्यवहार्यद्रव्यं तेन संयोगः । एषु निमित्तेषु
पूर्ववन्मृदा चाग्निः शौचमिति ॥ ४७ ॥

यत्र चाऽऽभ्रायो विदध्यात् ॥ ४८ ॥

यत्र विषये यच्छौचमाभ्रायो विदध्यात्तत्र तदेव भवति । यथा
चमसानांमुच्छिष्टलितानां मार्जालीयाग्निः प्रक्षालनमिति ॥ ४८ ॥

अथ गुरुपसदनविधिः ।

पाणिना सव्यमुपसंगृह्णानङ्गुष्ठमधीहि भो इत्यामन्त्रये-

द्गुरुं नत्र चक्षुर्मनःप्राणोपस्पर्शनं दर्भैः ॥ ४९ ॥

पाणिना स्वेन दक्षिणेन । सव्यमिति विशेषग्रहणादक्षिणेनेति
गम्यते । गुरोः सव्यं पादमनङ्गुष्ठमङ्गुष्ठवर्जं गृहीत्याऽधीहि भो इति
गुरुमामन्त्रयेत् । तत्र गुरो मनश्चक्षुषी च निघ्रायावहितः स्यादिति ।
प्राणाः शीर्षण्यानीन्द्रियाणि तेषामात्मीयानामाचमनोक्तक्रमेण दर्भै-
रुपस्पर्शनं कर्तव्यं गाणवकेन ॥ ४९ ॥

प्राणायामास्रयः पञ्चशमात्राः ॥ ५० ॥

कार्या इति शेषः । जानुपार्श्वतः परिमृज्य त्रुटिमेकां कुर्यान्मेका

मात्रा । ताः पञ्चदश पूर्यन्ते यावता कालेन तावन्तं कालं प्राणवायुं
धारयेत्स एकः प्राणायामः । ते त्रयः कार्याः ।

मनुः—सव्याहृतिकां सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

त्रिः पठेदायतप्राणः, प्राणायामः स उच्यते ॥ इति ॥ ५० ॥

प्राक्कुलेष्वासनं च ॥ ५१ ॥

प्रागग्रेषु दर्भेष्व्वासनं चकारात्कर्तव्यमिति शेषः ॥ ५१ ॥

ॐ पूर्वा व्याहृतयः पञ्च सत्यान्ताः ॥ ५२ ॥

व्याहृतिसाम भूर्भुवः स्वः सत्यं पुरुष इति पञ्च । अत्र तु पुरुषव्याहृतिश्चतुर्थी सत्यव्याहृतिः पञ्चमी वक्तव्या । ताश्च प्रत्येकं प्रणवपूर्वा वक्तव्याः ॥ ५२ ॥

गुरोः पादोपसंग्रहणं प्रातः ॥ ५३ ॥

अहरहः प्रातर्गुरोः पादोपसंग्रहणं कार्यम् ।

मनुः—ध्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।

सव्येन सव्यः स्पष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ॥ इति ॥ ५३ ॥

ब्रह्मानुवचने चाऽऽद्यन्तयोः ॥ ५४ ॥

ब्रह्म वेदः । अनुवचनमध्यापनम् । तत्राऽऽद्यन्तयोश्च गुरुपादोपसंग्रहणं कार्यम् ॥ ५४ ॥

अनुज्ञात उपविशेत्प्राङ्मुखो दक्षि-

णतः शिष्य उदङ्मुखो वा ॥ ५५ ॥

आचार्येणानुज्ञातस्तद्वक्षिणतः प्राङ्मुख उदङ्मुखो योपविशेत् । कार्यानुगुणो विकल्पः ॥ ५५ ॥

सावित्री चानुवचनम् ॥ ५६ ॥

तत्सवितुर्वरेण्यमित्येषा नत्वन्या सवितृदेवत्या । सा वाऽनुवचनं प्रत्यध्ययनं पठनीयेति ॥ ५६ ॥

आदितो ब्रह्मण आदाने ॥ ५७ ॥

पाणिना सव्यमुपसंगृह्येत्यादि सावित्र्यनुवचनान्तं यदुक्तं तदिदं ब्रह्मणो वेदस्य गुरोः सकाशादादित आदानकाले कर्तव्यम् । उपनयनादनन्तरं

सावित्र्युपदेशकाले च, प्रत्यहं तु तत्र चक्षुर्मनस्त्वम् । प्रातरध्ययनाद्यन्त-
योश्च, गुरोः पादोपसंग्रहणमनुज्ञातोपवेशनं च कर्तव्यम् ॥ ५७ ॥

अँकारोऽन्यत्रापि ॥ ५८ ॥

सावित्र्यनुवचनादन्यत्राप्यँकारो वक्तव्यः । प्रत्यहमध्ययनकाल
इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

अन्तरागमने पुनरुपसदनम् ॥ ५९ ॥

गुरोः शिष्यस्य च मध्ये गमनमन्तरागमनम् । यस्य कस्याप्यन्तराग-
मने पुनरुपसदनं कर्तव्यम् । पाणिना सव्यमित्थाद्यँकारोऽन्यत्राप्यित्य-
न्तमुपसदनम् ॥ ५९ ॥

श्वनकुलसर्पमण्डूकमार्जारानां ग्रहमुपवासो विप्रवासश्च ॥ ६० ॥

श्वादीनामन्तरागमने ग्रहमुपवासो विप्रवासश्च कर्तव्यः । विप्रवास
आचार्यकुलादन्यत्र वासः । मनुस्तु—

पशुमण्डूकमार्जारश्वसर्पनकुलेषु च ।

अन्तरागमने विद्यावृन्देर्ध्यायमहर्निशम् ॥ इति ॥

तद्धारणाध्ययनविषयम् । गौतमीयं तु ग्रहणाध्ययनविषयम् ॥ ६० ॥

प्राणायामा घृतप्राशनं चैतरेषाम् ॥ ६१ ॥

इतरेषां श्वादिष्वतिरिक्तानां पश्व्वादीनामन्तरागमने प्राणायामाश्चयः
कार्या घृतप्राशनं च कार्यम् । एतत्सर्वं शिष्यस्य प्रापश्चित्तं न, गुरोः ।
उभयोरित्यपरे ॥ ६१ ॥

श्मशानाभ्यध्ययने चैवम् ॥ ६२ ॥

अमिरुपरिभावे श्मशानस्योपर्यध्ययने चैवं प्रापश्चित्तं प्राणायामा
घृतप्राशनं चेति । द्विरुक्तिरध्यायपरिसमाप्त्यर्था ॥ ६२ ॥

इति श्रीगौतमीयवृत्तौ हरदत्तविरचितायां मिताक्षरायां

प्रथमप्रश्ने प्रथमोऽध्यायः ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

उपनीतप्रसङ्गेनानुपनीतधर्मा उच्यन्ते—

प्रागुपनयनात्कामचारः कामवादः कामभक्षः ॥ १ ॥

आपोढशाद्वाह्यणस्येत्यापत्कल्पोपनयनविषयम् । कामचार इच्छाचरणम् । अपण्यान्यपि विक्रीणीयाच्छ्रवृत्त्याऽपि जीवेदिति । कामवादोऽश्लीलानृतादिवचनम् । कामभक्षो लशुनपर्युपितान्नादिभक्षणं चतुःपञ्चकृत्वो वा भोजनमित्येतावद्यस्य स तथोक्तः । न तु ब्रह्महत्यासुरापानाद्यतिप्रसङ्गः ॥ १ ॥

अहुतात् ॥ २ ॥

हुतशेषं पुरोडाशादि तदतीति हुतात् । तद्विपरीतोऽहुतात् । अनुपनीतो हुतं नाद्यादिति ॥ २ ॥

ब्रह्मचारी ॥ ३ ॥

कामचारादेरयमपवादः । आपोढशादित्युक्तत्वात्स्त्रीषु प्रसङ्गयोग्यताऽस्यतो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः स्यादिति । तथा च स्मृत्यन्तरे—

प्रायश्चित्तं विलुप्तमवकीर्णिवतेन शुद्धमुपनयेन्न सप्तदशमत ऊर्ध्वं प्रात्यावकीर्णिवताभ्यामिति ॥ ३ ॥

यथोपपादितमूत्रपुरीषो भवति ॥ ४ ॥

मूत्रपुरीषे यथोपपद्येते यस्य स तथोक्तः प्राङ्मुखादिरपि कुर्यात् । न भूमावनन्तर्धेयित्यादिस्थाननियमोऽपि नास्ति ॥ ४ ॥

नास्याऽऽचमनकल्पो विद्यते ॥ ५ ॥

* कल्पनिषेधादाचमनमनुज्ञातं स्त्रीशूद्रवत् ॥ ५ ॥

अन्यत्रापमार्जनप्रधावनाधोक्षणेभ्यः ॥ ६ ॥

अपमार्जनादीनि वर्जयित्वाऽऽचमनकल्पो नास्ति । अपमार्जनादिकमस्तीति यावत् । यद्यप्यपमार्जनादीन्याचमनकल्पे नान्तर्भवन्ति तथाऽपि पर्युदासमुखेन तानि विधीयन्ते । अत्र मार्जनं सोदकेन पाणिना परिमार्जनमुच्छिष्टादिलिप्तस्य । प्रधावनममेध्यादिलिप्तस्यान्निर्मृदा च क्षालनम् । अधोक्षणं रजस्वलादिस्पृष्टस्य । इदमत्यन्तबालविषयम् । षड्वर्षादूर्ध्वं स्नानमिच्छन्ति । अस्यानुपनीतस्येतावदुक्तमात्रकामचारादिष्यतिक्रमे प्रायश्चित्तमस्ति तत्र स्मृत्यन्तरे—

अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाऽप्यूनपोढशः ।

प्रायश्चित्तार्धमर्हन्ति स्त्रियो व्याधित एव च ॥

ऊनैकादशवर्षस्य पञ्चवर्षात्परस्य च ।

चरेद्गुरुः सुहृच्चैव प्रायश्चित्तं विशुद्ध्ये ॥

अतो बालतरस्यास्य नापराधो न पातकम् ।

राजदण्डश्च तस्यातः प्रायश्चित्तं च नेप्यते ॥ इति ॥ ६ ॥

न तदुपस्पर्शनादशौचम् ॥ ७ ॥

तदुपस्पर्शनात्तस्याकृतोपनयनस्योदक्यादिस्पृष्टस्याप्युपस्पर्शनादशौचं न स्यात् । स्पृष्टास्पृष्टिरुपस्पर्शनं तेन भ्रानं न कर्तव्यम् । मुक्तोच्छिष्टस्य कृतमूत्रपुरीष[स्य] स्पर्शनादपि नाऽऽचमनम् । इदमपि पट्वर्पात्प्रागेव । किमर्थं तर्हि तस्य शौचं विहितम् । न तावदनुष्ठानार्थं नापि स्पर्शयोग्यतार्थमकृतशौचस्यापि स्पर्शयोग्यत्वात् । रक्षणार्थमिति ब्रूमः । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

बालस्य पञ्चमाद्वर्षाद्रक्षार्थं शौचमाचरेत् । इति ॥ ७ ॥

नत्वेवैनमग्निहवनबलिहरणयोर्नियुञ्ज्यात् ॥ ८ ॥

एनमनुपनीतमग्निहवन औपासनहोमादौ बलिहरणे वैश्वदेवादौ न नियुञ्ज्यान्न नियुञ्जीतेति यावत् । तुशब्दादुक्तादन्यत्रापि समन्त्रके कर्मणि न नियुञ्जीतेति । एवकारोऽवधारणे । अथाऽऽश्वलायनः—

“ पाणिग्रहणादि गृह्यं परिचरेत्स्वयं पत्न्यपि वा पुत्रः कुमार्यन्ते-
धासी वा ” इति ।

छन्दोगाश्च पत्नी जुहुयादिति पत्नीकुमार्याद्यनुज्ञातेऽस्मिन्पक्षे नत्वे-
वैनमित्यर्थः ॥ ८ ॥

न ब्रह्माभिव्याहारयेदन्यत्र स्वधानिनयनात् ॥ ९ ॥

ब्रह्म वेदः । एनमनुपनीतं ब्रह्म नाभिव्याहारयेन्नोच्चारयेत् । किमपि-
शेषेणेति नेत्याह अन्यत्र स्वधानिनयनात् । पित्र्यस्य सर्वस्य कर्मण
उपलक्षणम् । अन्यत्रोदककर्मस्वधापितृसंयुक्तेभ्य इति वासिष्ठे दर्शनात् ।
अगृहीताक्षरः पुत्रः पित्रोः संस्कारमर्हतीत्यादि च । अन्यस्यासंमये सर्वं
पित्र्यं कर्म तदानीं मन्त्रान्ग्राहयित्वाऽसौ कारयितव्यः ॥ ९ ॥

उपनयनादिर्नियमः ॥ १० ॥

अग्नीन्धनादियो नियमो वक्ष्यते स उपनयनादिरेव । अनुपनीताधि-
कारेण विच्छिन्नत्वादुपनीताधिकारार्थमिदम् ॥ १० ॥

उक्तं ब्रह्मचर्यम् ॥ ११ ॥

अनुपनीतस्य यदुक्तं ब्रह्मचर्यं तदुपनीतस्यापि समानम् । ननु च
स्त्रीप्रेक्षणालम्बने इति निषेधो वक्ष्यते तथाऽपि स्मरणकीर्तनादिनिषे-
धार्थमिदम् ॥ ११ ॥

अग्नीन्धनमैक्षचरणे ॥ १२ ॥

अग्नीन्धनं समिद्धोमः । भिक्षाणां समूहो मैक्षं तदर्थं प्रतिगृहं चरणं
मैक्षचरणं ते मत्पहं कर्तव्ये । तत्र मनुः—

कूरादाहृत्य समिधः संनिदध्याद्विहायसि ।

सायं पातश्च जुहुयात्तामिरग्निमतन्द्रितः ॥

अकृत्वा मैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् ।

अनातुरः सत्तरात्रमवकीर्णिवर्त चरेत् । इति ॥

आपस्तम्बस्तु—सायमेवाग्निपूजेत्येक इति ॥ १२ ॥

सत्यवचनम् ॥ १३ ॥

उपनीतेन सत्यमेव वक्तव्यम् ॥ १३ ॥

अपामुपस्पर्शनम् ॥ १४ ॥

उपस्पर्शनं घ्नानम् । तदध्यहरहः कर्तव्यम् ॥ १४ ॥

एके गोदानादि ॥ १५ ॥

गोदानं नाम षोडशे वर्षे कर्तव्यं घृतं तद्वत्तेषु द्वितीयम् । छन्दोगा-
नामेक आचार्या गोदानादि घ्नानमिच्छन्ति न ततः प्राग्दीक्षितवदस्यापि
ब्रह्मचर्यदीक्षानियुक्तत्वात् । नित्यघ्नानस्यायं प्रतिषेधः । नैमित्तिकं
तु, कर्तव्यं, तत्र दण्डवदार्पणम् । नाप्सु श्लाघमानः स्नायादित्यापस्त-
म्बस्मरणात् ॥ १५ ॥

बहिःसंध्यत्वं च ॥ १६ ॥

सायंप्रातर्द्वे संध्ये यस्य ग्रामाद्बहिर्मवतः स बहिःसंध्यस्तस्य भावः ।
ग्रामाद्बहिरेव संध्योपासनं कर्तव्यमिति ॥ १६ ॥

तत्कदा कथं चेत्याह—

तिष्ठेत्पूर्वमासीतोचरां सज्योतिष्याज्योतिषो दर्शनाद्वाग्यतः ॥ १७ ॥

प्रातःसंध्यां तिष्ठेत्सायंसंध्यामासीत । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । स्थाना-
सनयोरुपक्रमोपसंहारौ कथयति सज्योतिषि काले समारभ्याऽऽज्यो-
तिरन्तरदर्शनात् । प्रातर्नक्षत्रज्योतिरारभ्याऽऽसूर्यज्योतिर्वर्शनात्सायमा-
दित्यज्योतिरारभ्याऽऽनक्षत्रदर्शनादिति । तावन्तं कालं वाग्यतश्च स्यात् ।
तथा च मनुः—

पूर्वां संध्यां जपंस्तिष्ठेत्सावित्रीमार्कदर्शनात् ।

पश्चिमां तु समासीत सम्यगृक्षविभावेनात् ॥ इति ॥ १७ ॥

नाऽऽदित्यमीक्षेत ॥ १८ ॥

ब्रह्मचारिणोऽयं सदाऽऽदित्यदर्शने प्रतिषेधः । स्नातकस्य तु—
मानवी०—नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन ।

नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं नमसो गतम् ॥ इति ॥ १८ ॥

वर्जयेन्मधुमांसगन्धमाल्यदिषास्वप्नाभ्यञ्जन-

यानोपानच्छत्रकामक्रोधलोभमोहवादवादनस्नान-

दन्तधावनहर्षनृत्यगीतपरिवादभयानि ॥ १९ ॥

मध्यादीनि वर्जयेत् । मधु माक्षिकम् । मांसं मुगादेः । गन्धश्चन्द-
नादिः । माल्यानि पुष्पाणि । दिवास्वप्नो दिवानिद्रा । अञ्जनमक्षणोः ।
अभ्यञ्जनं तैलाम्यङ्गः । यानं शकटादि । उपानच्छत्रे प्रसिद्धे । कामः
स्त्रीसङ्गः । क्रोधः कोपः । लोभो द्रव्यामिलाषः । मोहो विधेकशून्यता ।
वादो बहुजल्पः । वादनं वीणादीनाम् । स्नानं सुस्नानमुष्णतोषादिना
कण्ठादधः प्रक्षालनम् । दन्तधावनं दन्तमलापकर्षणम् । हर्षोऽभिमतलो-
भाचित्तोद्वेकः । नृत्यगीते प्रसिद्धे । परिवादः परदोषकथनम् । भयं
भयहेतुः कान्तारभयशादिः । ईदं हर्षेऽपि द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥

गुरुदर्शने कण्ठप्रावृतावसक्थिकापा-

श्रयणपादप्रसारणानि ॥ २० ॥

गुरुवः पित्राचार्यादयः । तेषां दर्शनयोग्ये देशे कण्ठप्रावृतादीनि वर्जयेत् । कण्ठप्रावृतं कण्ठप्रावरणं वस्त्रादिना । अवसक्थिका, गुरौ पादमारोप्यावस्थानम् । अथश्रयणं कुड्यस्तम्भाद्याश्रित्याऽऽसनम् । पादप्रसारणं प्रसिद्धम् । गुरुजनसकाशे विनयसंकोचेन तिष्ठेदित्यर्थः ॥ २० ॥

निष्ठीवितहसितविष्कम्भितावस्फोटनानि ॥ २१ ॥

वर्जयेदिति । निष्ठीवितं कण्ठाच्छ्लेष्मणः सशब्दं बहिर्निरसनम् । हसितं हासः । विजृम्भितं जृम्भिका । अवस्फोटनमङ्गुलीनां सशब्दमुपमर्दनम् ॥ २१ ॥

स्त्रीप्रेक्षणालम्भने मैथुनशङ्कायाम् ॥ २२ ॥

स्त्रीणां प्रेक्षणमवयवशो निरूपणं न यादृच्छिकं दर्शनम् । आलम्भनं स्पर्शनं ते अपि वर्जयेत् । मैथुनशङ्कायामिति वचनाद्बालवृद्धा-
गुरास्तु स्वयं च तथाविधस्य न दोषः ॥ २२ ॥

यूतं हीनसेवामदत्तादानं हिंसाम् ॥ २३ ॥

यूतं वर्जयेदिति । द्विविधं प्राण्यप्राणिभेदात् । प्राणिद्यूतं भेषपुद्गा-
द्यप्राणिद्यूतमक्षक्रीडादि । हीनसेवां हीनस्य सेवामधोजातिप्रभृतेः ।
हीना चासी सेवा च शीचादिजलाहरणम् । अदत्तादानं केनाप्यदत्त-
स्योत्सृष्टस्याप्यस्यामिकस्याऽऽदानम् । हिंसा प्राणिपीडा ॥ २३ ॥

आचार्यतत्पुत्रस्त्रीदीक्षितनामानि ॥ २४ ॥

आचार्यस्य तत्पुत्रस्य तत्स्त्रिया दीक्षितस्य नामानि वर्जयेत् । परोक्षेऽप्यापाधिकनामग्रहणं कर्तव्यमिति ॥ २४ ॥

गधुमांसाद्येतत्पर्यन्तं वर्जयेदिति क्रियान्वयोऽस्यापि सूत्रस्य—

शुक्रवाचो मयं नित्यं ब्राह्मणः ॥ २५ ॥

ब्राह्मणः शुक्रा अश्लीलाः परोद्वेगकारिण्यः । मयं मदकरं द्रव्यं ताभ्य तत्र नित्यं वर्जयेत् । नित्यं ब्राह्मण इति वचनात्क्षत्रियवैश्य-
योगृहस्थयोः पैथीत्यतिरिक्तमद्योपयोगे न प्रत्ययाय इति ॥ २५ ॥

अधःशय्यासनी पूर्वोत्थायी जघन्यसंवेशी ॥ २६ ॥

अस्यार्थो मानवे स्पष्टः—

नीचं शय्यासनं चास्य नित्यं स्याद्गुरुसंनिधौ ।

उत्तिष्ठेत्प्रथमं चास्य चरमं चैव संविशेत् ॥ इति ॥ २६ ॥

वाग्बाहूदरसंयतः ॥ २७ ॥

वाक्संयमो बहुप्रलापविरहः । बाहुसंयमो लोटमर्दनाद्यभावः । उदर-
संयमो मितभोजनम् ॥ २७ ॥

नामगोत्रे गुरोः समानतो निर्दिशेत् ॥ २८ ॥

आत्मनो नामगोत्रे गुरोः समानतो निर्दिशेत् । समानतो यथावदप-
लापरहितमित्यर्थः । अपर आह—गुरोर्नामगोत्रे समानतः सम्यगानतः
भूत्वा निर्दिशेदिति ॥ २८ ॥

अर्चिते श्रेयसि चैवम् ॥ २९ ॥

अर्चितो लोके पूजितः । श्रेयान्विद्यादिमिरधिकः । तयोरप्येवमेव
सम्यगानत इति । अत्र स्मृत्यन्तरम्—

आचार्यं चैव तत्पुत्रं तद्भार्यां वीक्षितं गुरुम् ।

पितरं वा पितृव्यं च मानुलं मातरं तथा ॥

हितैषिणं च विद्वांसं श्वशुरं पतिमेव च ।

न दूयान्नामतो विद्वान्मातुश्च भगिनीं तथा ॥

अर्चिते श्रेयसि चेत्येवंशब्दो यच्च यावच्च गुरावुक्तं तत्सर्वमतिदिशति ।
तेन शय्यासनाविक्रमपि तयोः संनिधौ नीचं भवतीति ॥ २९ ॥

शय्यासनस्थानानि विहाय प्रतिश्रवणम् ॥ ३० ॥

गुरावाज्ञापयति सति प्रतिश्रवणं प्रतिवचनं कुर्वञ्जशय्यासनस्थानानि
विहायामिगच्छन्कुयात् ॥ ३० ॥

अभिक्रमणं वचनाददृष्टेन ॥ ३१ ॥

यदि बाहिः स्थितो गुरुरपश्यन्नेव शिष्यं ब्रवीति तदा शिष्येणामिक्र-
मणमुपसर्पणं कर्तव्यं न पुनरदृष्टोऽस्मीत्यनादरः कर्तव्यः ॥ ३१ ॥

अधस्थानासनास्तिर्यग्वातसेवायां गुरुदर्शने चोत्तिष्ठेत् ॥ ३२ ॥

यदा गुरुर्नचिः स्थानमासनं चाधितिष्ठति स्वयमुद्यैः स्थानासनस्थस्तदा

गुरुं वृद्धोत्तिष्ठेत् । तिर्यग्वातसेवायां मूत्रपुरीषोत्सर्गादौ च गुरुं वृद्धोत्ति-
ष्ठेत् । चकारः पूर्वापेक्षया समुच्चयार्थः ॥ ३२ ॥

गच्छन्तमनुव्रजेत् ॥ ३३ ॥

गच्छन्तं गुरुमनुगच्छेत् ॥ ३३ ॥

कर्म विज्ञाप्याऽऽख्याय ॥ ३४ ॥

यत्किञ्चिदस्य शिष्यस्य कर्तव्यं तस्य निष्कृतिरिव करिष्यामीत्यावा-
याय विज्ञाप्य यच्चाऽऽचार्यो(यौ)पयिकमुदकुम्भहरणादि तत्स्वयमेव
ज्ञात्वा कृत्वा च तस्मै कृतमित्याख्याय वर्तितव्यमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

आहूतोऽध्यायी ॥ ३५ ॥

गुरुणाऽऽहूतः सन्नधीपीत न तु स्वयं बोदयेदिति ॥ ३५ ॥

युक्तः प्रियहितयोः ॥ ३६ ॥

आचार्यस्य यत्प्रियं हितं च तत्र युक्तस्तत्परः स्यात् । प्रियं तत्काल-
प्रीतिकरम् । हितं कालान्तरे तत्करम् ॥ ३६ ॥

तद्भार्यापुत्रेषु चैवम् ॥ ३७ ॥

तस्याऽऽचार्यस्य भार्यापुत्राश्च तेषु चैवमाचार्यवर्द्धितित्यम् ॥ ३७ ॥

अस्यापवादः—

नोच्छिष्टाशनस्नापनप्रसाधनपादप्रक्षा-

लनोन्मर्दनोपसंग्रहणानि ॥ ३८ ॥

उच्छिष्टाशनं भुक्तशेषाशनम् । स्नापनं स्नानीयादिभिः शिरोङ्गन्मर्दन-
पूर्वकमभिषेकः । प्रसाधनमलंकरणम् । पादप्रक्षालनं प्रसिद्धम् । उन्म-
र्दनमप्यङ्गशरीरसंवाहनादि । उपसंग्रहणं व्यत्यस्तपाणिनेत्यादि पूर्वो-
क्तम् । एतानि गुरोर्भार्यापुत्रेषु च न कर्तव्यानि । अत एवाऽऽचार्यं
कर्तव्यानीतिः सिद्धम् ॥ ३८ ॥

अथोपसंग्रहणस्य प्रतिप्रसवः—

विप्रोप्योपसंग्रहणं गुरुभार्याणाम् ॥ ३९ ॥

विप्रोप्य प्रवासं गत्वा प्रत्यागतेन गुरुभार्याणामुपसंग्रहणं कार्यम् ॥ ३९ ॥
तत्रापि—

नैके युवतीनां व्यवहारप्राप्तेन ॥ ४० ॥

एके त्वाचार्या युवतीनां गुरुभार्याणां व्यवहारप्राप्तेन षोडशवर्षप्रा-
येण शिष्येण विप्रोप्याप्युपसंग्रहणं न कार्यमिति मन्यन्ते ॥ ४० ॥

अग्नीन्धनमैक्ष्यचरण इत्युक्तम् ।

तत्राग्नीन्धनस्य प्रतिगृह्यं व्यवस्थितत्वात्साधारणमैक्ष्यचरणे विधि-
माह—

सार्ववर्णिकमैक्ष्यचरणमभिशस्तपतितवर्जम् ॥ ४१ ॥

सर्वेषु वर्णेषु भवं सार्ववर्णिकम् । अभिशस्तान्पतितांश्च वर्जयित्वा
सर्वेषु वर्णेषु मैक्ष्यं चरितव्यम् । अभिशस्ता उपपातकिनः ॥ ४१ ॥

आदिमध्यान्तेषु भवच्छब्दः प्रयोज्यो वर्णानुक्रमेण ॥ ४२ ॥

मिक्षां देहीति पवद्गृहं स्वाऽऽदिमध्यान्तेषु वर्णक्रमेण भवच्छब्दः
संबुद्ध्यन्तः प्रयोक्तव्यः । स्त्रीषु स्त्रीलिङ्गः । ब्राह्मणस्य भवन्मिक्षां देहि ।
ब्राह्मण्यां भवति मिक्षां देहि । क्षत्रियस्य मिक्षां भवन्देहि मिक्षां
भवति देहि । वैश्यस्य मिक्षां देहि भवन् । मिक्षां देहि भवति ॥ ४२ ॥

आचार्यज्ञातिगुरु[स्वे]ष्वलामेऽन्यत्र ॥ ४३ ॥

आचार्य उक्तः । ज्ञातिः पितृव्यादिः सपिण्डः । गुरुर्मातुलादिः ।
स्वमात्मीयग्रहणम् । अन्यत्र मिक्षाया अभावे, आचार्यादिगृहेषु मैक्ष्यं
चरितव्यम् ॥ ४३ ॥

तेषां पूर्वं पूर्वं परिहरेत् ॥ ४४ ॥

तेषामाचार्यादीनां यो यः प्रथमनिर्दिष्टस्तं तं परिहरेत् । अन्यत्रालामे
स्वगृहे, तत्रालामे गुरुषु, तत्रालामे ज्ञातिषु, तत्रालामे आचार्यगृहे
इति ॥ ४४ ॥

निवेद्य गुरवेऽनुज्ञातो मुञ्जीत ॥ ४५ ॥

इदमानीतं मेश्यमिति गुरवे निवेद्य तदनुज्ञातो मुञ्जीत । यदि गुरुः
स्वयं गृहणीयात्ततोऽन्यत्राहरेत् ॥ ४५ ॥

असंनिधौ तद्भार्यापुत्रसब्रह्मचारिभ्यः ॥ ४६ ॥

आचार्यासंनिधाने तद्भार्यादिभ्यो यथासंमर्थं निवेद्य तैरनुज्ञातो मुञ्जीत ॥ ४६ ॥

वाग्यतस्तृप्यन्नलोलुप्यमानः संनिधायोदकम् ॥ ४७ ॥

यावद्भुक्तिं वाचंयमः । तृप्यन्नदशनेन हृष्यन् । अलोलुप्यमानोऽ-
तिस्पृहामकुर्वन् । संनिधायान्तर्भावितप्यर्थः संनिधाय्येति । उदकमु-
दकभाजनमिति ॥ ४७ ॥

शिष्यशासनप्रकारमाह—

शिष्यशिष्टिरवधेन ॥ ४८ ॥

वधस्ताडनम् । अताडयता गुरुणा मर्त्सनादिभिः शिष्यः शास्यः ॥ ४८ ॥

अशक्तौ रज्जुवेणुविदलाभ्यां तनुभ्याम् ॥ ४९ ॥

यदि मर्त्सनादिभिः शासितुमशक्यस्ततो रज्ज्वा तन्वा, तनुना वेणु-
विदलेन वेति । द्वंद्वनिर्दिष्टयोरपि विकल्पो रज्ज्वा वेणुदलेन वेति मानवे
दर्शनात् । ताभ्यां दुर्बलाभ्यां ताडयित्वाऽपि शासनीयः ॥ ४९ ॥

अन्येन गन्त्राज्ञा शास्यः ॥ ५० ॥

हस्तादिना क्रोधवशेन ताडयन्नाज्ञा शास्य आचार्यः । एवं शिष्यस्य
गुरुकुले वास उक्तः ॥ ५० ॥

किंयन्तं कालमित्यत आह—

द्वादश वर्षाण्येकवेदे ब्रह्मचर्यं चरेत् ॥ ५१ ॥

यद्यप्येकैकस्य वेदस्य बह्व्यः शाखाः । एकविंशतिधा बह्वृच एकशतं
यजुःशाखाः सहस्रवर्त्मा सामवेदो नवधाऽऽथर्वणो वेद इति । तथाऽपि
तत्र तत्र वेदे पूर्वैरध्ययनानुष्ठानाभ्यां एगिगृहीता यावती शाखा ताव-
त्पत्र वेदशब्देन विवक्षिता । य एकं वेदमधीते स द्वादश वर्षाणि गुरु-
कुले ब्रह्मचर्यं चरेत् ॥ ५१ ॥

प्रतिद्वादश वा सर्वेषु ॥ ५२ ॥

यस्तु चतुरो वेदानप्येतुं शक्तः स प्रतिद्वादश प्रतिवेदे द्वादश वर्षाणी-
त्यर्थः । यथाऽऽहाऽऽपस्तम्बः—

उपेतस्याऽऽचार्यकुले ब्रह्मचारिवासोऽष्टाधत्वारिंशद्वत्सराणीति ॥ ५२ ॥
ग्रहणान्तं वा ॥ ५३ ॥

यावता कालेनैको वेदो द्वौ त्रयश्चतुरो वा ग्रहीतुं शक्यास्तावन्तं काल-
मिति ॥ ५३ ॥

विद्यान्ते गुरुरर्थेन निमन्त्र्यः ॥ ५४ ॥

विद्यासमाप्तौ गुरुरर्थेन प्रयोजनेन निमन्त्र्यः प्रष्टव्यः । गुरो, इत्वं धन-
माहराणीति ॥ ५४ ॥

कृत्वाऽनुज्ञातस्य वा ज्ञानम् ॥ ५५ ॥

तत आहरेत्याचार्योक्तं कृत्वा ज्ञानं कर्तव्यम् । वत्स त्ववृणोरेवाहमस्मि
तोषितो धनेनालमिति तेनानुज्ञातस्य वा, ज्ञानं समावर्तनं कर्तव्य-
मिति ॥ ५५ ॥

आचार्यः श्रेष्ठो गुरुणां मातेत्येके [मातेत्येके] ॥ ५६ ॥

गुरुणां पित्रादीनां मध्य उक्तलक्षण आचार्यः श्रेष्ठः । स हि विद्या-
तर्स्त जनयति तच्छ्रेष्ठं जन्म । तेनानेकगुरुसमवाये स एव प्रथमं पूज्यः ।
एके त्वाचार्या माता श्रेष्ठेति मन्यन्ते । तथा च वसिष्ठः—

उपोध्यायाद्दशाऽऽचार्य आचार्याणां शतं पिता ।

पितुर्दशगुणं माता गौरवेणातिरिच्यते ॥

आपस्तम्बोऽपि—

माता पुत्रत्वस्य मूयांसि कर्माण्यारमते तस्यां शुभ्रूपा नित्या पतिता-
यामपि ॥

द्विरुक्तिरध्यायपरिसमाप्त्यर्था ॥ ५६ ॥

इति श्रीगौतमीयविवृतौ हरदत्तविरचितायां मिताक्षरा-

टीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

तेस्याऽऽश्रमविकल्पमेके ब्रुवते ॥ १ ॥

तस्यैषमंधीतवेदस्य ब्रह्मचारिणो वक्ष्यमाणाश्चत्वार आश्रमा विक-

लप्यन्त इत्येक आध्यायां ब्रुवते । अन्ये तु समुच्चीयन्त इति । तत्राऽऽ-
पस्तम्भः—

तेषु सर्वेषु यथोपदेशमव्यग्रो वर्तमानः क्षेमं गच्छतीति । बुद्ध्वा
कर्माणि यत्कामयेत तदारमेतेति च । तथा च ब्रह्मचर्याश्रममुक्त्वा “अत
एव ब्रह्मचर्यवान्प्रव्रजति” इति बोधायनः ।

मनुना तु समुच्चयो दर्शितः—

क्रणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।

अनपाकृत्य मोक्षं तु व्रजमानः पतत्यधः ॥

सर्वेऽपि क्रमशस्त्वेते यथाशास्त्रं निषेविताः ।

यथोक्तकारिणं विप्रं नयन्ति परमां गतिम् । इति ॥ १ ॥

के पुनस्त आश्रमाः—

ब्रह्मचारी गृहस्थो भिक्षुर्वैखानसः ॥ २ ॥

पद्यप्यसौ पूर्वमपि ब्रह्मचर्याश्रम उक्तस्तथाऽपि प्रापिसित्तनैष्ठिकब्रह्म-
चारिस्त्वमत्र विवक्षितम् । भिक्षुः संन्यासी, वैखानसो वानप्रस्थः । वैखा-
नसप्रोक्तेन मार्गेण वर्तत इति । तेन स आश्रमः प्राधान्येन दर्शितः ।
शास्त्रान्तरेषु वैखानसस्तृतीयो भिक्षुश्चतुर्थ आश्रमः । इह तु क्रममेव
प्रागुक्ताश्रय आश्रमिण इत्यत्र वैखानसवर्जनार्थः ॥ २ ॥

तेषां गृहस्थो योनिरभजनत्वादितरेषाम् ॥ ३ ॥

तेषां चतुर्वर्ण्याश्रमेषु वर्तमानानां गृहस्थो योनिरुपसत्तिस्थानम् । गृह-
स्थेनैवोत्पादिताश्चतुर्भिराश्रमैरधिक्रियन्ते गृहस्थव्यतिरिक्ताश्रमस्थानां
प्रजोत्पादनस्य निषिद्धत्वात् । तत्र शातातपः—

चण्डालाः प्रत्यवसिताः परिव्राजकतापसाः ।

तेषां जातान्यपत्यानि चण्डालैः सह वासयेत् ॥ इति ॥ ३ ॥

इदानीमाश्रमधर्मान्वक्ष्यन्मथमनिर्दिष्टस्य ब्रह्मचारिण आह—

तत्रोक्तं ब्रह्मचारिणः ॥ ४ ॥

तत्र तेषां मध्ये ब्रह्मचारिणो नैष्ठिकस्य यदुपकुर्वाणस्योपनयनादि-
नियम इत्याह्नोक्तं तदेवारयापीत्युक्तं भवति ॥ ४ ॥

तत्र विशेषः—

आचार्याधीनत्वमान्तम् ॥ ४ ॥

आन्तमादेहयातम् । आचार्यकुल एव तच्छ्रुयया वर्तेत ॥ ५ ॥

गुरोः कर्मशेषेण जपेत् ॥ ६ ॥

आचार्ये प्रकृते गुरुशब्दः पित्रोरपि ग्रहणार्थः । ततश्चाऽऽचार्यपितरौ च श्रुश्रूयमाणस्तद्व्यतिरिक्ते काले जपेत् । वेदमधीयीत । न तु स्वाधीनो भवेत् ॥ ६ ॥

गुर्वभावे तदपत्यवृत्तिस्तदभावे वृद्धे सप्तह्यचारिण्यग्नौ वा ॥ ७ ॥

आचार्ये वा वृत्तिरभिहिता सा तदभावे तत्पुत्रे, तत्पुत्रामावे वृद्धे विद्यया च ययसा वाऽधिके, वृद्धामावे तथामूते सप्तह्यचारिणि, सप्तह्यचार्यमावेऽग्नौ वा कर्तव्या । समिदाधानादिभिरग्नौ वृत्तिः ॥ ७ ॥

एवंवृत्तो ब्रह्मलोकमवामोति जितेन्द्रियः ॥ ८ ॥

स्पष्टोऽर्थः । जितेन्द्रियत्वं मनुना दर्शितम्—

श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च हृष्ट्वा च मुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः ।

न हृष्यति ग्लोपति वा स विशेषो जितेन्द्रियः ॥ इति ॥ ८ ॥

उत्तरेषां चैतदविरोधि ॥ ९ ॥

उत्तरेषामप्याश्रमाणामस्मिन्वृत्ते पैदविरुद्धं तत्तर्मानं यथा श्रुतादि-
वर्जनम् । विरुद्धं यथा—अग्निकार्यं प्रयोजितस्य, गुरुकुलवासो धैरान-
सस्य, ब्रह्मचर्यं गृहस्थस्येत्यपरा वृत्तिः । उत्तरेषां चाऽऽश्रमाणां धर्मजा-
तमेतस्य द्रष्टव्यम् । किमविशेषेण । न । एतदविरोधि । एतदाश्रमधर्मादि-
रोधि न स्तेच्छशुच्यधार्मिकैः स ह्यसंभाषेतेत्येवमाश्रयापि भवति ॥ ९ ॥

बहुवक्तव्यत्वात्कमप्राप्तमपि गृहस्थमुल्लङ्घ्य मिक्षोर्धर्मानाह—

अनिचयो भिक्षुः ॥ १० ॥

निचयो ब्रह्मसंग्रहस्तद्रहितः स्यात् ॥ १० ॥

ऊर्ध्वरेताः ॥ ११ ॥

उत्तरेषां चैतदविरोधीति जितेन्द्रियत्वे सिद्धेऽपि पुनरूर्ध्वरेता इति
रेतसः स्त्रीतो मद्गो यथा भवेत्तथा प्रयतेतेत्येवमर्थम् ॥ ११ ॥

ध्रुवशीलो वर्षासु ॥ १२ ॥

वर्षाशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । वर्षर्तौ सति ध्रुवशीलः स्यादेकत्र तिष्ठेदिति ॥ १२ ॥

मिक्षार्थी ग्राममियात् ॥ १३ ॥

मिक्षाकाल एव ग्रामं प्रविशेत् । शेषकालं देवालयपादौ वृक्षमूलेषु वा वसेत् ॥ १३ ॥

जघन्यमनिवृत्तं चरेत् ॥ १४ ॥

मिक्षाकाले यद्गृहमनुपपत्त्या विलम्बितं न तद्भूयस्तदहः प्रविशेत् । तत्र मनुः—

विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारेऽमुक्तवज्जने ।

वृत्ते शरावसंपाते मिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥ १४ ॥

निवृत्तार्थीः ॥ १५ ॥

अधिकमिक्षालामार्थं गृहेष्वाक्षीर्वादपरो न स्यात् ॥ १५ ॥

वाक्चक्षुःकर्मसंयतः ॥ १६ ॥

वाक्संयमो मौनम् । चक्षुःसंयमः पादविक्षेपमदेशावन्यत्र चक्षुषोरप्रवर्तनम् । कर्मसंयमो मिक्षोश्चोदितकर्मानतिक्रमः । अत्र वाक्संयमविरोधे तु स्मृत्यन्तरम्—

धर्मयोगं पथि प्रश्नं स्वाध्यायं च तथैव च ।

मिक्षार्थं देहि वचनं न निन्दति यतेरपि ॥ इति ॥ १६ ॥

कौपीनाच्छादनार्थं वासो विभृयात् ॥ १७ ॥

कौपीनमिति गुह्यप्रदेशस्य नाम । तदाच्छाद्यते यावता तावदेव वासो विभृयात् । अधिकं तु प्रावरणादि न विभृयात् ॥ १७ ॥

प्रहीणमेके निर्णिज्य ॥ १८ ॥

एके मन्यन्ते तदपि कौपीनाच्छादनं प्रहीणं जीणं तथाऽन्यैस्त्यक्तं प्रक्षाल्य विभृयात् ॥ १८ ॥

नाविप्रयुक्तमोषधिवनस्पतीनामङ्गमुपाददीत ॥ १९ ॥

वृक्षलतादीनामङ्गं फलपत्राद्यविप्रयुक्तं ततोऽप्रच्युतं नोपाददीत न गृह्णीयात् । स्वयं पतितं तु गृह्णीयात् ॥ १९ ॥

न द्वितीयामपर्तुं रात्रिं ग्रामे वसेत् ॥ २० ॥

यत्र वर्षर्तौ ध्रुवशीलतोक्ता तमृतं वर्जयित्वा, ऋत्वन्तरेषु यत्रैकां रात्रिमुपितस्तत्र ग्रामे न द्वितीयां वसेत् । ग्रामैकरात्रः स्यादिति ॥ २० ॥

मुण्डः शिखी वा ॥ २१ ॥

सर्वानेव केशान्सह शिखया वापयेत् । शिखावर्जं वापयेद्वा । मुण्डः शिखी वेति विकल्पेनैकदण्डत्रिदण्डग्रहणविकल्पोऽप्युक्तः । अत्र श्रुतिस्मृती—

अग्रेरिव शिखा नान्या यस्य ज्ञानमयी शिखा ।

स शिखीत्युच्यते विद्वान्नेतरे केशधारिणः ॥ इति ।

सशिखं वपनं कृत्वा बहिः सूत्रं त्यजेद्बुधः ।

एकदण्डं गृहीत्वा च भिक्षुधर्मं समाचरेत् ॥

शिखी यज्ञोपवीती च यद्वा सम्यक्प्रबोधितः ।

त्रिदण्डग्रहणं कृत्वा भिक्षुधर्मं समाचरेत् ॥ २१ ॥

वर्जयेद्वीजवधम् ॥ २२ ॥

बीजानि बीजादीनि तेषां वधो मुसलादिनाऽवघातस्तं न कुर्यात् । तेन तण्डुलस्योदनीकरणमप्युपलक्षितम् । पक्वान्नस्यैव स्वामित्वादस्य ॥ २२ ॥

समो भूतेषु हिंसानुग्रहयोः ॥ २३ ॥

हिंसायामनुग्रहे च भूतेषु समो यो हिनस्ति यो वाऽनुगृह्णाति तत्र तत्र निर्विकार इति ॥ २३ ॥

अनारम्भी ॥ २४ ॥

ऐहिकं पारत्रिकं च न कंचिदारम्भं कुर्यात् । यथाऽऽहाऽऽपस्तयः—
अनिहोऽनमुत्रश्चरेत् । इति ॥ २४ ॥

अथ वैखानसस्याऽऽह—

वैखानसो वने मूलफलाशी तपःशीलः ॥ २५ ॥

वैखानसो वानप्रस्थो वने वसन्मूलानि फलानि च पक्वानि वाऽग्नी-
पान्न पुनरोदनम् । तपः कायपरिक्षोषणम् । ततश्च मूलफलान्यपि
स्वल्पान्येवाश्नीयादिति ॥ २५ ॥

श्रावणकेनाग्निमाधाय ॥ २६ ॥

श्रावणकं नाम वैखानसं शाखं तदुक्तेन प्रकारेणाग्निमाधाय सायं
प्रातर्जुहुयादिति शेषः ॥ २६ ॥

अग्राम्यभोजी ॥ २७ ॥

फलमूलान्यपि ग्राम्याणि न भुञ्जीत ॥ २७ ॥

देवपितृमनुष्यभूतर्षिपूजकः ॥ २८ ॥

वन्यैरेव फलमूलैरहरहः पञ्च महायज्ञान्कुर्यात् । अत्र मनुः—

आरण्येर्विविधैर्मध्वैः शाकमूलफलेन वा ।

एतानेव महायज्ञान्निर्वपेद्विधिपूर्वकम् । इति ॥ २८ ॥

सर्वातिथिः प्रतिपिद्धवर्जम् ॥ २९ ॥

य एनमुपागच्छन्ति ते सर्व(र्विऽ)स्यातिथयः । न पुनर्ब्राह्मणस्यानति-
थिरब्राह्मण इत्ययं नियमोऽस्ति । तत्रापि स्तेनपतितादीन्वर्जयेत्प्रतिपिद्ध-
वर्जम् ॥ २९ ॥

वैष्कमप्युपयुञ्जीत ॥ ३० ॥

विष्का दुष्टमृगा व्याघ्रादपस्तेर्हतं मांसं वैष्कं तदप्युपयुञ्जीत । अपि-
शब्दो गौणार्थः । फलमूलाद्यभावे तदपि भक्षयामिति । तत्रापि पञ्च
पञ्चनरा भक्ष्या इत्येतद्वाऽतिरिक्तं वर्जयित्वा । प्रतिपिद्धवर्जमिति पदं
काकाक्षिन्यायेनोभयत्र संबध्यते ॥ ३० ॥

न फालकृष्टमधितिष्ठेत् ॥ ३१ ॥

अरण्ये वसन्हलेन कृष्टं प्रदेशं नाधिवसेत् ॥ ३१ ॥

ग्रामं च न प्रविशेत् ॥ ३२ ॥

वने वसतोऽपि यादृच्छिकोपग्रामप्रवेशो निषिद्धः ॥ ३२ ॥

जटिलश्रीराजिनवासाः ॥ ३३ ॥

जटिलः केशश्मश्रुलोमनखधारी । चीरंदर्मादिनिर्मितं वासः । अजि-
नमुत्तरीयम् । तथा च स्मृत्यन्तरे व्यवस्थादर्शनात् ॥ ३३ ॥

नातिसंवत्सरं भुञ्जीत ॥ ३४ ॥

संवत्सरमतिक्रान्तमतिसंवत्सरं तदारण्यमपि नाश्रीयत् । अत्र
मनुः—

त्यजेदाश्वयुजे मासि ह्युत्पन्नं पूर्वसंचितम् ।

जीर्णानि चैव वासांसि पुष्पमूलफलानि च ॥ इति ॥ ३४ ॥

उक्ता आश्रमास्तेषां विकल्पसमुच्चयावपि दर्शितौ तेषां प्राधान्यं
दर्शयति—

ऐकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षविधाना-

गार्हस्थस्य गार्हस्थस्य ॥ ३५ ॥

तुशब्दो विशेषवाची । सर्वेषु वेदशास्त्रेतिहासपुराणेषु गृहस्थधर्म
एवाग्निहोत्रादयः प्राचुर्येण विधीयन्ते । ततः सर्व एवाऽऽचार्या गार्ह-
स्थस्यैकाश्रम्यं प्राधान्यं मन्यन्ते । तन्नाशक्तानामितराश्रमधर्मां विधी-
यन्ते । प्रत्यक्षविधानादितराश्रमाणां प्रत्यक्षेणोपजीव्यत्वात् । द्विरुक्ति-
व्याख्याता ॥ ३५ ॥

इति श्रीहरदत्तविरचितायां गौतमविवृतौ मिताक्षरायां

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

गृहस्थधर्मा उच्यन्ते—

गृहस्थः सदृशीं भायां विन्देता-

नन्यपूर्वां यवीयसीम् ॥ १ ॥

गृहस्थ इति भाविमंज्ञात्यपदेशः । अथवा गृहस्थस्य ये धर्मास्ते
विवाहात्प्रागपि स्नातकस्यापि समा इति दर्शनार्थं च । जात्या कृतेन

च सहशीम् । अन्यस्मै वाचाऽप्यदत्ताम् । अवरवयसीमेवं भूतां मायां
विन्देत्तोद्वहेत् ॥ १ ॥

असमानप्रवरैर्विवाहः ॥ २ ॥

समान एकः प्रवरो येषां तैः सह न विवाहः । तद्यथा हरितकृत्स-
पिङ्गशङ्खदर्भहैमकर्मवानामाङ्गिरसाश्वरीपयौवनश्वेति । हारीतः कौर्त्सी
नोद्वहेदित्यादिप्रवरप्रपञ्च आपस्तम्बीये द्रष्टव्यः ॥ २ ॥

ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृबन्धुभ्यो बीजिनश्च

मातृबन्धुभ्यः पञ्चमात् ॥ ३ ॥

पितरमारभ्य तद्वन्धुवर्गे गण्यमाने सप्तमाच्छिरस ऊर्ध्वं जातां कन्य-
कामुद्वहेत् । मातरमारभ्य तद्वन्धुवर्गे गण्यमाने पञ्चमाच्छिरस ऊर्ध्वं
जातामुद्वहेत् । बीजिनश्च सप्तमादूर्ध्वमिति चकारात्स्तिव्यति । यथा
क्षेत्री बन्धुयो रुग्णो वा देवरं प्रार्थयते मम क्षेत्रे पुत्रमुत्पादयेति । यद्वा
संतानक्षये विधवां गुरवो नियुञ्जते, इष्टं विचित्रवीर्यक्षेत्रे सत्यवतीवा-
क्याद्यासो धृतराष्ट्रादीनुत्पादितवानिति । यथाऽऽह याज्ञवल्क्यः—

अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥ इति ।

तद्विषयमेतद्बीजिनश्चेति ॥ ३ ॥

अथ विवाहमेदाः—

ब्राह्मो विद्याचारित्रवन्धुशीलसंपन्नाय दद्यादाच्छायालंकृताम् ॥ ४ ॥

विद्या वेदविद्या । चारित्रं बोद्धितकर्मनिष्ठानम् । बन्धवो ज्ञातयो
मातुलादयश्च शीलं विहितेषु श्रद्धा । एतैर्गुणैः संपन्नाय वस्त्रयुगलेनाऽऽ-
च्छाद्य यथाविभवमलंकृतां कन्यां दद्यात् । एवंविधस्य विवाहस्य
वात्सलसंज्ञा ॥ ४ ॥

संपोगमन्त्रः प्राजापत्ये सह धर्मश्चर्यतामिति ॥ ५ ॥

प्राजापत्यसंज्ञके विवाहे सह धर्मश्चर्यतामिति प्रधानमन्त्रः ।
यद्यपि ब्राह्मादिष्वपि मह धर्मचर्या भवति तथाऽप्यान्तावनया सह
धर्मश्चरितव्यः । नात्रमान्तरं प्रवेष्टव्यं नापि रुपन्तरमुपयन्तव्यमिति

मन्त्रेण समयः क्रियते । एष ब्राह्मादेः प्राजापत्यस्य विशेषः । आच्छा-
द्यालंकृतामिति समानम् ॥ ५ ॥

आर्पे गोमिथुनं कन्यावते दद्यात् ॥ ६ ॥

आर्पसंज्ञके विवाहे गोमिथुनं स्त्रीपुरुषं कन्यावते दद्याद्द्वस्तद्वन्धुर्वा
कश्चित् । आच्छाद्यालंकृतामिति समानम् ॥ ६ ॥

अन्तर्वेद्युत्विजे दानं देवोऽलंकृत्य ॥ ७ ॥

अन्तर्वेदि, वेद्या दक्षिणाकाल ऋत्विजे कर्म कुर्वते यदलंकृत्य कन्याया
दानं स देवो विवाहः । आच्छाद्यालंकृतामिति । प्रकृते पुनरलंकृत्येति
वचनं वररूपाप्यङ्गुलीयकादिभिरलंकारार्थम् ॥ ७ ॥

इच्छन्त्याः स्वयं संयोगो गान्धर्वः ॥ ८ ॥

इच्छन्त्या वध्वा इच्छतो वरस्य संयोगो गान्धर्वो विवाहः । स्व-
यमिति वचनाद्वरेच्छा गम्यते ॥ ८ ॥

विचेनाऽऽनतिः स्त्रीमतामासुरः ॥ ९ ॥

यत्र स्त्रीमतां कन्यावतां पित्रादीनां विचेन धनप्रदानेनाऽऽनतिराजनं
क्रियते स आसुरो विवाहः । अत्र याज्ञवल्क्यः—

आसुरो द्रविणादानादिति । मनुश्च—

ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै च स्वशक्तिः ।

कन्याप्रदानं स्वाच्छन्त्यादासुरो धर्म उच्यते ॥

स्त्रीमतामिति वचनाद्भ केवलं कन्यायै धनप्रदानमासुरत्वनिग्रन्धनम् ।

तथा च स्मृत्यन्तरम्—

यासां नाऽऽददते शुल्कं ज्ञातयो न स विक्रयः ।

अर्हणं तत्कुमारीणामानृशं स्यान्न केवलम् ॥ इति ॥ ९ ॥

प्रसह्याऽऽदानाद्भक्षसः ॥ १० ॥

बलात्कारेण कन्यावतो निर्जित्य यदादानं स राक्षसो विवाहः ॥ १० ॥

असंविज्ञातोपसंगमात्पेशाचः ॥ ११ ॥

सुप्ता मत्ता प्रमत्ता वा यत्रासंविज्ञातमुपगम्यते स पेशाचो विवाहः ॥ ११ ॥

एवमष्टौ विवाहा उक्तास्तेषु—

चत्वारो धर्म्याः प्रथमाः ॥ १२ ॥

आदितश्चत्वारो विवाहाः सर्ववर्णानां धर्म्या धर्मादिनपेताः प्रज्ञस्ता
भवन्ति ॥ १२ ॥

षडित्येके ॥ १३ ॥

एके स्मर्तारः षड्धर्म्या इत्याहुः । गान्धर्वासुरस्योरापि धर्मादिनपे-
तत्वमिच्छन्ति ॥ १३ ॥

कथंविवाहे क्षत्रियादिषु स्त्रीषु ब्राह्मणादिभ्यो जातानां पुत्राणां
शास्त्रेषु संकेतितं संज्ञाभेदमाह—

अनुलोमानन्तरैकान्तरद्व्यन्तरासु ज्ञाताः सव-
र्णाम्बष्ठोऽग्रनिपाददौष्मन्तपारशवाः ॥ १४ ॥

ब्राह्मणस्यानन्तरा क्षत्रिया तस्यां जातः सवर्णः । क्षत्रियस्य
वैश्या तस्यां तस्मादम्बष्ठः । वैश्यस्यानन्तरा शूद्रा तस्यां तस्मा-
दुष्मन्तः । ब्राह्मणस्यैकान्तरा वैश्या तस्यां तस्मान्निपादः । क्षत्रियस्यै-
कान्तरा शूद्रा तस्यां तस्माद्विष्मन्तः । ब्राह्मणस्य द्व्यन्तरा शूद्रा तस्यां
तस्मात्पारशवः । प्रपञ्चो जातिनिर्णयस्य स्मृत्यन्तरे द्रष्टव्यः ॥ १४ ॥

प्रातिलोभ्येन जातानाह—

प्रातिलोमास्तु सूतमागधायोगवत्तवैदेहकचण्डालाः ॥ १५ ॥

अनन्तरैकान्तद्व्यन्तरासु जाता इत्यनुवर्तते । क्षत्रियस्यानन्तरा ब्राह्मणी
तस्यां तस्मात्सूतः । वैश्यस्यानन्तरा क्षत्रिया तस्यां तस्मान्मागधः ।
शूद्रस्यानन्तरा वैश्या तस्यां तस्मादायोगवः । वैश्यस्यैकान्तरा ब्राह्मणी
तस्यां तस्मात्कृतः । शूद्रस्यैकान्तरा क्षत्रिया तस्यां तस्माद्वैदेहकः ।
शूद्रस्य द्व्यन्तरा ब्राह्मणी तस्यां तस्माच्चण्डाल इति ॥ १५ ॥

अन्येषां मतेन तेषामेव प्रतिवर्णं संगृह्य संज्ञाभेदानाह—

ब्राह्मण्यजीजनत्पुत्रान्वर्णेभ्य आनुपूर्व्या-

ब्राह्मणसूतमागधचण्डालान् ॥ १६ ॥

स्पष्टोऽर्थः । अत्राऽऽनुपूर्व्यग्रहणं वर्णक्रमविषयापरम् । नत्वनुलोम-
परम् ॥ १६ ॥

तेभ्य एव क्षत्रिया भूर्धावसिक्त्यक्षत्रियधीवरपुल्कंतां-
स्तेभ्य एव वैश्या भृज्जकण्ठमाहिष्यवैश्यवैदेहांपा-
रशययवनकरणशूद्राञ्छूदेत्येके ॥ १७ ॥

एके स्मर्तार इत्युक्तक्रमेण ब्राह्मण्यजीजनदित्यारभ्य ब्राह्मणीक्ष-
त्रियावैश्याशूद्रास्तु ब्राह्मणादिवर्णेभ्यः क्रमेण जातानां संज्ञामेदान्म-
न्यन्ते ॥ १७ ॥

वर्णान्तरगमनमुत्कर्षापकर्षाभ्यां

सप्तमे पञ्चमे वाऽऽचार्याः ॥ १८ ॥

मन्यन्त इति वाक्यशेषः । तेषामेव सवर्णादीनामनुलोमजाताना-
मुत्कर्षेण पितृद्वारा सप्तमपुरुषाहुत्कृष्टवर्णान्तरप्राप्तिर्मवति । अपकर्षेण
मातृद्वारा पञ्चमपुरुषादपकृष्टवर्णान्तरप्राप्तिर्मवति । तद्यथा—ब्राह्मणे-
नोढायां क्षत्रियायामुत्पादिता सवर्णा साऽपि ब्राह्मणेनोढा तस्यामुत्पा-
दिता चेत्येवमा सप्तम्याः सप्तमी तु ब्राह्मणेनोढा यदपत्यं सूते तद्ब्राह्मण-
जातीयमेव भवति । एवं ब्राह्मणेन क्षत्रियायामुत्पादितः पुत्रः सवर्णः
सोऽपि क्षत्रियामुद्वाह्य पुत्रमुत्पादयति सोऽपि क्षत्रियामित्येवमापञ्चमा-
त्पञ्चमस्तु क्षत्रियायां यदपत्यमुत्पादयति तत्क्षत्रियजातीयमेव भवति ।
विकल्पस्यैवं चार्थः । तत्रापि वर्णान्तरगमने वृत्तस्थाध्यापबाहुल्ये सति
पञ्चमेनोत्कृष्टं भवति । हीनवृत्त्या पञ्चमेनापकृष्टं च भवतीति । एवं
क्षत्रियस्य वैश्यायां वैश्यस्य शूद्रायामपि द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

सृष्ट्यन्तरजातानां च ॥ १९ ॥

चातुर्वर्ण्यमनन्तरेण चानुलोमजातानां सवर्णाम्बुष्टादनिमप्युत्कर्षार्प-
कर्षाभ्यामन्योन्यवर्णान्तरगमनं भवति । तद्यथा—सवर्णेनोढायामम्ब-
ष्ठयामुत्पादिता दुहिता पुनः सवर्णेनोद्वाहते तस्यामप्युत्पादिता सवर्णेने-
त्पासप्तमात्सप्तमी तु सवर्णेनोढा यदपत्यं सं एव भवति । एवं सैवा-
म्यष्ठेनोढायां दुहितरं सूते साऽप्यम्बष्ठेनेति सप्तमी त्वम्बष्ठेनोढा यदपत्य-
मुत्पादयति सोऽम्बष्ठ एव भवति ।

(?) एवमम्बष्ठयोरपि द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥

प्रतिलोमास्तु धर्महीनाः ॥ २० ॥

प्रतिलोमाज्जाताः सूतादयो धर्महीना उपनयनादिधर्महीनाः । तत्र सूतस्यैकस्योपनयनमात्रं शास्त्रान्तरेऽङ्गीकृतम् ॥ २० ॥

शूद्रायां च ॥ २१ ॥

आनुलोम्येनापि शूद्रायामुत्पन्नः पारशवादिधर्महीनः । एवं च सर्वादीनामनुलोमानां सिद्धो धर्माङ्गीकारः । तथा च मनुः—

स्वजातिजात्यन्तरजाः पदसुता द्विजधर्मिणः ।

शूद्राणां ह सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः ॥ २१ ॥

असमानायां तु, शूद्रात्पतितवृत्तिः ॥ २२ ॥

शूद्रादसमानायां वैश्यादिस्त्रियामुत्पादित, आयोगवादिः पतितवृत्तिः पतितवद्दर्शनस्पर्शनप्रतिग्रहादौ वर्जनीयः । एवं च वैश्यात्क्षत्रियायां क्षत्रियाद्ब्राह्मण्यां जातो न पतितवृत्तिः ॥ २२ ॥

अन्यः पापिष्ठः ॥ २३ ॥

शूद्रादसमानाज्जनितेषु तेषु योऽन्यो ब्राह्मण्यां जातश्चण्डालः पापिष्ठोऽत्यन्तं वर्जनीयः । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

चण्डालमाज्जगोवालव्यजनान्परिहरेदिति ॥ २३ ॥

अथ प्रकृतान्विवाहान्स्तौति—

पुनन्ति साधवः पुत्राः ॥ २४ ॥

अच्छा(अस्मा)सु जाताः साधवः साधुवृत्तयः पुत्रा जनयितुः कुलं पुनन्ति ॥ २४ ॥

तत्र विशेषः—

त्रिपुरुषमार्पात् ॥ २५ ॥

आर्पविवाहोढायां जातः पुत्रस्त्रीन्पुरुषान्पुनान्ति नरकादुद्धरति ॥ २५ ॥

दश दैवादशैव प्राजापत्यात् ॥ २६ ॥

उपैसमस्तमपि पुरुषपदमत्र दशशब्देन संबध्यते । एवकारो निर्धारणपरः ॥ २६ ॥

दश पूर्वान्दश परानात्मानं च ब्राह्मीपुत्रो ब्राह्मीपुत्रः ॥ २७ ॥

ब्राह्मविवाहेनोढा ब्राह्मी तस्यां जातः पुत्रः पित्रादीन् दश पूर्वा-
न् दश परान्मविष्यतः पुत्रादींश्च दशाऽऽत्मानं चैकविंशं पुनाति तस्मा-
द्ब्राह्मो विवाहः प्रशस्ततमः ॥ २७ ॥

इति श्रीहरदत्तविरचितायां गौतमविवृतौ मिताक्षरायां
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

गर्भाधानकालं प्रस्तौति—

ऋतावुपेयात् ॥ १ ॥

रजोवर्शनादारभ्य षोडशाहोरात्रा ऋतुः स्त्रीणां गर्भग्रहणकालस्तत्रो-
पगच्छेन्द्वापाम् । तत्राऽऽपस्तम्बीये विशेषः—

चतुर्थीप्रभृत्याषोडशीमुत्तरामुत्तरां युग्मां प्रजानिःश्रेयससृष्टुगमनमि-
त्युपदिशन्ति ।

मानयं तु—

ऋतुः स्वामाधिकः, स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः ।

चतुर्भिरितरैः साधमहोभिः सद्भिर्गर्हितैः ॥

तासामाद्याश्रतस्रस्तु निन्द्या एकादशी तु या ।

त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्तो वृक्ष रात्रयः ॥

अमायास्यामष्टमीं च पौर्णमासीं चतुर्दशीम् ।

ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्युतो द्यातको द्विजः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यस्तु—

एवं गच्छन्निष्यं क्षामां मघां मूलं च धर्जयेत् ।

*युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ॥ इति च ।

तदिह षोडशसु रात्रिष्वपि दितन्तिष्ठः सर्वथा युज्याः । इतरासु गच्छे-
दिति सर्वस्मृतिषोदितनिषेधान्परित्यज्य गच्छन्तुर्गृहे पुत्रं जनयति ।
हेपादिना ऋतावनुषयन्त्येषां दिति । तथा च देवलः—

* इति दत्तवल्क्यस्तु—युग्म इति षोडशसु रात्रिषु जायन्ते पुत्रा । इति षोडशसु ।

यः स्वदारानृतुस्तातान्स्वस्थः सन्नोपगच्छति ।
भूणहत्यामवाप्नोति गर्मं प्राप्तं विनाश्य सः । इति ॥

स्मृत्यन्तरं च—

अतुस्नातां तु यो मायां संनिधौ नोपगच्छति ।
तस्या रजसि तं मासं पितरस्तस्य शेरते ॥ इति ।

अयं तु रागतः प्राप्तत्वे सत्यप्यकरणे प्रत्यवायश्रवणाद्विधिश्च भवति ।
अतावेवोपेयादेवेति कस्यचिन्मतेन नियमश्च भवति ॥ १ ॥
आचार्यस्तु परिसंख्यानं च प्रतिपादयति—

सर्वत्र वा प्रतिपिद्धवर्जम् ॥ २ ॥

सर्वेषु वा कालेषूपेयादृतावनृतौ च प्रतिपिद्धविषयान्वर्जयित्वा ।

यथाकामी भवेद्वाऽपि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् । इति ॥

परश्च—काममा विजनितोः संभवामेति । यदप्युत्तमो जितेन्द्रियः
सत्यपि धर्मदाराः सर्वदा रक्षणीया इति स्मर्यते । अयमेता रक्षत तन्नु-
मेनं मा धः क्षेत्रे परपीजानि वाप्सुरिति ॥ २ ॥

अथ पञ्च महायज्ञाः—

देवपितृमनुष्यभूतर्षिपूजकः ॥ ३ ॥

अत्र पूजकशब्दो देवादिषु प्रत्येकं संबध्यते । ह्येवान्त्यं धूयमाणं
प्रत्येकमभिसंबध्यते । गृहस्थो नित्यं देवादिपूजकः स्यात् । तत्र देवपूजा
पेश्वदेवसकलहोमाद्यग्निकार्यं च । पितृपूजां मनुराह—

एकमप्याशयेद्दिप्रं पित्रर्थे पाञ्चयाज्ञिके ।

न चैवात्राऽऽशयेत्कंचिद्वैश्वेदेवं प्रति द्विजम् ॥ इति ।

यद्यादहरहः भाद्धमन्नाद्येनोदकेन च ।

पयोमूलफलैवाऽपि पितृभ्यः प्रीतिमाचहन् ॥ इति च ।

मनुष्यपूजाऽतिथिपूजा । भूतपूजा बलिहरणम् । अपिपूजा ब्रह्म-
यज्ञः । अपियज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति पर्यायः ॥ ३ ॥

ते च प्रतिपाद्यन्ते । अत्र क्रमो न विवक्षितः । ब्रह्मयज्ञस्तु—

नित्यस्वाध्यायः ॥ ४ ॥

बागुयीहिरण्यम् । तत्प्रकारश्च ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाण इत्यारम्य तैत्ति-

रीयकेऽभिहितः । अत्र नित्यशब्दाद्ब्रह्मयज्ञव्यतिरिक्तकालेऽपि यथाव-
सरमधीयीतेति दर्शितम् ॥ ४ ॥

पितृयज्ञस्तु—

पितृभ्यश्चोदकदानं यथोत्साहमन्यत् ॥ ५ ॥

पितृभ्यो नित्यमुदकं दद्यात् । अन्यद्भोजनफलमूलादि यथोत्साहं
यथाशक्ति दद्यात् । अत्र चकारान्नित्यं देवर्षीणामपि तर्पणं कर्तव्य-
मिति दर्शितम् । तत्र मनुर्वह्वाचारिणं प्रकृत्याऽऽह—

नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम् ॥ इति ।

कात्यायनः—

वेष्टतानां पितॄणां च जले दद्याज्जलाञ्जलिम् ।
असंस्कृतप्रमीतानां स्थले दद्याज्जलाञ्जलिम् ॥ इति ।

भृगुः—

नोदकेषु न पात्रेषु न कुट्टो नैकपाणिना ।
नोपतिष्ठति तत्तोयं यद्मूर्स्यां न प्रवीयते ॥

उशना—

आपो देवगणाः सर्वे आपः पितृगणाः स्मृताः ।
तस्मादप्सु जलं देयं पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥ इति ।

भृगुः प्रकारान्तरमाह—

नाभिमात्रे जले स्थित्वा चिन्तयन्नूर्ध्वमानसः ।
आगच्छन्तु मे पितर इमं गृह्णन्तपोऽञ्जलिम् ॥
त्रिंस्त्रिञ्जलिमाकाशमुच्चैरुच्चतरं युधः ।
उक्त्वा चोक्त्वा क्षिपन्वारि धाम्यतो दक्षिणामुखः ॥ इति ॥ ५ ॥

देवयज्ञस्याग्निकार्यमूलत्वाद्वाग्निपस्मिहकालं तावदाह—

भार्यादिरग्निर्दायादिर्वा ॥ ६ ॥

भार्याशब्देन विवाहो लक्ष्यते । यस्मिन्नग्नौ भार्योत्पते तमाग्निमा-
रम्य वा यस्मिन्नहनि पितृभ्रात्रादिभिर्दायविभागः क्रियते तद्वद्वारम्य-

वा सायमुपक्रममग्निं परिचरेत् । दायविभागात्पूर्वं पितुर्ज्येष्ठभ्रातुर्वा
कर्मण्युपजीविता न प्रत्यवायः ॥ ६ ॥

तस्मिन्गृहाणि कर्माणि ॥ ७ ॥

तस्मिन्नेवं परिगृहीतेऽग्नौ गृह्ये मनुष्यभूतानि पुंसवनादीनि कर्माणि
कर्तव्यानीति ॥ ७ ॥

देवपितृमनुष्ययज्ञाः स्वाध्यायश्च बलिकर्म ॥ ८ ॥

तस्मिन्नित्यनुवर्तते । तत्र देवयज्ञस्याग्निसंबन्धः प्रसिद्धः । पितृमनुष्य-
भूतयज्ञानां तु तदर्थमज्ञमस्मिन्गृहाग्नौ पच्यत इति । ब्रह्मयज्ञस्याग्नि-
संबन्ध उशनसां पक्षे दर्शितः—अग्निसमीप इत्येकेषामिति । अपरिगृ-
हीताग्रेरपि पञ्चमहायज्ञविधानादेते लौकिकेऽग्नौ कर्तव्याः ॥ ८ ॥

अथ देवयज्ञवैश्वदेवप्रयोगमाह—

अग्नायग्निर्धन्वन्तरिर्विश्वे देवाः प्रजापतिः स्विष्टकृदिति होमः ॥ ९ ॥

अत्र “जुहोतिचोदनाः स्वाहाकारप्रदानाः” इत्यापस्तम्बस्मरणाद्धो-
मशब्देन स्वाहाकार उक्तः । अग्न्यादिभिः स्वाहाकारान्तैरग्नौ जुहो-
यात् । स्विष्टकृच्चान्युपपदो द्रष्टव्यः । होमत्वादेवाग्निसिद्धावग्नाविति
वचनं बलिहरणवद्भूमौ न कर्तव्यमिति वचनार्थम् । तस्माद्धोमधर्मः
स्वाहाकारो बलिहरणेष्वपि भवति । तथा चाऽऽश्वलायनः—

स्याहेत्यथ बलिहरणमिति ।

आपस्तम्बीयानां स्वाहाकारान्ता एव मन्त्राः पाठिताः ॥ ९ ॥

अथ गृतयज्ञबलिहरणमाह—

दिग्देवताभ्यश्च यथास्यम् ॥ १० ॥

यस्या देवताया या दित्कस्यां दिशि तस्यै देवतायै बलिर्हर्तव्यः ।
इन्द्राय स्वाहितीशानपथन्तं प्रागादि प्रदक्षिणं कर्तव्यम् ॥ १० ॥

द्वार्षु महद्भ्यः ॥ ११ ॥

गृहस्य पावत्यो द्वारस्तासु महद्भ्यः स्याहेति बलिहरणम् ॥ ११ ॥

गृहदेवताभ्यः प्रविश्य ॥ १२ ॥

अन्तः प्रविश्य गृहदेवताभ्यः स्वाहेति बलिहरणम् । प्रविश्येतिवचनाद्द्वारचहिष्ठेन न कर्तव्यम् ॥ १२ ॥

ब्रह्मणे मध्ये ॥ १३ ॥

गृहस्य मध्ये ब्रह्मणे स्वाहेति बलिहर्तव्यः । दिग्देवताभ्यश्चेति चकारात्पृथिवी वायुः प्रजापतिर्विश्वे देवा इति सूत्रकारोक्तदेवताभ्यश्च ब्रह्मणोऽनन्तरं बलिहर्तव्यः ॥ १३ ॥

आकाशायेत्यन्तरिक्षे बलिरुक्षेप्यः ॥ १४ ॥

विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो बलिराकाश उक्षिपेत् ।

दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो नक्तंचारिभ्य एव च ॥ इति मनुः ॥ १४ ॥

नक्तंचरेभ्यश्च सायम् ॥ १५ ॥

सायं बलिहरणेऽयं विशेषः । नक्तंचरेभ्यः स्वाहेति बलिहर्तव्यः । चकारात्पूर्वोक्ताभ्यश्च भवति ॥ १५ ॥

स्वस्तिवाच्य भिक्षादानमप्यूर्वम् ॥ १६ ॥

बलिहरणानन्तरं भिक्षादानं कर्तव्यं स्वस्त्यस्तिवति स्वस्तिवचनमुक्त्वा भिक्षोर्हस्ते पूर्वमपो दत्त्वा चेति । परिवाजके विशेषः—

यतिहस्ते जलं दत्त्वा भैक्षं दत्त्वा पुनर्जलम् ।

भैक्षं पर्वतमात्रं स्यात्तज्जलं सागरोपमम् ॥ इति ।

एतद्भिक्षादानमतिधिपूजामावे मनुष्ययज्ञः स्यात् । एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञवर्जाः कर्तव्याः सायं प्रातश्च । कस्मात् ।

अथ सायं प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुह्यादित्याश्वलायनस्मरणात् । सायं प्रातर्मृतमित्युक्त इत्यादिकात्यायनसूत्रवचनाच्च ॥ १६ ॥

ददातिषु चैवं धर्म्येषु ॥ १७ ॥

ददातयो दानानि यानि दानानि धर्म्याणि न मयादिनिमित्तानि तेषु चैवमप्यूर्वदानमिति ॥ १७ ॥

दानमसङ्गात्फलविशेषमाह—

समद्विगुणसाहस्रानन्यानि फलान्यब्राह्म-
णब्राह्मणश्रोत्रियवेदपारगेष्वः ॥ १८ ॥

अब्राह्मणः क्षत्रियादिः । ब्राह्मणो जातिमात्रम् । श्रोत्रियोऽधीतवेदः ।
साङ्गं सकल्पं सरहस्यं चाधीतवेदो वेदपारगः । एभ्यो दत्तं यथाक्रमं
समद्विगुणसाहस्रमानन्यं च फलं ददाति ।

तथा च मनुः—

सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणबुधे ।

श्रोत्रिये शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे ॥ इति ॥ १८ ॥

दानप्रसङ्गाद्यन्नावश्यदेयमदाने च प्रत्यवायस्तं विषयमाह—

गुर्वर्थनिवेशौपधार्थवृत्तिक्षीणयक्ष्यमाणाध्ययनाध्वसं-

योगवैश्वजितेषु द्रव्यसंविभागे बहिर्वेदि ॥ १९ ॥

यज्ञे दक्षिणाकाले सदस्येभ्यो यद्दानं तदन्तर्वेदि । ततोऽन्यत्र बहि-
र्वेदि । द्रव्यसंविभागे हिरण्यादेर्दानं तद्गुणादिविषयेऽवश्यं दानं कर्तव्यम् ।
अधीतवेदस्य दक्षिणार्थं गुर्वर्थम् । निवेशौपधार्थं निवेशो विवाहः
स च प्रथमस्तदर्थम् । औपधार्थं रुग्णस्य भेषजार्थम् । वृत्त्या तद्दहर्जी-
वनेन हीनो वृत्तिक्षीणः । यक्ष्यमाणो यज्ञं करिष्यन् । अध्ययनाध्वसं-
योगः । अध्ययनेन संयोगो यस्य सोऽध्ययनसंयोगः । अध्वना संयोगो
यस्य सोऽध्वसंयोगः । बहुमीहिः । वैश्वजितः कृतविश्वजिद्यागः ।
सर्वस्वदानेन निर्द्रव्यः । एतेर्याचितोऽवश्यं यथाशक्ति हिरण्यादि दद्यात् ।
अदत्तप्रत्यवेयादिति । बहिर्वेदिग्रहणेन सदीक्षितविषयमिदमन्तर्वेद्यन्ये-
भ्योऽपि देयम् ॥ १९ ॥

भिक्षमाणेषु कृतान्नमितरेषु ॥ २० ॥

इतरेषूक्तव्यतिरिक्तेषु भिक्षमाणेषु कृतान्नं पक्वान्नमवश्यं देयम् ।
द्रव्यादेरदाने न दोषः । कृतान्नविषयेऽपि वसिष्ठः—

अवता ह्यनधीयाना यत्र भैक्षचरा द्विजाः ।

तं ग्रामं दण्डयेद्वाजा चोरदण्डेवतो हि सः ॥ इति ॥ २० ॥

अथ दानापवादः—

प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात् ॥ २१ ॥

दास्यामीति प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्तविषये न दद्यात् । यदि तेन द्रव्येणाधर्मसंयुक्तं वेश्यागमनाद्यसौ करिष्यतीति विजानीयात् । अधर्मसंयुक्त इति वचनादन्यत्र प्रतिश्रुतमददत्तव्यवेयादिति दर्शयति ॥ २१ ॥

प्रतिश्रवणविषये विशेषमाह—

क्रुद्धहृष्टभीतार्तलुब्धबालस्थविरमूढमत्तोन्म-
त्तवाक्यान्यनृतान्यपातकानि ॥ २२ ॥

क्रुद्धादिवाक्यान्यनृतान्ययथार्थान्यप्यपातकानि न पापं जनयन्ति । क्रुद्धः क्रोधाविष्टः । हृष्टो हर्षाविष्टः । भीतो भयाविष्टः । एतेषां गुणान्तरैराविष्टत्वाद्वाक्यमप्रमाणम् । तस्मात्प्रतिश्रुत्यादानेऽपि तेषाम-
दोषः ॥ २२ ॥

अथ गृहस्थपूर्वभोज्यानाह—

भोजयेत्पूर्वमतिथिकुमारव्याधितगर्भिणी-
स्ववासिनीस्थविराजघन्यांश्च ॥ २३ ॥

अतिथिर्वक्ष्यमाणः । कुमारा बालाः । व्याधितः संजातव्याधिः । गर्भिण्यः प्रसिद्धाः । स्ववासिन्यो दुहितरो भगिन्यश्च । स्थविरा वृद्धाः । जघन्याः परिचारकादयः । एतान्नात्मनः पूर्वं भोजयेत्पश्चात्स्वयं भुञ्जीत । जघन्यानां पृथक्पदत्वं तेषामानन्तर्यसूचनार्थम् ॥ २३ ॥

आचार्यपितृसखीनां च निवेद्य वचनक्रिया ॥ २४ ॥

यदि भोजनकाल आचार्यादय आगच्छेयुस्तदा सिद्धमन्नं तेभ्यो निवेद्य तदन्नक्रिया तदिच्छातः कर्तव्या । न तेषु संनिहितेषु स्वतन्त्रो भवेदित्यर्थः ॥ २४ ॥

ऋत्विगाचार्यश्चशुरपितृव्यमातुलानामुपस्थाने मधुपर्कः ॥ २५ ॥

ऋत्विगादिषु गृहमागतेषु मधुपर्को देयः ॥ २५ ॥

संवत्सरे पुनः ॥ २६ ॥

प्रजितास्वे यदि संवत्सरात्पुनरागच्छेयुः पुनरपि मधुपर्को देयो नार्वागिति ॥ २६ ॥

यज्ञविवाहयोरर्वाक् ॥ २७ ॥

संवत्सरादर्वांगपि यज्ञविवाहयोरगतेभ्यस्तेभ्यो मधुपर्को देयः । मधु-
पर्कविधिर्गृह्योक्तो द्रष्टव्यः ॥ २७ ॥

राज्ञश्च श्रोत्रियस्य ॥ २८ ॥

श्रोत्रियस्य, सतो राज्ञश्चैवं मधुपर्को देयः ॥ २८ ॥

अश्रोत्रियस्याऽऽसनोदके ॥ २९ ॥

अश्रोत्रियस्य राज्ञ आसनोदकमात्रेण पूजनं मधुपर्कः ॥ २९ ॥

श्रोत्रियस्य तु पायमर्घ्यमन्नविशेषांश्च प्रकाशयेत् ॥ ३० ॥

तुशब्दो न ब्राह्मणं व्यावर्तयति श्रोत्रियस्य ब्राह्मणस्यातिथेः । पाय-
पादोदकम् । अर्घ्यं फलोपहारताम्बूलादि । अन्नविशेषाः पायसापूप-
यस्तांश्च प्रकर्षेण कारयेत्समर्थः ॥ ३० ॥

असमर्थस्तु—

नित्यं वा संस्कारविशिष्टम् ॥ ३१ ॥

यदस्य गृहे नित्यं विद्यमानं तदेव मरीचजीरकादिसंस्कारविशिष्टं
साधयेत् ॥ ३१ ॥

मध्यतोऽन्नदानमवैये साधुवृत्ते ॥ ३२ ॥

यस्त्वतिथिर्विद्यारहितोऽपि साधुवृत्तो भवति तस्मिन्नुपस्थिते मध्य-
मेन संस्कारेणान्नं देयम् ॥ ३२ ॥

विपरीतेषु तृणोदकभूमिस्वागत-

मन्ततः पूजाऽनत्याशश्च ॥ ३३ ॥

विपरीतो विद्यायुक्तोऽपि न साधुवृत्तः । तस्मिन्निहाऽऽस्यतामिति
भूमिं तृणमासनमुदकं च दद्यात् । स्वागतमन्ततोऽनन्तरं स्वागतं च
प्रयुज्यते । संभाषणेन पूजा कर्तव्या । अनत्याशश्च । अत्याशः पाय-
सापूपादिविशिष्टकमस्तदन्यो मध्यमरीत्या कर्तव्यः । आशोऽन्नमिति
यावत् ॥ ३३ ॥

शय्यासनविस्थानुव्रज्योपासनानि
सहवश्रेयसोः समानानि ॥ ३४ ॥

योऽतिथिर्विद्यावृत्तादिनाऽऽत्मना सहशो यश्च श्रेयास्तयोर्द्वयोरप्यात्मना तुल्यानि शय्यासनादीनि देयानि । आवसथो गृहे स्थानविशेषः । अनुव्रज्योपासनयोरात्मन्यसंभवान्तुल्यत्वं न संभवति ते अपि कार्ये इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

अल्पशोऽपि हीने ॥ ३५ ॥

आत्मना किञ्चिद्वृत्तेऽप्यतिथावागते समान्येव शय्यादीनि देयानीत्येके । वयं तु ब्रूमः । हीनेऽतिथावागतेऽल्पशोऽपि शय्यादीनि देयानि न तु हीन इति कृत्वाऽत्यन्तलोपः कर्तव्यः ॥ ३५ ॥

अतिथिलक्षणमाह—

असमानग्रामोऽतिथिरैकरात्रिकोऽ-

धिबृक्षसूर्योपस्थायी ॥ ३६ ॥

असमानग्रामोऽन्यग्रामवासी । ऐकरात्रिक एका रात्रिं वसतीत्येकरात्रिकः । वृक्षाणामुपरि यदा सूर्यः सोऽधिबृक्षसूर्यः कालो मध्याह्नः । अथ वा वृक्षाणामुपरि सूर्यरश्मयो यदा भवन्ति स कालः सायं वा । तस्मिन्काल उपस्थितोऽतिथिः सर्वथा मान्यतमः ॥ ३६ ॥

कुशलानामयारोग्याणामनुप्रश्नः ॥ ३७ ॥

ब्राह्मणादिषु त्रिषु वर्णेषु पथ्यादिसंगतेषु कुशलादीनामानुपूर्व्येण प्रश्नः कर्तव्यः । अपि कुशलमायुष्मन्निति ब्राह्मणः प्रष्टव्यः । अप्यनामयं तद्य भवत इति क्षत्रियः । अप्यरोगो भवानिति वैश्यः ॥ ३७ ॥

अन्त्यं शूद्रस्य ॥ ३८ ॥

कुशलादिषु यदन्त्यं तच्छूद्रस्य प्रयोक्तव्यमप्यरोगोऽसीति ॥ ३८ ॥

ब्राह्मणस्यानतिथिरब्राह्मणः ॥ ३९ ॥

अब्राह्मणः क्षत्रियादिर्ब्राह्मणस्यातिथिर्न भवति । पूर्वोक्ता अतिथिधर्मास्तत्र न प्रयोज्याः । केवलमुदकान्नदानादिनाऽङ्गीकार्यः ॥ ३९ ॥

यज्ञे संवृतश्चेत् ॥ ४० ॥

यज्ञकाल आहुतश्चेदतिथिवत्पूज्यः ॥ ४० ॥

तत्रापि—

भोजनं तु क्षत्रियस्योर्ध्वं ब्राह्मणेभ्यः ॥ ४१ ॥

तस्यातिथिपक्षेऽपि ब्राह्मणेषु मुक्तवत्सु पश्चाद्भोजनं वेपम् ॥ ४१ ॥

अन्यान्भृत्यैः सहाऽऽनृशंस्यार्थमानृशंस्यार्थम् ॥ ४२ ॥

अन्याञ्छूद्रादीनातिथ्यकाल आगतान्भृत्यैः कर्मकरादिभिः सह सति विमवे भोजयेत् । यद्यपि तेषामतिथित्वं न भवति तथाऽप्यानृशंस्यार्थं नृशंसता प्रत्यक्षकौयं तद्राहित्याय । आनृशंस्यं परो धर्म इत्यानृशंस्यमपि परो धर्म एवेति ॥ ४२ ॥

इति श्रीहरदत्तविरचितायां गौतमविवृतौ मिताक्षरायां

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

५-५६

उक्ताऽतिथिपूजा । अन्येषामपि पूजाप्रकारमाह—

पादोपसंग्रहणं समवायेऽन्वहम् ॥ १ ॥

वक्ष्यमाणानां मात्रादीनां समवाये संगमेऽप्रतिदिनं पादोपसंग्रहणं कार्यम् । व्यत्यस्तपाणिना कार्यमिति पूर्वोक्तप्रकारेण ॥ १ ॥

अभिगम्य तु विप्रोप्य ॥ २ ॥

तुशब्दः प्रकृतव्यावृत्तौ । विप्रोप्य स्वयं विप्रवासं कृत्वा तेषां विप्रवासे वा ते मातृपित्रादयो यत्राऽऽस्थितास्तत्राभिगम्य पादोपसंग्रहणं कार्यमिति ॥ २ ॥

तन्मातृपित्रादीनाह—

मातृपितृतद्वन्धूनां पूर्वजानां विद्यागुरुणां तद्गुरुणां च ॥ ३ ॥

मातापितरौ प्रसिद्धौ तद्वन्धवो मातुलमातृपुत्रसृपितृव्यपितृपुत्रादयः । पूर्वजा ज्येष्ठभ्रातरः । विद्यागुरव आचार्योपाध्यायादयः । तद्वन्धव आचार्यादयः । तद्विषयं पूर्वसूत्रद्वयमिति ॥ ३ ॥

संनिपाते परस्य ॥ ४ ॥

मात्रादीनां युगपत्संनिपाते समागुमे परस्योत्कृष्टस्य प्रथममुपसंग्रहणं कार्यम् । आचार्यः श्रेष्ठो गुरुणा मातेत्येकं इत्युत्कर्षः पूर्वोक्तः । आप-
स्तम्बेन तु—

आचार्यप्राचार्यसंनिपाते प्राचार्योपसंगृह्योपसंजिघृक्षेवाचार्यमित्यादि-
नोपसंग्रहणमुक्तम् ॥ ४ ॥

अभिवादनविधिमाह—

स्वनाम प्रोच्याहमयमित्यभिवादो ज्ञप्तमवाये ॥ ५ ॥

यः प्रत्यभिवादानभिज्ञस्तेन संगमे स्वनाम प्रोच्य व्यायहारिकं
प्रसिद्धं नाम प्रोच्याहमयमिति प्रकर्षणोच्चैरुक्त्वाऽभिवादः कार्यः ।
अभिवादोऽभिवादनं ण्यन्तादेरच् । एयं चार्थज्ञानां ज्ञातवरसमवाये-
भिवादनक्रमेणायमहमिति स्वनाम गुह्यं प्रोच्याभिवादनं कार्यं हीनै-
व्यतिरिक्ताभिवाद्याविषयम् । तद्यथा । अभिवादये हरदत्तशर्मा नामा-
हमस्मि मो इति । तत्र प्रत्यभिवादनविधिर्मुना दर्शितः—

आयुष्मान्मव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने ।

अकारश्चास्य नास्त्रोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः ॥

अस्यार्थः । विप्रशब्देन ब्राह्मणविषयमिदम् । अभिवादयिता विप्र
आयुष्मान्मव सौम्येतिवाच्यः । अस्य नास्त्रोऽन्ते पूर्वाक्षरप्लुतोऽकारश्च
वाच्यः । पूर्वाक्षरप्लुत इत्यकारस्य विशेषणं यस्मात्पूर्वमक्षरं प्लुतरूपं स
तथोक्तः । अक्षरमित्यचोऽभिधानम् । अकारात्पूर्वो योऽन्त्यः स प्लुतो
वाच्यः । तेन व्यञ्जनव्यवधानेऽपि भवति । आयुष्मान्मव सौम्य हरदत्ता
३ अ । व्यञ्जनव्यवधानेन व्यञ्ज्योऽयुष्मान्मव सौम्यहरदत्ति ३ ३ । इति
प्रयोगः । घसिष्ठस्तु सध्यक्षरे विशेषमाह—

आमन्त्रिते योऽन्त्यः स्वरः स प्लवते सध्यक्षरमप्रगृह्यमाणुः [इ]आउ-
मावं चाऽऽपद्यत इति ।

एचोऽप्रगृह्यस्याहूराद्भूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुताविति पैपाक-
रणः । तत्रान्तोऽकारे प्रयुक्ते तपोर्ध्वावचि सहितायामिति यकारयकारौ ।

आयुष्मान्भव सौम्य पिनाकपाणाश्चेति विष्णाश्चेति च प्रयोगः ।
अज्ञसमवाय इतिपक्षे नायमभिवादनप्रकारः । तत्र स्मृत्यन्तरम्—

अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न प्लुतिं विदुः ।

कामं तेषु तु विप्रोप्य स्त्रीष्विवापमहं वदेत् ॥ इति ।

यथा स्त्रीपूक्तप्रकारं विना तादात्मिकेन वेशमापादिना येन केनापि
शब्देनाभिवादनं तद्वत्तेष्वपि भवति । अभिवादनमिति सामान्योपल-
क्षणम् । प्रकारवर्जितस्य रुयादिप्रयुक्तस्थाप्यभिधानात् । अभिवादन-
प्रकारे त्वापस्तम्बः—

दक्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्य ब्राह्मणोऽभिवादयीतोरःसमं राजन्यो
मध्यसमं वैश्यो नीचैः शूद्रः प्राञ्जलिरिति ॥ ५ ॥

स्त्रीपुंयोगेऽभिवादतोऽनियममेके ॥ ६ ॥

स्त्रीपुंयोगे जायापतिसमवायेऽभिवादतः सार्वविभक्तिकस्तसिः ।
अभिवादने प्राप्तेऽनियममेके मन्यन्ते । यद्यपि भर्ता प्रत्याभिवादज्ञस्तथाऽपि
तदभिवादने भार्याया नियमं नेच्छन्ति । अभिवादयेऽहमियमित्यादि-
क्रमो नियमस्तं नेच्छन्ति । सामान्याभिवादनमात्रमेव । एवं च भार्याया
भर्तुरहरहर्नमस्कारः कार्यः । एक इति वचनाद्वीतमस्य पक्षे नियम
एव ॥ ६ ॥

नविप्रोप्य स्त्रीणाममातृपितृव्यभार्याभगिनीनाम् ॥ ७ ॥

समवायेऽन्वहमित्यस्यापवादोऽयम् । मातृपितृव्यभार्याभगिनीव्यति-
रिक्तानां स्त्रीणामविप्रोप्योपसंग्रहणमभिवादनं च न कार्यं किं तु विप्रोप्य
प्रत्यागमन एव कार्यम् । मात्रादीनां त्वविप्रोप्यापि प्रत्यहम् । तथाच
स्मृत्यन्तरम्—

उपसंग्रहणं कुर्याद्भगिन्या मातुरेव च ।

तथा पितृव्यभार्याणां समवायेऽन्वहं द्विजः । इति ॥ ७ ॥

नोपसंग्रहणं भ्रातृभार्याणां स्वैसृणाम् ॥ ८ ॥

विप्रोप्य प्रत्यागतेनाऽऽसामुपसंग्रहणं न कार्यम् । अभिवादनं तु
भवत्येव । तत्रात्यन्तगुरुस्थानीयानां मातुलान्यादीनामुपसंग्रहणमन्या-
सामभिवादनमिति ॥ ८ ॥

ऋत्विक्छ्वशुरपितृव्यमातुलानां तु यवी-
यसां प्रत्युत्थानमभिवाद्याः ॥ ९ ॥

ऋत्विगादीनामात्मनो यवीयसां प्रत्युत्थानमात्रेण पूजा कार्या न
पुनस्तेऽभिवाद्याः ॥ ९ ॥

तथाऽन्यः पूर्वः पौरोऽशीतिकावरः शूद्रोऽप्यपत्यसमेन ॥ १० ॥

ऋत्विगादयो यथा प्रत्युत्थेया नामिवाद्यास्तथाऽयमपि । अन्यस्ते-
भ्योऽन्यः । पुर्यो वयसाऽधिकः । पौरः पुरवासी । वयसाऽऽधिक्येऽपि
पुरवासोऽप्युक्तः । अशीतिरेवाशीतिका तथाऽवरोऽशीतिकावरः ।
न्यूनाशीतिक इत्यर्थः । एवंविधः शूद्रोऽप्यपत्यसमेन प्रत्युत्थेयो नामि-
वाद्यः । अपत्यसमेनेत्यत्यन्तं यवीयस्ता दर्शिता । शूद्रग्रहणमवरवर्णो-
पलक्षणम् । ततश्च शूद्रस्त्रिभिरपि वर्णैर्वश्यो द्वाभ्यां क्षत्रियस्तु ब्राह्मणे-
नेति सिध्यति ॥ १० ॥

अवरोऽप्यार्यः शूद्रेण ॥ ११ ॥

न्यूनाशीतिकेन शूद्रेणावरोऽप्यार्यो यवीयानप्यार्यस्त्रैर्वर्णिकः प्रत्यु-
त्थेयो नामिवाद्यः । अत्रापि शूद्रग्रहणमवरवर्णोपलक्षणम् । ततश्च
शूद्रेण त्रयो वर्णाः । वैश्येन द्वौ । क्षत्रियेण ब्राह्मण इत्यवरवयसः
प्रत्युत्थेया नामिवाद्या इति सिध्यति ॥ ११ ॥

नामं वाऽस्य वर्जयेत् ॥ १२ ॥

अस्येत्यत्र वीप्सालोपः । अस्यास्योत्कृष्टोत्कृष्टस्यापकृष्टो न नाम
गृह्णीयात् । किं त्वौपचारिकं नाम गृह्णीयात् ॥ १२ ॥

राज्ञश्चाजपुः प्रेप्यः ॥ १३ ॥

अजपोऽश्रोत्रियः । प्रेप्यः प्रेपकरः । स उत्कृष्टवर्णो ब्राह्मणोऽपि
राज्ञोऽभिषिक्तस्य नाम वर्जयेत् ॥ १३ ॥

मो भवन्निति वयस्यः समानेऽहनि जातः ॥ १४ ॥

ययसा तुल्यो वयस्यः । समानेऽहनि जातः । अत्राहःशब्दः
संपत्सरवाचकः । एकस्मिन्संवत्सरे जातः स मो भवन्नित्यनयोरेक्यतरेण
शब्देन संमाप्यः ॥ १४ ॥

दशवर्षवृद्धः पौरः पञ्चभिः कलाभरः
श्रोत्रियश्चारणस्त्रिभिः ॥ १५ ॥

पुरे वसन्गुणहीनो दशवर्षवृद्धश्च । तत्रापि कलाभरश्चतुःषष्टिकला-
स्वन्यतमया ; जीवन्पञ्चभिर्वर्षैर्वृद्धश्च । श्रोत्रियोऽधीतवेदः । चारणः
सहाध्यायी । एते सर्वेऽपि मो भवन्निति संभाष्याः । आपस्तम्बस्तु—
सर्वत्रामिवादनमिच्छति । दशवर्षं पौरसख्यं पञ्चवर्षं तु चारणम् ।
त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादनमर्हति ॥ इति ॥ १५ ॥

राजन्यवैश्यकर्मा विद्याहीनाः ॥ १६ ॥

कर्मशब्दः प्रत्येकमभिसंघटयते । राजन्यकर्मा वैश्यकर्मा ब्राह्मणोऽपि
राजन्यकर्मणा वैश्यकर्मणा वा जीवन्नत्यन्तवृद्धोऽपि मो भवन्निति
संभाष्यैः । विद्याहीनश्च वृद्धोऽपि विद्याधिकेन तथा भाष्यः ॥ १६ ॥

दीक्षितश्च प्राक्कयात् ॥ १७ ॥

वयस्पाविषयमिदम् । दीक्षितश्च वयस्यः सोमकयात्पूर्वं तथा भाष्यः ।
ततः परं वृद्धवन्मान्यः । उत्तमाश्रमविषय उशना—
श्रोत्रियपरमाशितः सर्वेषां गुरुर्मघतीति ॥ १७ ॥

वित्तबन्धुकर्मजातिविषयावयांति
मान्यानि परबलीयांसि ॥ १८ ॥

वित्तादीनां साक्षान्मान्यत्वासंभवात्तद्वन्तो मान्या इत्युपलक्ष्यन्ते ।
वित्तवानाद्वयः । बन्धुमान्निशिष्टैः सोदर्यादिभिर्गुक्तः । कर्मवान्यथोक्त-
कर्मकारी । जातिमानभिजनगुक्तः । विद्यावानधीतवेदशास्त्रः । वयस्या-
न्ययसाऽधिकः । एतादृशा अतादृशीमान्याः । परस्परसमवाये तु परः
परो बलीयान्मयममान्यः । मान्येऽभिवादानादिसंमानः ॥ १८ ॥

श्रुतं तु सर्वेभ्यो गरीयः ॥ १९ ॥

श्रुतं मात्रब्राह्मणविभागेन वेदार्थपरिज्ञानं तत्सर्वेभ्यो वित्तादिभ्यो
गरीयो गुरुतरम् । पूर्वसूत्रे परबलीयांसीति श्रुतमपरमुपन्यस्तं तद्व्यावृ-
त्त्यर्थं पृथक्सूत्रम् ॥ १९ ॥

कुतः पुनः श्रुतं सर्वेभ्यो गरीय इत्यत आह—

तन्मूलत्वाद्धर्मस्य श्रुतेश्च ॥ २० ॥

श्रुतमूलमनुष्ठानमनुष्ठानमूलो धर्म इति श्रुतेश्चाप्यनुच्छिन्नसंप्रदायो मूलं तस्माच्छ्रुतस्य गरीयस्त्वम् । श्रुतस्य गरीयस्त्वं छान्दोग्ये प्रतिपादितम्—ब्राह्मणं शैशवं भवति शिशुर्वै आङ्गिरसो मन्त्रकृतां मन्त्रकृदासीदिति । मरुरपि—

अभ्यापयोमास पितृञ्जिशुराङ्गिरसः कविः ।

पुत्रका इति होवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान् ॥ इति ॥ २० ॥

चक्रिदशमीस्थानुग्राह्यवधून्नात-

कराजभ्यः पथो दानम् ॥ २१ ॥

चक्रि चक्रवच्छकटादि तत्स्थश्चाक्रिस्थः । दशम्यां दशापां स्थितो दशमीस्थो वृद्धः । अनुग्राह्यो रोगार्तः । वधूर्गमिणी । न्नातको विद्यामत्तन्नातः । राजाऽभिपिक्तः । पथि संगम पतेभ्योऽन्यैः पन्था देयः ॥ २१ ॥

तत्र विशेषः—

राज्ञा तु श्रोत्रियाय श्रोत्रियाय ॥ २२ ॥

श्रोत्रियसमागमे राज्ञैव पन्था देयः ॥ २२ ॥

इति श्रीहरदत्ताविरचितायां गौतमविवृतौ मिताक्षरायां

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

श्रुतं तु सर्वेभ्यो गरीय इति विद्यामाधान्यमुक्तम् । सा विद्या ब्राह्मणादधिगन्तव्येति प्रथमः कल्पः । तदभावे विद्याया अवश्याधिगन्तव्यत्वादापत्कल्पमाह—

आपत्कल्पो ब्राह्मणस्याब्राह्मणाद्विद्योपयोगः ॥ १ ॥

अहंगानि वेदाभ्युत्तारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।

पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या हेताभ्यनुवृत्तः ॥

उपयोगो नियमपूर्वकं ग्रहणम् । अन्नाह्मणः क्षत्रियो वैश्यः । तस्मात् ।
ब्राह्मणेन विद्योपयोगः कार्यः स आपत्कल्पः । आपद्विधिर्ब्राह्मणस्ये-
त्युपलक्षणं तेन क्षत्रियेणापि वैश्याद्विद्योपयोगः कार्य इति सिध्यति ।
आपत्कल्प इत्यध्यायपरिसमाप्तेरधिक्रियते ॥ १ ॥

अनुगमनं शुश्रूषा ॥ २ ॥

तत्र पावदध्ययनकालमनुगमनमेव शुश्रूषा नान्यत्पादसंवाह-
नादि ॥ २ ॥

समाप्ते ब्राह्मणो गुरुः ॥ ३ ॥

समाप्ते त्वध्ययमे ब्राह्मण एव गुरुः ॥ ३ ॥

याजनाध्यापनप्रतिग्रहाः सर्वेषाम् ॥ ४ ॥

याजनाद्यो ब्राह्मणस्य वृत्तयस्ता आपदि सर्वेषामनुज्ञायन्ते न तु
ब्राह्मणस्यैवेति । अपर आह—आपदि सर्वे याजयितव्याः सर्वेऽध्याप्याः
सर्वतश्च प्रतिग्रहार्हं न तु गर्हादोपोऽस्तीति । तथा च मनुः—

नाध्यापनाद्याजनाद्वा गर्हिताद्वा प्रतिग्रहात् ।

दोपो भवति विप्राणां ज्वलनाम्बुसमो हि सः ॥ इति ॥ ४ ॥

पूर्वः पूर्वो गुरुः ॥ ५ ॥

एतेषां याजनादीनां यो यः पूर्वनिर्दिष्टः स स उत्तरस्माद्गुरु-
र्ज्ञेयः । आपदि प्रतिग्रहेण जीवेत्तदसंभवेऽध्यापनेन तदसंभवे याजने-
नेति ॥ ५ ॥

तदलाभे क्षत्रवृत्तिः ॥ ६ ॥

इदं ब्राह्मणविषयम् । गर्हितयाजनादेरप्यलामे क्षत्रवृत्तिः स्यात् ।
ब्राह्मणः सेवादिना जीवेत् । आपदि निवृत्तायां नारदः—

आपदं ब्राह्मणस्तीर्त्वा क्षत्रवृत्त्या मृते जने ।

उत्सृजेत्क्षत्रवृत्तिं तां कृत्वा पावनमात्मनः ॥ ६ ॥

तदलाभे वैश्यवृत्तिः ॥ ७ ॥

क्षत्रवृत्तेरप्यलामे वैश्यवृत्त्याऽपि जीवेद्ब्राह्मणः । अलामग्रहणं वृत्ति-
संकरो मा मूढिति । क्षत्रियस्य वैश्यवृत्त्युपजीवनं दण्डापूपन्यायेन
सिद्धम् ॥ ७ ॥

तस्यापण्यम् ॥ ८ ॥

तस्य वैश्यवृत्तेर्ब्राह्मणस्यापण्येन विक्रेयं वक्ष्यते । तस्येति वचना-
त्क्षत्रियस्य वैश्यवृत्त्युपजीविनो वक्ष्यमाणमपण्यं न भवति ॥ ८ ॥

गन्धरसलतान्नतिलशाणक्षौमाजिनानि ॥ ९ ॥

गन्धश्चन्दनादिः । रसस्तैलघृतलवणगुडादिः । कृतान्नं मोदकापू-
पादि । तिलाः प्रसिद्धाः । शाणं शणविकारो गोण्यादिः । क्षौमं क्षुमो-
द्भूतं पट्टवस्त्रविशेषः । अजिनं चर्म कटादि । एतान्यविक्रेयाणि । शाणक्षौ-
मयोर्विकारनिषेधात्प्रकृतेरप्रतिषेधः ॥ ९ ॥

रक्तनिर्णिके वाससी ॥ १० ॥

रक्तं लाक्षादिना विकृतं, निर्णिकं रजकादिना धौतमेयंमूत्रे अपि
वाससी अपण्ये ॥ १० ॥

क्षीरं सविकारम् ॥ ११ ॥

वध्यादिमिथिकारैः सह क्षीरमपण्यम् ॥ ११ ॥

मूलफलपुष्पोपधमधुमांसतृणोदकापण्यानि ॥ १२ ॥

मूलमाद्रकहरिद्रादि । फलं पूगादि । पुष्पं चम्पकादि । औषधं पिप्प-
ल्यादि । मधु माक्षिकम् । मांसतृणोदकानि प्रसिद्धानि । अपष्यं विपादि ।
एतान्यपण्यानि । रसशब्देन पूर्वमेव निषिद्धेऽपि पुनर्मधुग्रहणं सर्वथा
घृतिरशक्ताचित्वादिपक्षे निषेधार्थम् ॥ १२ ॥

पशवश्च हिंसासंयोगे ॥ १३ ॥

पशवोऽजादयः । हिंसासंयोगे ^{ह्येतानि} सौनिकादिभ्यो हिंसार्थे न विक्रेयाः ॥ १३ ॥

पुरुषवशाकुमारीवेहतश्च नित्यम् ॥ १४ ॥

पुरुषा दासादयः । वशा वन्ध्या गौः । कुमारी वत्सतरी । येहद्रमो-
पचातिनी । एते नित्यमपण्याः । नित्यमित्युक्तत्वाद्विंशसासंयोगादन्य-
त्रापि निषेधः । अपर आह—इह नित्यग्रहणात्पूर्वेषु तिलादिष्वनित्यः
प्रतिषेध इति । तत्र यस्मिन्—

कामं वा स्वयमुत्पाद्य तिलान्विक्रीणीरन् । इति ॥ १४ ॥

भूमिब्रीहियवाजाव्यश्वक्पभधेन्वनडुहश्चैके ॥ १५ ॥

भूमिर्गृहम् । ब्रीहियवाजाव्यश्वाः प्रसिद्धाः । ऋषभः सेचनसमर्थो
गौः । धेनुः सकृत्प्रसूता । अनङ्गाननोवाहनयोग्यो बलीवर्धः । एते
चापण्या इत्येके मन्यन्ते । एकशब्दाद्वयं त्वनुजानीमः । अत्राप्यजाविग्रहणं
हिंसासंयोगविषयपरम् ॥ १५ ॥

नियमस्तु ॥ १६ ॥

नियमो विनिमयः परिवर्तनं तु शब्देन नियमोऽनुज्ञायत इति ॥ १६ ॥

रसानां रसैः ॥ १७ ॥

तैलघृतगुडादीनां रसैरेव विनिमयः कार्यः । तद्यथा—

तैलं दत्त्वा घृतं ग्राह्यमिति रसैः समतो हीनतो वेति वसिष्ठः ॥ १७ ॥

पशूनां च ॥ १८ ॥

पशूनां चतुष्पदां पशुमिविनिमयः कार्यः ॥ १८ ॥

न लवणकृतान्नयोः ॥ १९ ॥

लवणस्य कृतान्नस्य च विनिमयोऽपि प्रतिषिद्धः ॥ १९ ॥

तिलानां च ॥ २० ॥

तिलानां च विनिमयो न कार्यः । लवणकृतान्नतिलानां ब्रह्मान्तर-
स्वीकारेण प्रदानं निषिद्धं समानद्रव्यविषये प्रवृत्त्यसंभवात् ॥ २० ॥

समेनाऽऽमेन तु पक्वस्य संप्रत्यर्थे ॥ २१ ॥

समेन समपरिमाणेनाऽऽमेन तण्डुलेन संप्रत्यर्थे तादात्मिकोपयोगार्थे
पक्वान्नस्य नियमः कार्यः । मनुस्तु तिलाधान्येन तत्समा इति समेन
धान्येन तिलानां नियममनुजानाति । अपण्यमिति, विक्रयनिषेधो-
त्सर्वत्र यावदुपयोगक्रये निषेधो न स्यात् । रसादीनामपि नियम-
शब्देन प्रदानमेव विवक्षितम् । अन्यथा त्वविद्यमानेन रसान्तरादेर्व-
ध्यानाभाववृत्त्यसंभवात् ॥ २१ ॥

सर्वथा वृत्तिरशक्तावशौद्धेण ॥ २२ ॥

उक्तेन प्रकारेण कुटुम्बधारणस्यासंभवोऽशक्तिः । तस्यां सत्यां सर्वथा

वृत्तिः । प्रकारवचने थाल, उक्तेन सर्वप्रकारेण निषिद्धेनापि जीवेत् ।
तत्रापि न शौद्रेण कर्मणा जीवेदिति ॥ २२ ॥

तदप्येके प्राणसंशये ॥ २३ ॥

एके त्वाचार्याः प्राणसंशये सति तदपि शौद्रं कर्माप्यनुमन्यन्ते ।
यथाऽऽह व्यासः—

धर्मार्थकाममोक्षाणां प्राणाः संस्थितिहेतवः ।

ताच्चिघ्नता किं न हतं रक्षता किं न रक्षितम् ॥ इति ॥ २३ ॥

तद्वर्णसंकराभक्ष्यनियमस्तु ॥ २४ ॥

नियमो वर्जनम् । शूद्रवृत्तिस्थितेनापि ब्राह्मणेन तेन शूद्रवर्णेन
सहाऽऽसनाङ्गसंभेलनादिः संकरः । अमक्ष्यं च लशुनादि । तदुभय-
वर्जनं कर्तव्यं न तु शूद्रवृत्तिरस्मीति यथाकाम्यमिति ॥ २४ ॥

प्राणसंशये ब्राह्मणोऽपि शस्त्रमाददीत ॥ २५ ॥

प्राणसंशये सति ब्राह्मणोऽपि रक्षार्थं शस्त्रमाददीत । तद्वलमे
क्षत्रवृत्तिरिति शस्त्रग्रहणे सिद्धे पुनरुपादानं ब्राह्मणवृत्तेः सतोऽप्य-
निषेधार्थम् । अपिशब्दात्किं पुनर्यद्विशूद्रौ ॥ २५ ॥

राजन्यो वैश्यकर्म [वैश्यकर्म] ॥ २६ ॥

प्राणसंशये राजन्यो वैश्यकर्माऽऽददीत । तेनाऽऽत्मानं रक्षेत् ॥ २६ ॥

इति श्रीहरदत्तविरचितायां गौतमविवृतौ मिताक्षरायां

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽध्यायः ।

आपद्वृत्तिमाश्रितो यदि तत्रैव रमेत केनासौ निवार्यत इत्याह—

द्वौ लोके धृतव्रतौ राजा ब्राह्मणश्च बहुश्रुतः ॥ १ ॥

लोको राष्ट्रं वीप्सालोपश्चात्र द्रष्टव्यः । लोके लोके धृतव्रतौ प्रेतानां
कर्मणां धारायितारी द्वौ राजा बहुश्रुतश्च ब्राह्मणस्तौ सर्वस्य सर्वापद्दो
दण्डोपदेशाभ्यां निवारयितारी ॥ १ ॥

तपोश्चतुर्विधस्य मनुष्यजातस्यान्तःसंज्ञानां
चलनपतनसर्पणानामायत्तं जीवनम् ॥ २ ॥

चतुर्विधस्य मनुष्यजातस्य चातुर्वर्ण्यस्यान्तरग्रामावास्वनुलोमादयस्त-
न्मूलत्वात्पृथङ्नोक्ताः । अन्तःसंज्ञा वृक्षादयः स्थावरा वृद्धिक्षयवन्तो
येषामन्तःसंज्ञा न बहिस्ते तथोक्ताः । तथा च मनुः—

तमसा बहुरूपेण चेष्टिताः कर्महेतुना ।
अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः ॥ इति ।

चलनाः पश्चादयः । पतनाः पक्षिणः । सर्पणाः सरीसृपा भुजगादयः ।
एषां मनुष्यादीनां जीवनं तथो राजब्राह्मणयोरायत्तं तद्वर्धनम् । राजा
तु परिपन्थिनिग्रहादिना तेषां जीपनहेतुः । इतरस्तु कथं बहुश्रुत इत्यत
आह—

अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।

आदिषाज्जायते वृष्टिवृष्टिरन्नं ततः प्रजाः ॥

इत्यादिन्यायेन जीवने हेतुः ॥ २ ॥

न च जीवनमात्रमेव तद्वर्धनं किं तर्हि—

प्रसूतिरक्षणमसंकरो धर्मः ॥ ३ ॥

प्रसूतिरभिवृद्धिः । दण्डोपदेशाभ्यां यथोक्तकारितया वृष्ट्यादि-
द्वारेण रोगाद्युपद्रवशान्त्या चाभिवृद्धिर्भवति । चोरनिग्रहाद्वक्षणमपि ।
दण्डमायश्चित्तोपदेशाभ्यां भवति वर्णानामसंकरोऽसंमेलनमपि । विहि-
तोपदेशात् प्रतिपिन्द्रसेवायां दण्डधारणाच्च धर्मोऽपि भवति । एतत्सर्वं
तयोरायत्तम् ॥ ३ ॥

बहुश्रुत इत्युक्तं प्रतिपादयति—

स एव बहुश्रुतो भवति ॥ ४ ॥

स एष इति वक्ष्यमाणनिर्देशः ॥ ४ ॥

लोकवेदवेदाङ्गवित् ॥ ५ ॥

लोकशब्देन लोकव्यवहारसिद्धा जनपदादिधर्मा उच्यन्ते तेषां वेदा-
श्चत्वार ऋग्यजुःसामाथर्वाणः । अङ्गानि षट् । व्याकरणं शिक्षा छन्दो
ज्योतिषं कल्पसूत्राणि निरुक्तमपि तेषां वेत्ता पाठतोऽर्थतश्च ॥ ५ ॥

वाकोवाक्येतिहासपुराणकुशलः ॥ ६ ॥

वेदशास्त्रोपयोगीनि तर्कोक्तिप्रत्युक्तिरूपाणि वाक्यानि यथा महा-
भारते कःस्विदेकाकी चरति सूर्य एकाकी चरतीत्यादीनि वाकोवाक्यम् ।
भारतरामायणादीनीतिहासः । पुराणं विष्णुपुराणशिवपुराणायष्टादश-
विधम् । तेषु कुशलः समर्थः ॥ ६ ॥

तदपेक्षस्तद्वृत्तिः ॥ ७ ॥

चान्येतानि लोकादीन्यनूक्तानि तान्यपेक्षत इति । तद्वृत्तिस्तदभिहि-
तानां कर्मणामनुष्ठाता ॥ ७ ॥

चत्वारिंशत्संस्कारैः संस्कृतः ॥ ८ ॥

चत्वारिंशत्संस्कारा गर्माधानादयो वक्ष्यन्ते तैः संस्कृतः ॥ ८ ॥

त्रिषु कर्मस्वभिरतः ॥ ९ ॥

इज्याध्ययनुदानानि त्रीणि कर्माणि तेष्वभिरतः । तेषां सातत्येनो-
नुष्ठाता । तद्वृत्तिरित्यनेनैव सिद्धे पुनर्वचनमतिदाढ्यार्थम् ॥ ९ ॥

पट्सु वा ॥ १० ॥

याजनाध्यापनप्रतिग्रहैः सह पट् कर्माणि तेष्वभिरतः । वाशब्देन
पूर्वोक्तेषु निपमः ॥ १० ॥

सामयाचारिकेष्वभिविनीतः ॥ ११ ॥

पौरुषेयी व्यवस्था समयः । तन्मूला आचाराः । समयाचारास्तेषु
मयाः सामयाचारिकाः स्मार्ता धर्मास्तेष्वभिविनीतः पित्रादिभिः सम्य-
विशक्षितः ॥ ११ ॥

स एवंपो ब्राह्मणः—

पट्भिः परिहार्यो राज्ञा ॥ १२ ॥

पट्भिर्वक्ष्यमाणैर्वधादिभिः परिहार्यो राज्ञा भवति । परिहारो यज-
नम् ॥ १२ ॥

तान्वधादीनाह—

अवध्यश्चावध्यश्चादण्ड्यश्चावहिष्कार्य-

श्चापरिवायश्चापरिहार्यश्चेति ॥ १३ ॥

वधस्ताडनं बन्धो निगडनं दण्डोऽर्थापहारः । बहिष्कारो ग्रामा-
दिभ्यो निरसनं परिवादो दोषसंकीर्तनं परिहारस्त्यागः । पठेते वधादप्य
एवंभूते बहुश्रुते ब्राह्मणे सत्यबुद्धिपूर्वापराधे राज्ञा वर्ज्याः । बुद्धिपूर्वस्य
तु प्रसङ्गामावात् । इतिशब्दः प्रकारवचने । यच्चान्वदेष्टरूपसंभाषादि
तदपि वर्ज्यमिति ॥ १३ ॥

चत्वारिंशत्संस्कारैरित्युक्तं तानाह—

गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनाम-

करणाभ्राशानचौलोपनयनम् ॥ १४ ॥

समाहारद्वन्द्वः । गर्भाधानमृतावुपेयादित्यादिकालानियमेन सूत्रका-
रोक्तविधाननियेकः । गर्भाधानादयः संस्कारास्तत्तद्गृह्येपुक्ताः । इह तु
संस्कारगणनार्थं स्वरूपनिर्देशमात्रं कृतम् ॥ १४ ॥

चत्वारि वेदव्रतानि ॥ १५ ॥

एतानि प्रतिवेदं प्रतिशास्त्रं च गृह्येपुक्तानि ॥ १५ ॥

स्नानं सहधर्मचारिणीसंयोगः ॥ १६ ॥

स्नानं समावर्तनं सहधर्मचारिणीसंयोगो विवाहः ॥ १६ ॥

पञ्चानां यज्ञानामनुष्ठानं देवपितृ-

मनुष्यभूतब्रह्मणाम् ॥ १७ ॥

पञ्चानां देवानां यज्ञास्तेषामनुष्ठानम् । एतत्पञ्चमहायज्ञानुष्ठानमह-
रहः कर्तव्यम् । न तु सकृत्कृतेन संस्कारसिद्धिः । पञ्चग्रहणात्पञ्चेते
पृथक्संस्कारा न पुनः समुदिता एकः संस्कारः ॥ १७ ॥

एतेषां च ॥ १८ ॥

यस्यमाणानामष्टकादीनां च पाकयज्ञानामनुष्ठानं संस्कार इति ॥ १८ ॥
तानाह—

अष्टका पार्वणः श्राद्धं श्रावण्याग्रहायणी

चैत्र्याश्वयुजीति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः ॥ १९ ॥

ऊर्ध्वमाग्रहायण्याग्रयोऽपरपक्षास्तेष्वेकस्मिन्नेकाऽष्टका भवतीति
चन्द्रोगाः । हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टकेकस्यां

चेत्याश्वलायनः । या माध्याः पौर्णमास्या उपरिष्टान्मध्याष्टका तस्या-
मष्टमी ज्येष्ठ्याः संपद्यते तामेकाष्टकेत्याचक्षत इत्यापस्तम्बः । एवं भूता-
ष्टका । पर्वणि भवः स्थालीपाकः पार्वणः । श्राद्धं मासि श्राद्धम् ।
श्रावणी सर्पवलिः श्रावण्यां पौर्णमास्यां गृह्यमाग्निमतिप्रणीयेत्यादिच्छन्दो-
गाभिहितः । श्रावण्यां पौर्णमास्यामस्तमिते स्थालीपाक इत्यापस्तम्बः ।
आग्रहायणी मार्गशीर्ष्यां पौर्णमास्यां क्रियमाणः सर्पवलिरुत्सर्गहोमः ।
हेमन्ते पुष्यवरोहणार्यं च कर्माऽऽग्रहायणीशब्देनोच्यते । चैत्री शूल-
गव ईशानबलिस्त्यापस्तम्बीयानां प्रसिद्धः । स चैत्र्यां पौर्णमास्यां
भवति । अथ शूलगवः शरादि वसुन्ते चेत्याश्वलायनः । आश्वयुजीं
रुद्राय स इति च्छन्दोगाः । आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां तत्कर्मनिर्देशनमलं-
कृत्य घ्राताः शुचिवाससः पशुपतये स्थालीपाकं निरूप्य जुहुयुरित्याश्व-
लायनः । अनाहिताग्नेराग्रपणमपि तत्रैव भवति । तदिदं द्वय-
माश्वयुजीशब्देन विवक्षितम् । पाकयज्ञ इति गार्ह्याणां कर्मणा-
माख्या । यथाऽऽहाऽऽपस्तम्बः—लौकिकानां पाकयज्ञशब्द इति । संस्था
विधाः पाकयज्ञविधाः सप्तैत्यर्थः ॥ १९ ॥

अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासा वा-
ग्रयणं चातुर्मास्यानि निरुदपशुबन्धः सो-
त्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः ॥ २० ॥

अग्न्याधेयादयः श्रुतिसिद्धाः संस्कारेषु गण्यन्ते । सप्तग्रहणाद्वर्शपूर्ण-
मासी समुदापतयेकः संस्कारः । सोमसंबन्धामावाद्धविर्यज्ञा इति ॥ २० ॥

अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽ-
तिरात्रोऽप्तोर्याम इति सप्त सोमसंस्थाः ॥ २१ ॥

अग्निष्टोमो राजन्यस्य । षोडशिग्रहो गृह्यते यत्र सोऽत्यग्निष्टोमः ।
वाह्मणस्य कथमयं संस्कार इति चिन्त्यम् । अन्ये प्रसिद्धाः ॥ २१ ॥

इत्येते चत्वारिंशत्संस्काराः ॥ २२ ॥

इत्युक्तोपसंहारः । चत्वारिंशद्ग्रहणादेव तावन्त एव संस्काराः ।
नान्यानि स्मार्तकर्मणि काम्यादीनि चेति ॥ २२ ॥

अथाष्टावात्मगुणाः ॥ २३ ॥

वक्ष्यन्त इति शेषः ॥ २३ ॥

३१-२०५

दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमना-
यासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहेति ॥ २४ ॥

आत्मयत्सर्वभूतेषु यद्विज्ञाय शिवाय च ।
वर्तते सततं हृष्टः कृत्स्ना ह्येषा दया स्मृता ॥
आकुटोऽभिहतो वाऽपि न क्रोशेन्न च ताडयेत् ।
अदुष्टो वाङ्मनःकायैः सा तितिक्षा क्षमा स्मृता ॥
यो धर्ममर्थं कार्यं च लभते मोक्षमेव च ।
न द्विष्यात्तं सदा प्राज्ञः साऽनसूया स्मृता बुधैः ॥
द्रव्यशौचं मनःशौचं वाचिकं कायिकं तथा ।
शौचं चतुर्विधं प्रोक्तमपिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
यदारम्भे भवेत्पीडा नित्यमत्यन्तमात्मनः ।
तद्वर्जयेद्धर्म्यमपि सोऽनायासः प्रकीर्तितः ॥
प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविवर्जनम् ।
एतद्वि मङ्गलं प्रोक्तं मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
आपद्यपि च कष्टायां भवेहीनो न कस्यचित् ।
संविभागरुचिश्च स्यात्तदकार्पण्यमुच्यते ॥
विवर्जयेदसंतोषं विषयेषु सदा नरः ।
परद्रव्याभिलाषं च साऽस्पृहा कथ्यते बुधैः ॥

इत्युक्तप्रकारेणाष्टावात्मगुणाः । अथ शब्दः संभावनायाम् ॥ २४ ॥

एषामुत्कर्षमाह—

यस्यैते चत्वारिंशत्संस्कारा न चाष्टावात्मगुणा न
स ब्रह्मणः सायुज्यं सालोक्यं गच्छति ॥ २५ ॥

सालोक्यं समानलोकवासित्वम् । एकदेशसंयोगात्सालोक्यं सम-
स्तयोगात्सायुज्यमिति ॥ २५ ॥

यस्य तु खलु संस्काराणामेकदेशोऽप्यष्टावात्मगुणा अथ स
ब्रह्मणः सायुज्यं सालोक्यं च गच्छति [गच्छति] ॥ २६ ॥

तुशब्दो विशेषवाची । खलुशब्दः प्रसिद्धौ । यस्य चत्वारिंशत्संस्का-
रेषु द्विजत्वमूलकतिपयसंस्कारसंबन्धेऽप्यष्टावात्मगुणाः सन्ति । अथ-
शब्दो निर्धारणे । ब्रह्मणः सायुज्यं सालोक्यं च गच्छत्येव ।

इति श्रीहरदत्तविरचितायां गौतमविवृतौ मिताक्षराया-
मष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽध्यायः ।

स विधिपूर्वकं स्नात्वा भार्यामधिगम्य यथोक्तान्गृह-
स्थधर्मान्प्रयुञ्जानं इमानि व्रतान्यनुकर्षेत् ॥ १ ॥

तच्छब्देन पूर्वाध्यायोक्तराजा ब्राह्मणश्च परामृश्यते । वैश्यस्य तु
स्नातकविषये विशेषं वक्ष्यति । विधिपूर्वं विधिं पुरस्कृत्य स्नात्वा वेद-
व्रतानि पारं नीत्वा समावर्तनं कृत्वा भार्यामधिगम्य विवाहं कृत्वा
तदनन्तरं यथोक्तानतिथिपूजादिगृहस्थधर्माननुतिष्ठन्निमान्यपि वक्ष्य-
माणानि व्रतान्यनुकर्षेत् । आत्मानं प्रापयेदनुतिष्ठेदिति ॥ १ ॥

स्नातकः ॥ २ ॥

चलोपो द्रष्टव्यः । स्नातकश्चेतानि गृहस्थव्रतान्यनुतिष्ठेत् । ब्रह्म-
चर्यान्निवृत्तत्वाद्गृहस्थव्यतिरिक्ताश्रमान्तराभावाच्च भार्याधिगमावृद्ध-
मिति पूर्वसूत्रमारब्धम् । स्नातकस्य तु भार्याधिगमासंगवे यावज्जीवं
गृहस्थधर्मा एवानुष्ठेया इति सूत्रान्तरमारब्धम् । एतच्च राजब्राह्मणयो-
रेव स्नातकव्रतानुष्ठानं तदतिक्रमे प्रायश्चित्तं च विधीयते । तथा च
स्मृत्यन्तरम्—राजब्राह्मणयोरेव नेतरेषां कथंचनेति ॥ २ ॥

कानि पुनस्तानि व्रतानि—

नित्यं शुचिः सुगन्धिः स्नानशीलः ॥ ३ ॥

आचमनादिना नित्यं शुचिः शक्तिविषये न मुहूर्तमप्यप्रयतः स्यात् ।
सुगन्धिश्चन्दनाद्यनुलिप्तेन सुरमिताङ्गः । यद्वा गन्धः शीलं सुशीलः
स्यादिति । स्नानशीलो नित्यस्नानी स्यात् । अत्र स्नातकविषये वसिष्ठः—

स्नातकानां तु नित्यं स्यादन्तर्वासस्तथोत्तरम् ।

यज्ञोपवीते द्वे यष्टिः सोदकश्च कमण्डलुः ॥ इति ॥

मनुः—

वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम् ।

यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौक्मे च कुण्डले ॥ इति ।

वेदो धर्ममुष्टिः ॥ ३ ॥

सति विभवे न जीर्णमलवद्वासाः स्यात् ॥ ४ ॥

विभवेऽन्यस्य-संभवे सति जीर्णं मलवञ्च वासो न धारयेत् ॥ ४ ॥

न रक्तमुल्बणमन्यधृतं वासो विभृयात् ॥ ५ ॥

कुसुम्मादिरागयुक्तमुल्बणं बहुमूल्यमन्यधृतं गुरुवर्जमन्यैः पूर्वधृतमेवं-
विधानि वासांसि न धारयेत् । सति विभव इत्यनुवर्तते ॥ ५ ॥

न स्रग्गुपानहौ ॥ ६ ॥

स्रग्गुपानहावप्यन्यधृते न धारयेत् ॥ ६ ॥

निर्णिक्तमशकौ ॥ ७ ॥

अन्यस्यालामोऽशक्तिः । अशक्तावन्यधृतं वासः स्रग्गुपानहौ च
निर्णिज्य धारयेत् । तत्र वासोनिर्णेजनं ऊर्गरोदके पक्कं कार्यम् ॥ ७ ॥

न रुद्धश्मश्रुरकस्मात् ॥ ८ ॥

श्मश्रुग्रहणं नखादीनामप्युपलक्षणार्थम् । अकारणान्न रुद्धश्मश्रुः
स्यात् । कारणे सति रुद्धश्मश्रुः स्यात् । कारणं तु स्मृत्यन्तरे पठितम्—

पष्ठाब्दे षोडशाब्दे च विवाहाब्दे तथैव च ।

अन्तर्वत्न्यां च जायायां क्षौरकर्म विवर्जयेत् ॥ इति ।

यपनस्यापि गङ्गायां मास्करक्षेत्र इत्यादिना चोदितकालत्वात्कथं
तर्हि स्यात्तत्र मनुः—

वैलस्यकेशनसश्मश्रुरिति कल्पना कर्तनेन समीकरणम् । याज्ञवल्क्यश्च—

शुक्लाम्बरधरो नीचकेशश्मश्रुनखः शुचिः । इति ॥ ८ ॥

नाग्निमपश्च युगपद्धारयेत् ॥ ९ ॥

एकेन हस्तेनाग्निमपरेणापश्च युगपन्न धारयेत् । अत्र व्याघ्रो विशेषमाह—

न धारयेदपश्चाग्निमपश्चान्नं तथैव च ।

युगपत्स्नातको नित्यं तद्धार्याऽपि तथैव चेति ॥ ९ ॥

नाञ्जलिना पिबेत् ॥ १० ॥

यस्किंचित्क्षीरोवृक्षादि पेयमञ्जलिना न पिबेत् । संयुक्तौ हस्ताय-
ञ्जलिः ॥ १० ॥

न तिष्ठन्नुद्धृतोदकेनाऽऽचामेत् ॥ ११ ॥

उद्धृतोदकेन तिष्ठन्नाऽऽचामेत् । आसीन एवाऽऽचामेत् । उद्धृतोदके-
नेति वचनात्तटाकादिषु तीरप्रदेशस्याशुचित्वे आनुवग्रे जले तिष्ठतोऽ-
प्याचमनमप्रतिपिद्धम् । आचारोऽप्येवमेव शिष्टानाम् ॥ ११ ॥

न शूद्राशुच्येकपाण्यावर्जितेन ॥ १२ ॥

शूत्रेण अशुचिनाऽप्यस्पृश्यस्पर्शादिदूषितेन द्विजेनाप्येकेन पाणिना
च पद्मावर्जितं तैर्नोदकेन नाऽऽचामेत् । स्वयं तु धामहस्तावर्जितेनोदके-
नाऽऽचमनविषय एकपाण्यावर्जितत्वं समानमिति चेन्न । हस्तद्वयस्या-
प्याचमनकर्मसंबन्धात्तथा च शिष्टाचारदर्शनात् ॥ १२ ॥

न वाय्वग्निविप्रादित्यापो देवता गाश्च प्रति

पश्यन्वा मूत्रपुरीषामेध्यान्व्युदस्येत् ॥ १३ ॥

अप्यश्वान्ते ह्येन्द्र आर्पत्वात्समासान्तो न कृतः । अनित्याः समा-
सान्ता इति केषांचित्यक्षः । देवताः प्रतिमाः । वाय्वाग्निप्रति मूत्रा-
दीनि न व्युदस्येत्पश्यन्वा न कुर्यादिति प्रतिपश्यन्वेत्यर्थः । प्रति न
कुर्यादित्याभिमुखवर्जनम् । पश्यन्न कुर्यादिति नियमादाभिमुख्ये सत्य-
प्यनवलोकनम् । मूत्रपुरीषयोः पृथगुपादानादमेध्यशब्देन निर्वीयनाच्छि-
ष्टादि विवक्षितं तर्ह्यमेध्यशब्देनैवालम् । मूत्रपुरीषग्रहणं तु तयोरतिश-
येन वर्जनार्थम् ॥ १३ ॥

नैता देवताः प्रति पादौ प्रसारयेत् ॥ १४ ॥

एता वाय्वाद्या देवताः प्रति पादौ न प्रसारयेत् । पादावित्युपलक्षणं^{४१५ ४१६}
पादं च न प्रसारयेत् । गोपु विप्रेषु च देवतापदप्रयोगस्तद्वदुपचा-
रार्थः ॥ १४ ॥

न पर्णलोष्टाश्मभिर्मूत्रपुरीषापकर्षणं कुर्यात् ॥ १५ ॥

न पर्णादिभिर्मूत्रपुरीषयोरपकर्षणमपमार्जनं कुर्यात् । अन्येस्तु
कुर्यादिति ॥ १५ ॥

न भस्मकेशनखतुपकपालमेध्यान्यधितिष्ठेत् ॥ १६ ॥

भस्मादीनि नाऽऽक्रामेत् । तुषा व्रीह्यादीनां त्वचः । अन्ये प्रसिद्धाः ।
तेषामुपरि न तिष्ठेत् । अधितिष्ठेदित्यनेन यादृच्छिकस्पर्शमात्रे न
दोषः ॥ १६ ॥

न म्लेच्छाशुच्यधार्मिकैः सह संभाषेत ॥ १७ ॥

वर्णाश्रमधर्मरहिते देशे सिंहलद्वीपादौ ये वसन्ति ते म्लेच्छाः । अशु-
च्य आर्या अपि विहितानि संध्यावन्दनादीनि ये न कुर्वन्ति ते तथोक्ताः ।
अधार्मिकाः पतितादयस्तैः सह न संभाषेत । संशब्दप्रयोगादेव सिद्धे
सहग्रहणं तैः सहैककार्यो भूत्वा न संभाषेतेत्येवमर्थम् । तेन मार्गप्रश्नादौ
न दोषः ॥ १७ ॥

संभाष्य पुण्यकृतो मनसा ध्यायेत् ॥ १८ ॥

यदि कारणवशात्तैः सह संभाषेत ततः पुण्यकृतो वसिष्ठादीन्मनसा
ध्यायेत् । मनसेति ध्यानस्वभावानुवादः ॥ १८ ॥

ब्राह्मणेन वा सह संभाषेत ॥ १९ ॥

प्रकरणाद्ब्राह्मणोऽपि पुण्यकृदेव ॥ १९ ॥

अधेनुं *धेनुमव्येति ब्रूयात् ॥ २० ॥

धेनुः पयस्विनी गौः । अधेनुस्तद्विपरीता । तामपि धेनुमव्येति ब्रूयान्न
पुनरधेनुरिति ॥ २० ॥

अभद्रं भद्रमिति ॥ २१ ॥

अभद्रमपि वस्तु भद्रमित्येव ब्रूयात् ॥ २१ ॥

कपालं भगालमिति ॥ २२ ॥

कपालं ब्रुवन्भगालमिति ब्रूयात् ॥ २२ ॥

मणिधनुरितीन्द्रधनुः ॥ २३ ॥

इन्द्रधनुरिति ब्रुवन्मणिधनुरिति ब्रूयात् ॥ २३ ॥

गां धयन्तीं परस्मै नाऽऽचक्षीत ॥ २४ ॥

धेद्वपाने । ध्यत्ययेनाय कर्मणि कर्तुं प्रत्ययः । वत्सेन धीयमानां गां परस्मै स्वामिने न ब्रूयात् । यस्य हविषे वत्सा अपाकृता धेयपुरित्यादिके निमित्ते त्वारट्यातव्यमेव संसृष्टा च वत्सेनेत्यापस्तम्बीये विशेषात् ॥ २४ ॥

न चैनां वारयेत् ॥ २५ ॥

न च स्वयमप्येनां वारयेदिति ॥ २५ ॥

न मिथुनी भूत्वा शौचं प्रति विलम्बेत ॥ २६ ॥

मिथुनीभूय स्त्रियमुपगम्य शौचं प्रति न विलम्बेत । तत्क्षण एव कुर्यात् । शौचं त्वापस्तम्बेनाभिहितम्—उदकोपस्पर्शनमपि वा लेपान्प्रक्षाल्याऽऽचम्य प्रोक्षणमङ्गानामिति ॥ २६ ॥

न च तस्मिन्शयने स्वाध्यायमधीयीत ॥ २७ ॥

यस्मिन्मिथुनमाचरितम् ॥ २७ ॥

न चापररात्रमधीत्य पुनः प्रतिसंविशेत् ॥ २८ ॥

यः पूर्वरात्रे सुप्त्वाऽपररात्र उत्थायाधीति । न स पुनः प्रतिसंविशेत् । कालदैर्घ्यं सति पुनर्न स्वप्याच्छेषां रात्रिं जागृयादेवेति पुनर्ग्रहणात्पूर्वरात्रेऽसुप्तस्य स्वापे न दोषः ॥ २८ ॥

नाकल्पां नारीमभिरमयेत् ॥ २९ ॥

अकल्पां रोगादिनाऽस्वस्थां नारीं नाभिरमयेत् । नानया मिथुनी मयेत् ॥ २९ ॥

न रजस्वलाम् ॥ ३० ॥

रजस्वलामपि नारीं नामिरमयेत् । उदक्यागमने त्रिरात्रमिति प्राय-
श्चित्तं वक्ष्यति तेनैव सिद्धे वचनमिदं त्रिरात्रावूर्ध्वमप्यनिधृते रजसि गम-
नप्रतिषेधार्थम् ॥ ३० ॥

न चैनां श्लिष्येन्न कन्याम् ॥ ३१ ॥

एनां रजस्वलां कन्यामनूहामपि न श्लिष्येत्ताऽऽलिङ्गेत् ॥ ३१ ॥

अग्निमुखोपधमनविगृह्यवादबहिर्गन्धमाल्यधारणपापी-
यसावलेखनमार्ययासहभोजनाञ्जन्यवेक्षणकुद्वारप्रवेश-
नपादपादधावनासन्दीस्थभोजननदीबाहुतरणवृक्षवि-
पमारोहणावरोहणप्राणव्यायच्छनानि वर्जयेत् ॥ ३२ ॥

उपधमनमुपध्मानं नार्गिं मुखेनोपधमेन्न ज्वलयेत् । विगृह्यवादो वाक्क-
लहः । गन्धमाल्ययोर्बहिर्धारणं प्रकाशधारणमिति । अनाविस्त्रगनुले-
पनः स्यादित्यापस्तम्बः । पापीयसावलेखनमशुचिना काष्ठादिना शिरः-
प्रमृतेः कण्डूयनं तुतीयाया अलुक्छान्दसः । मार्यया सह भोजनं मार्यया
सहैकस्मिन्माजने भोजनम् । केषुचिद्देशेष्वचारात्प्राप्तौ सत्यां निषेधः ।
अन्ये त्वेकस्मिन्काले भोजनं सहभोजनमिच्छन्ति । अञ्जन्यवेक्षणम् ।
अञ्जन्ती तैलाभ्यङ्गं कुर्वत्यञ्जनादिभिरलंक्रियमाणा वा तस्या अवे-
क्षणं तच्च मार्याविषयमित्येके स्त्रीमात्रविषयमित्यन्ये । कुद्वारप्रवेशनं द्वार-
व्यतिरिक्तप्रवेशेन देवालयगृहादेः प्रवेशनमप्रसिद्धमार्गेण नगरग्रामादेः
प्रवेशनमिति । यथा चाऽऽपस्तम्बः—न कुसृत्या ग्रामं प्रविशेद्यदि प्रवि-
शेन्नमो रुद्राय वास्तोष्पतय इत्येतामृचं जपेद्व्यां वा रौद्रीमिति । पाद-
पादधावनं पादेन पादप्रक्षालनम् । आसन्दीस्थभोजनम्, आसन्दी-
पीठिका तत्रस्थस्यान्नस्य भोजनमासन्दीस्थभोजनम् । यद्वा यत्रा-
ऽऽसीनो मुद्धे तत्राऽऽसने भोजनपात्रं निधाय यद्भोजनं तद्वा । नदी
बाहुतरणं बाहुभ्यां नद्यास्तरणं पारगमनम् । बाहुतरणात्प्लवाद्वा न
दोषः । नदीग्रहणं तडागादीनामप्युपलक्षणम् । वृक्षविपमारोहणावरो-
हणे वृक्षस्याऽऽरोहणं विषमस्य कृपादेरवरोहणं च । वृक्षविषमग्रहणे-

नात्युन्नतनिम्नस्थलं लक्ष्यते । प्राणव्यापच्छनं प्राणोपरोध्युल्लूधनजल-
यन्त्राद्यधिरोहणम् । एतान्यग्निमुखोपधमनादीनि वर्जयेत् ॥ ३२ ॥

न संदिग्धां नावमधिरोहेत् ॥ ३३ ॥

पारगमने संदिग्धामसमर्था नावं नाधितिष्ठेत् ॥ ३३ ॥

प्रतिपदपाठस्याशक्यत्वात्संक्षिप्याऽऽह—

सर्वत एवाऽऽत्मानं गोपायेत् ॥ ३४ ॥

सर्वेभ्य उपायेभ्य आत्मानं रक्षयेत् । एको न गच्छेद्दधानमित्था-
दिभ्यः ॥ ३४ ॥

न प्रावृत्य शिरोऽहनि पर्यटेत् ॥ ३५ ॥

प्रावृत्याऽऽशिरसो दिवा चद्रक्रमणप्रतिषेधः । आसीनस्य यथावृत्तिः ।
मार्गे यथातिपादिबाधे प्रावृत्यापि चद्रक्रमणे न दोषः । सर्वत एवाऽऽ-
त्मानं गोपायेदित्युक्तत्वात् ॥ ३५ ॥

प्रावृत्य गत्रौ ॥ ३६ ॥

रात्रौ तु शिरः प्रावृत्यैव पर्यटेत् ॥ ३६ ॥

मूत्रोद्यारे च ॥ ३७ ॥

मूत्रणं मूत्र उद्यारः पुरीषकर्म तपोः समाहारद्वन्द्वः । तत्र च शिरः
प्रावृत्य प्रावृतशिराः कर्म कुर्यादिति शेषः ॥ ३७ ॥

न भुमावनन्तर्धापि ॥ ३८ ॥

भूत्रपुरीषकर्मणी भूमौ गुणादिभिरन्तर्धाप्यैव कुर्यात् । अपक्षिपेन्मृजे-
रिति स्मृत्यन्तरे ॥ ३८ ॥

नाऽऽगमाऽऽवमथान् ॥ ३९ ॥

आवमथो गृहम् । तन्मर्मापि न कुर्यात् ॥ ३९ ॥

न भन्नकर्गपट्टट्टायापधियाम्बेषु ॥ ४० ॥

कर्मणि गोमयम् । छापोपजीवना. पधिराक्षयो द्य विद्यादग्निः ।
काम्यं कर्मर्मापः यद्विदुः । भगमादिभिरन्तर्धाप्यैव कुर्यात् ॥ ४० ॥

उभे मूत्रपुरीषे तु दिवा कुर्यादुदङ्मुखः ॥ ४१ ॥
 मूत्रपुरीषे दिवा चेदुदङ्मुख एव कुर्यात् ॥ ४१ ॥
 संधयोश्च ॥ ४२ ॥

उदङ्मुखः कुर्यात् । इति ॥ ४२ ॥
 रात्रौ दक्षिणामुखः ॥ ४३ ॥

स्पष्टम् ॥ ४३ ॥

पालाशमासनं पादुके दन्तधावनमिति च वर्जयेत् ॥ ४४ ॥
 इतिकाराद्यैर्थाद्यज्ञान्यदेवं युक्तं रथादि तदपि पालाशं वर्जयेत् ।
 अत्र पठन्ति—

आसनं शयनं यानं गृहोपकरणं तथा ।

वर्जयेत्पादुकां चैव पालाशं दन्तधावनम् ॥ इति ॥ ४४ ॥

सोपानत्करश्चाऽऽसनाभिवादननमस्कारान्वर्जयेत् ॥ ४५ ॥

अभिवादनं पूर्वोक्तं नमस्कारो देवताप्रणामः । अभिवादनादीनि
 सोपानत्को न कुर्यात् । उपानद्वहणं पादुकादेरप्युपलक्षणम् ॥ ४५ ॥

न पूर्वाह्नमध्यंदिनापराह्णानफलाङ्कु-

र्यायथाशक्ति धर्मार्थकामेभ्यः ॥ ४६ ॥

तृतीयार्थं चतुर्थी पञ्चमी वा । पूर्वाह्णादीनहस्त्रीन्मागान्धर्मादिभि-
 स्त्रिभिर्यथाशक्त्यफलान्न कुर्यात्किं तर्हि सफलानेव कुर्याद्यथासं-
 ख्यम् ॥ ४६ ॥

तेषु तु धर्मोत्तरः स्यात् ॥ ४७ ॥

तुशब्दोऽनवस्थां परिहरति । तेषु धर्मार्थकामेषु धर्मोत्तरः स्याद्धर्म-
 प्रधानः स्यात् । धर्माविरोधेनार्थकामो सेवेतेति । तथा च मनुः—
 परित्यजेदर्थकामो यो स्यातां धर्मवर्जितो । इति ॥ ४७ ॥

न नशां परयोपितमीक्षेत ॥ ४८ ॥

परा चासी योषिच परयोपित । अन्यथा विधवानूढावेद्यादयो न
 स्पुः । तां नशां सतीं नेक्षेत ॥ ४८ ॥

न पदाऽऽसनमाकर्षेत् ॥ ४९ ॥

पादेनाऽऽसनमात्मसमीपं न प्रापयेत् ॥ ४९ ॥

न शिशोदरपाणिपादवाक्चक्षु-

श्चापलानि कुर्यात् ॥ ५० ॥

चापलशब्दः प्रत्येकं संबध्यते । शिशुचापलमकाले मैथुनेच्छा ।
उदरचापलं सर्वदा विमक्षयिषा । पाणिचापलं शिल्पकर्म शिक्षामि-
लापः । पादचापलं पर्यटनम् । वाक्चापलं नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयान्न
चान्यायेन पृच्छत इत्येतदतिक्रमेण व्यवहारः । चक्षुश्चापलं नृत्यादि-
दिदृक्षा । एतानि न कुर्यात् ॥ ५० ॥

छेदनभेदनविलेसनविमर्दनावस्फोट-

नानि नाकस्मात्कुर्यात् ॥ ५१ ॥

छेदनं तृणादीनाम् । भेदनं घटादेः । विलेसनं कुड्यभूम्यादी नखा-
दिभिर्विलेसनम् । विमर्दनं लोष्टादीनां चूर्णीकरणम् । अवस्फोटनमङ्गु-
लीनां सशब्दं प्रसारणम् । एतदकस्मान्न कुर्यात् । कारणे त्ववस्फोटना-
दिषु न दोषः । छेदनादिष्वपि यथासंभवं सुगमम् ॥ ५१ ॥

नोपरि वत्सतन्ती गच्छेत् ॥ ५२ ॥

वत्सवन्धनी रज्जुर्वत्सतन्ती । तामुपरि न गच्छेत् । वत्सशब्दो गोजा-
तेरुपलक्षणम् ॥ ५२ ॥

न कुलंकुलः स्यात् ॥ ५३ ॥

कुलमेव कुलं यस्य स कुलंकुलः । छान्दसो मुमागमः । एवंविधो
न स्यात् । अन्यत्र गमनेऽध्ययनादिलामे सति स्वकुल एव न तिष्ठेदिति ।
अपर आह—कुलात्कुलान्तरगामी कुलंकुलो दत्तादिरूपेण तथाविधो न
स्यात् । स्वसूत्रपरित्यागेन परसूत्रं न भजेदिति । तत्र स्मृत्यन्तरम्—

यः स्वसूत्रं परित्यज्य परसूत्रं निषेधते ।

शासारण्डः स विज्ञेयः सर्वकर्मवहिष्कृतः ॥ इति ॥ ५३ ॥

न यज्ञमवृत्तो गच्छेत् ॥ ५४ ॥

अवृत्तोऽनुषामन्वितो यज्ञं न गच्छेत् ॥ ५४ ॥

दर्शनाय तु कामम् ॥ ५५ ॥ *देष्टुं न शक्यम्*

अवृतोऽपि कामं दर्शनाय यज्ञं गच्छेत् । न त्वार्विज्यादिलि-
प्सया ॥ ५५ ॥

न भक्षानुत्सङ्गे भक्षयेत् ॥ ५६ ॥

भक्षाः पृथुकादयस्तानुत्सङ्गे कृत्वा न भक्षयेत् ॥ ५६ ॥

न रात्रौ प्रेष्याहतम् ॥ ५७ ॥

रात्रौ प्रेष्येण किंकरेण यदानीतं तद्यत्किंचिदपि न भक्षयेत् । न
भक्षानेव । एकवचननिर्देशात् ॥ ५७ ॥

उद्धृतस्नेहविलपनपिण्याकमथितप्रभु-

तीनि चाऽऽत्तवीर्याणि नाश्नीयात् ॥ ५८ ॥

आत्तवीर्याण्युपात्तसारांशानि नाश्नीयात् । कानि पुनस्तानि तेषामु-
दाहरणप्रपञ्चः । उद्धृतस्नेहे उपात्ताग्रमण्डे दधिपयसी । विलपनं
नवनीतमलम् । यन्त्रे पीडितानां तिलानां कल्कः पिण्याकम् । यस्प
मथनमात्रं नाम्बुसंसर्गस्तदपि मथितम् । यदाहुर्नैघण्टिकाः—

तक्रं द्युदश्विन्मथितं पादाम्ब्वर्धाम्बु निर्जलम् । इति ।

तच्च द्विविधम् । आत्तनवनीतमितरच्च । तत्राऽऽद्यस्येह ग्रहणं तद्ध्या-
त्तथीर्यस्योदाहरणम् । प्रभृतिग्रहणेन यज्ञान्यदेवंविधं कल्करूपं तस्य
ग्रहणम् । उद्धृतनवनीतं तक्रमाश्रयमनाश्रयमिति चिन्त्यम् । आचारस्यै-
शनमेव । अभक्ष्यप्रकरणे यत्कथ्य इह यचनात्स्नातकघृतलोपे यस्याप-
श्चित्तं तदेवैषामशने भवति नामक्ष्यभक्षणनिमित्तम् ॥ ५८ ॥

सायंप्रातस्त्वन्नमभिपूजितमनिन्दन्नुञ्जीत ॥ ५९ ॥

तुशब्दस्त्वयवधारणे । सायं रात्रिः प्रातरहस्तयोर्द्वयोरेककालयोरशनं
मुञ्जीत । नान्तेरिति प्राप्तस्य भोजनस्य परिसंरपेयम् । तत्र गुणविधिर-
भिपूजितमनिन्दन्निति । अभिपूजितं रोचत इति । अनिन्दन्कदन्नत्या-
दिदोषेणाकुत्सन्नम् । सायं प्रातरशनान्याभिपूजयेदिति वसिष्ठः ॥ ५९ ॥

न कदाचिद्रात्रौ नग्नः स्वपेत् ॥ ६० ॥

गुण्याद्रात्रौ न नु नग्नः स्वपेत् । तदेवं रात्रौ नग्नस्य स्वापप्रतिषेधो-

दिवा तु सर्वथेति । कदाचिद्ब्रह्मणादिदं लभ्यते । अन्यथा रात्रौ न नम्रः
स्वपेदित्येव वाच्यं स्यात् ॥ ६० ॥

स्नायाद्वा ॥ ६१ ॥

न नम्र इत्येव । नम्रो जलं नावतरेदिति स्मृत्यन्तरम् ॥ ६१ ॥

आनन्त्यादाचाराणां प्रतिपदपाठो न शक्य इति संक्षिप्याऽऽह—

यच्चाऽऽत्मवन्तो वृद्धाः सम्यग्विनीता दम्भलोभमोह—

विपुक्ता वेदविद आचक्षते तत्समाचरेत् ॥ ६२ ॥

आत्मवन्तो जितेन्द्रियाः । वृद्धाः परिणतवयसो यौवने विषयवश्य-
तासंभवात् । सम्यग्विनीता गुरुभिः शिक्षिताः । दम्भो धर्मच्छलेन
लोकवञ्चनम् । लोभोऽन्यायेन परद्रव्यादित्सा । मोहोऽज्ञानं लोकविरुद्ध-
ज्ञानं वा तेन त्यक्ताः । वेदविदः पाठतश्चाथं तश्च वेदानां चोदितारः ।
अत्र वृद्धा इति विशेष्यम् । एवंभूता वृद्धा यदाचक्षते तत्कर्तव्यमिति ।
बहुवचननिर्देशाद्बहुनाभैकमत्ये तद्भवति ॥ ६२ ॥

योगक्षेमार्थमीश्वरमधिगच्छेत् ॥ ६३ ॥

अलब्धस्य लाभो योगः । लब्धस्य परिपालनं क्षेमः । तदर्थमीश्वरं
राजानमधिगच्छेत् । अधिशब्दप्रयोगादधिरैश्वर्यं इत्यस्मादकार्पण्येन
स्वतन्त्रो गच्छेदिति ॥ ६३ ॥

नान्यमन्यत्र देवगुरुधार्मिकेभ्यः ॥ ६४ ॥

अन्यं राजव्यतिरिक्तं योगक्षेमसमर्थमपि नाधिगच्छेदित्यनुवादः ।
देवा इन्द्रादयः । गुरवः पित्रादयः । धार्मिका धर्माचरणशीलाः । एते-
भ्योऽन्यत्र । एतानधिगच्छेदेवेति ॥ ६४ ॥

प्रभूतैधोदकयवसकुशमाल्योपनिष्क्रमणमार्थजननूयिष्ठमनल-
ससमृद्धं धार्मिकाधिष्ठितं निकेतनमावसितुं यतेत ॥ ६५ ॥

एधः काष्ठमुदकं स्नानपानयोग्यं यवसं तृणानि गवार्धम् । कुशाः
प्रसिद्धाः । माल्यानि पुष्पाणि देवाद्यर्चनार्थम् । उपनिष्क्रम्यते यत्र
तदुपनिष्क्रमणं बाहिरवकाशः संचाराद्यर्थम् । एवमादीनि प्रभूतानि यत्र ।

दर्शनाय तु कामम् ॥ ५५ ॥ *देहा ३: १०*

अवृतोऽपि कामं दर्शनाय यज्ञं गच्छेत् । न त्वार्विज्यादिति-
प्सया ॥ ५५ ॥

न भक्षानुत्सङ्गे भक्षयेत् ॥ ५६ ॥

भक्षः पृथुकादयस्तानुत्सङ्गे कृत्वा न भक्षयेत् ॥ ५६ ॥

न रात्रौ प्रेष्याहतम् ॥ ५७ ॥

रात्रौ प्रेष्येण किंकरेण यदानीतं तद्यत्किंचिदपि न भक्षयेत् । न
भक्षानेष । एकवचननिर्वेशात् ॥ ५७ ॥

उद्धृतस्नेहविलपनपिण्याकमथितप्रभु-

तीनि चाऽऽत्तवीर्याणि नाश्नीयात् ॥ ५८ ॥

आत्तवीर्याण्युपात्तसारांशानि नाश्नीयात् । कानि पुनस्तानि तेषामु-
दाहरणप्रपञ्चः । उद्धृतस्नेहे उपात्ताग्रमण्डे दाधिपयसी । विलपनं
नवनीतमलम् । यन्त्रे पीडितानां तिलानां कल्कः पिण्याकम् । यस्य
मथनमात्रं नाम्यसंसर्गस्तदपि मथितम् । यदाहुर्नघण्टिकाः—

तकं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्ब्वर्धाम्बु निर्जलम् । इति ।

तच्च द्विविधम् । आत्तनवनीतमितरच्च । तत्राऽऽद्यस्येह ग्रहणं तद्ध्या-
त्तवीर्यस्पोदाहरणम् । प्रभृतिग्रहणेन यच्चान्यदेवंविधं कल्करूपं तस्य
ग्रहणम् । उद्धृतनवनीतं तक्रमाश्रयमनाश्रयमिति चिन्त्यम् । आचारस्त्व-
शनमेव । अभक्ष्यप्रकरणे यत्कव्य इह वचनात्स्नातकव्रतलोपे यत्प्राय-
श्चित्तं तदेवैषामशने भवति नामक्ष्यभक्षणनिमित्तम् ॥ ५८ ॥

सायंप्रातस्त्वन्नमभिपूजितमनिन्दन्भुञ्जीत ॥ ५९ ॥

तुशब्दस्त्वयधारणे । सायं रात्रिः प्रातरहस्तयोर्द्वयोरैककालयोरशनं
भुञ्जीत । नान्तरेति प्राप्तस्य भोजनस्य परिसंख्येयम् । तत्र गुणविधिर-
भिपूजितमनिन्दन्निति । अभिपूजितं रोचत इति । अनिन्दन्कदन्नत्वा-
दिदोषेणाकुत्सप्रज्ञं । सायं प्रातरशनान्यभिपूजयेदिति वसिष्ठः ॥ ५९ ॥

न कदाचिद्रात्रौ नग्नः स्वपेत् ॥ ६० ॥

सुप्पाद्रात्रौ न तु नग्नः स्वपेत् । तदेवं रात्रौ नग्नस्य स्वापप्रतिषेधो

दिवा तु सर्वथेति । कदाचिद्ब्रह्मणादिदं लभ्यते । अन्यथा रात्रौ न नग्नः
स्वपेदित्येव वाच्यं स्यात् ॥ ६० ॥

स्त्रायाद्वा ॥ ६१ ॥

न नग्न इत्येव । नग्नो जलं नावतरेदिति स्मृत्यन्तरम् ॥ ६१ ॥

आनन्त्यादाचाराणां प्रतिपदपाठो न शक्य इति संक्षिप्याऽऽह—

यच्चाऽऽत्मवन्तो वृद्धाः सम्यग्विनीता दम्भलोभमोह—

विपुक्ता वेदविद आचक्षते तत्समाचरेत् ॥ ६२ ॥

आत्मवन्तो जितेन्द्रियाः । वृद्धाः परिणतवयसो यौवने विषयवश्य-
तासंभवात् । सम्यग्विनीता गुरुभिः शिक्षिताः । दम्भो धर्मच्छलेन
लोकवञ्चनम् । लोभोऽन्यायेन परद्रव्यादिसा^१ । मोहोऽज्ञानं लोकविरुद्ध-
ज्ञानं वा तेन त्यक्ताः । वेदविदः पाठतश्चाथतश्च वेदानां चोदितारः ।
अत्र वृद्धा इति विशेष्यम् । एवंभूता वृद्धा यदाचक्षते तत्कर्तव्यमिति ।
षष्ठुवचननिर्देशाद्ब्रह्मनामैकमत्ये तद्भवति ॥ ६२ ॥

योगक्षेमार्थमीश्वरमधिगच्छेत् ॥ ६३ ॥

अलब्धस्य लामो योगः । लब्धस्य परिपालनं क्षेमः । तद्धर्ममीश्वरं
राजानमधिगच्छेत् । अधिशब्दप्रयोगादधिरैश्वर्यं इत्यस्मादकार्पण्येन
स्वतन्त्रो गच्छेदिति ॥ ६३ ॥

नान्यमन्यत्र देवगुरुधार्मिकेभ्यः ॥ ६४ ॥

अन्यं राजव्यतिरिक्तं योगक्षेमसमर्थमपि नाधिगच्छेदित्यनुपादः ।
देवा इन्द्रादयः । गुरवः पित्रादयः । धार्मिका धर्माचरणशीलाः । एते-
भ्योऽन्यत्र । एतानधिगच्छेदेवेति ॥ ६४ ॥

प्रभूतैधोदकयवसकुशमाल्योपनिष्क्रमणमार्थजनभूयिष्ठमनल-

सप्तमृद्धं धार्मिकाधिष्ठितं निकेतनमावसितुं यत्नेत ॥ ६५ ॥

एधः काष्ठमुदकं स्नानपानयोग्यं यवसं तृणानि गवार्थम् । कुशाः
प्रसिद्धाः । माल्यानि पुष्पाणि देवाद्यर्चनार्थम् । उपनिष्क्रम्यते यत्र
तदुपनिष्क्रमणं बाहिर्यकाशः संचाराद्यर्थम् । एषमादीनि प्रभूतानि यत्र ।

आर्यान्निर्वर्णिकास्त एव जनास्तैर्भूषिष्ठं व्याप्तम् । अलसाः कृत्येषु निरु-
द्यमास्तद्विपरीता अनलसास्तैः समृद्धम् । धार्मिका धर्मशीलास्तैरधिष्ठा-
तृभिरधिष्ठितम् । एवंभूतं निकेतनमावसितुं यतेत । एवंभूते स्थाने यत्ने-
नापि वसेदिति ॥ ६५ ॥

प्रशस्तमङ्गल्यदेवतायतनचतुष्पदं प्रदक्षिणमावर्तेत ॥ ६६ ॥

निर्गमनप्रवेशादिषु यथा ते दक्षिणपार्श्वं भवन्ति तथा कुर्यादिति॥६६॥

मनसा वा तत्समग्रमाचारमनुपालयेदापत्कल्पः ॥ ६७ ॥

संभवे तु साक्षादनुष्ठानमेवेति ॥ ६७ ॥

सत्यधर्मा ॥ ६८ ॥

सत्यवचनस्य भावः । स्यादिति वक्ष्यमाणमपेक्षते ॥ ६८ ॥

आर्यवत्तः ॥ ६९ ॥

पूर्वभाषी प्रियंवद इत्याचार्याणां वृत्तमिव वृत्तं यस्य स तथा । उद्दि-
 मुत्तयन्मध्यमपदलोपः ॥ ६९ ॥

शिष्टाध्यापकः ॥ ७० ॥

सतामध्यापयिता नत्वयोग्यानाम् ॥ ५० ॥

शौचशिष्टः ॥ ७१ ॥

शिष्टं शास्त्रविहितं शीघ्रं यस्यास्ति स तथा । निष्ठान्तस्य परनि-
पातः । शास्त्रविहितेन शीघ्रेण तद्धान् । शीघ्रस्य पुनः पुनर्यचनं तात्प-
र्यार्थम् ॥ ७१ ॥

श्रुतिनिरतः स्यात् ॥ ७२ ॥

पेश्याभ्यासरतः ॥ ७२ ॥

नित्यमहिंयो मृदुद्विद्वकारी दमदानशीलः ॥ ७३ ॥

नित्यं निमित्ते सस्यष्यद्दिष्टोऽर्हिसाक्षीलः । मुदुः कृतापराधेऽपि सहकः ।
द्वन्द्वकारी प्रारब्धस्य ममापयिता न प्राकृतिकः । दग्ध इन्द्रियनिग्रहः ।
दानं संविभागः । तच्छीलः स्यादिति सर्वत्रापेक्ष्यते ॥ ७३ ॥

पञ्चमाश्वमेधे मातापितरौ पूर्वापरांश्च मैत्रन्धान्दुस्तिभ्यो मोक्ष-

यिष्यन्स्नातकः शश्वद्ब्रह्मलोकान्न च्यवते न च्यवते ॥ ७४ ॥

एवमुक्तप्रकार आचारो यस्य स एवमाचारः । एवंभूतः स्नातको माता-
पितरौ पूर्वसंबन्धाः पितामहादयः । अपरसंबन्धाः पुत्रादयः । तांश्च
पूर्वापरसंबन्धान्दुरितेभ्यः शापेभ्यो मोक्षयिष्यन्ते पूर्वं भूतास्तांस्तदैव
नरकादिभ्यो मोक्षयति ये तु भविष्यन्तः पुत्रादयस्तांश्च मोक्षयिष्यन् ।
स प्रत्ययस्यार्थो मुग्ध(?) मोक्षयिष्यन्भवति स एवंभूतः स्नातकः शश्वद्ब्रह्म-
कालं ब्रह्मलोकान्न च्यवते । द्विरुक्तिरध्यायसमाप्त्यर्था । पुनःस्नातक-
ग्रहणं स्नातकधर्माणामेवैतत्कलं न गृहस्थधर्मसहितानामित्येवमर्थम् ॥ ७४ ॥

इति श्रीहरदत्तविरचितायां गौतमीयविवृतौ मिताक्षरायां

नमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

प्रथमः प्रश्नः समाप्तः ।

अथ द्वितीयः प्रश्नः ।

[तत्र प्रथमोऽध्यायः]

उक्ताः प्रायश्च आश्विनधर्माः । अथ वर्णधर्मानाह—

द्विजातीनामध्ययनमिज्या दानम् ॥ १ ॥

यथासंहयमत्र न भवति । उत्तरत्राधिकग्रहणाच्चैव यत्तन्मं मवि-
ष्यति । अध्ययनं वेदग्रहणाम्यासरूपम् । इज्या यागो देवपितृपूजा ।
दानं पात्रे द्रव्यत्यागः । द्विजातीनामिति यचनाद्यदा द्विजातयः संपन्नाः
कृतोपनयनारतत आरम्यन्ते धर्माः । तेनानुपनीतानां वानेऽप्यधिकारो
नास्तीति केचित् । नेति च वयम् । द्विजातीनामित्युपलक्षणं येषां
द्विजातिजन्म तेषामिति । तेनानुपनीतस्याप्यर्थगतो हितैषिमिः प्रवर्ति-
तस्य दानं भवत्येव ॥ १ ॥

ब्राह्मणस्याधिकाः प्रवचनयाजनप्रतिग्रहाः ॥ २ ॥

प्रवचनमध्यापनम् । याजनमार्त्विज्यम् । प्रतिग्रहः प्रसिद्धः । एते
ब्राह्मणस्याधिकाः पूर्वम्योऽध्ययनादिभ्यः । ते चामी च समुचिता
इत्युक्तं भवति । अप्राप्यनुपनीतस्यापि प्रतिग्रहो भवति । याजनाध्या-
पने त्यमंभवान्न भवतः । ब्राह्मणस्य प्रवचनयाजनप्रतिग्रहा इत्येव
सिद्धेऽधिकग्रहणं पूर्वत्र यथासंगमं मा भूदिति पूर्वं तावद्व्यभिक्ताः ॥ २ ॥

दण्डत्वम् । न्यायदण्डत्वमित्यपि पाठ एव एवार्थः । स च राज्ञो धर्मः ।
रागद्वेषादिनाऽनेन न्यूनाधिकदण्डः स्यादिति ॥ ८ ॥

विमृषाद्वाहणाञ्छ्रोत्रियान् ॥ ९ ॥

श्रोत्रिया अधीतवेदास्तान्वाहणानन्नादिदानेन विमृषात् ॥ ९ ॥

निरुत्साहांश्च ब्राह्मणान् ॥ १० ॥

जीवनार्थमुत्साहं कर्तुमसमर्था निरुत्साहास्तान्वाहणानपि विमृ-
षात् । किं पुनर्ब्राह्मणान् । पूर्वसूत्रे सर्जने समर्थानपि श्रोत्रियान्स-
ममाहूय विमृषादिति ॥ १० ॥

अकरांश्च ॥ ११ ॥

ये पूर्वैर्दत्ता अकरा ब्राह्मणादिभ्यस्तांश्च यथापूर्वं विमृषाद्वाधका-
दिनिरासेन । स्वयं च नापूर्वं करमुत्पादयेदिति ॥ ११ ॥

उपकुर्वाणांश्च ॥ १२ ॥

अधीयाना ब्रह्मचारिण उपकुर्वाणास्तांश्च विमृषादन्नादिदानेन ।
पद्यार्थिनः स्वयं जीवितवन्तो वनसूकरादिव्यावर्तनेन । अपर आह—
उपकुर्वाणा लोकोपकुर्वाणा वैद्यादय इति ॥ १२ ॥

योगश्च विजये ॥ १३ ॥

योग उपायो विजयविषयश्च योगः कार्यः । अयमपि राज्ञोऽधिको
धर्म इति ॥ १३ ॥

अये विशेषेण ॥ १४ ॥

अन्याभिर्मयादिनिमित्ते विशेषेण योगः कार्यः ॥ १४ ॥

चर्या च रथधनुर्धाम् ॥ १५ ॥

चरणं चर्या । वहिःप्रदेशे चरत्रयमारूढो धनुर्हस्तश्च चरेत् । रथग्र-
हणं हस्त्यश्वादेरुपलक्षणं धनुर्ग्रहणं च सद्ग्रादेः ॥ १५ ॥

सद्ग्रामे संस्थानमनिवृत्तिश्च ॥ १६ ॥

सद्ग्रामो युद्धं तत्र संस्थानं प्राणात्ययः । निवृत्तिः पलायनं तदमा-
वोऽनिवृत्तिः । एतौ च राज्ञोऽधिकौ धर्मौ ॥ १६ ॥

पूर्वेषु नियमस्तु ॥ ३ ॥

नियमोऽवश्यकर्तव्यता । पूर्वाण्यध्ययनादीन्यवश्यकर्तव्यानि । अकुर्वन्प्रत्यवेति कुर्वन्श्चाभ्युदेति । प्रवचनादीनि तु वृत्त्यर्थानि । अतोऽकरणे न प्रत्यवायः करणे नाभ्युदयः ॥ ३ ॥

आचार्यज्ञातिप्रियगुरुधनविद्यानियमेषु

ब्रह्मणः संप्रदानमन्यत्र यथोक्तात्॥४॥

ब्रह्मः वेदः । तस्य संप्रदानं सम्यक्प्रदानम् । अनुज्ञात उपविशेदि-
त्पारम्य शुभ्रूपमोऽध्याप्या इत्युक्तं स यथोक्तो नियमः । तस्मादन्यत्र
विनाऽपीति तेनाऽऽचार्यादिभ्यो ब्रह्म प्रदेयमित्युच्यते । आचार्य उक्तः ।
ज्ञातयो भ्रातृपितृव्यादयः । मित्रः सखा । गुरवो मातुलादयः । एतेषु
ब्रह्म सम्यक्प्रदेयम् । तथा धनविद्यानियमेषु । धनेन विद्यायाः परि-
वर्तनं धननियमः । विद्यान्तरेण परिवर्तनं विद्यानियमः । तेष्वपि ब्रह्म
संप्रदेयम् । धनविद्यानियमोऽपि योग्यविषय एव । शिष्टाध्यापक इत्युक्त-
त्वात् । न च तस्याप्ययमपवादः । यथाऽऽह्वयविधिनाऽध्ययनमुक्तं (क्तं)-
स्यैवायमपवाद इति ॥ ४ ॥

कृषिवाणिज्ये वाऽऽस्वयं कृते ॥ ५ ॥

कृषिः कर्षणेन सस्योत्पादनं वाणिज्या क्रयविक्रयव्यवहारः । ते
च ब्राह्मणस्याधिके यद्यस्वयंकृते । अन्येन कारयितुं शक्येते ॥ ५॥

कुत्सीदं च ॥ ६ ॥

कुसीदमुपचयार्थं धनप्रयोगः । तदप्यस्वयंकृतं चेद्वाह्यणस्याधि-
कम् ॥ ६ ॥

राज्ञोऽधिकं रक्षणं सर्वभूतानाम् ॥ ७ ॥

राज्ञोऽभिषिक्तस्य सर्वभूतानां रक्षणमधिकम् । सर्वग्रहणात्स्थापरा-
दीनामप्यश्वत्थादीनां हृद्यननिरोधेन ॥ ७ ॥

न्याप्यदण्डत्वम् ॥ ८ ॥

न्यायादनपेतो न्याय्यः शास्त्राधिकृतो दण्टो यस्य तद्भाषो न्याय्य-

पावद्वा शौर्यं तदनु रूपेण माजयेत् । यथैते तदनु रूपं भजेरंस्तथा कार-
येदिति ॥ २३ ॥

राज्ञो बलिदान कर्पकैर्दशममष्टमं पष्ठं वा ॥ २४ ॥

कर्पकैः क्षेत्रे यल्लब्धं तस्य दशमभागोऽष्टमः पष्ठो वांऽशो राज्ञो बलि-
दानं कररूपेण देयः । अस्य राज्ञः कर्पकैः क्षेत्रे यल्लब्धं तद्रक्षणनिमित्ता
वृत्तिरेषा । कृष्टाया भूमेरतिभोगमध्यमभोगाल्पभोगविषयोऽयं व्यव-
स्थितो विकल्पः । अतिभोगे दशमांशो मध्यमभोगेऽष्टमांशोऽल्पभोगे
पष्ठांश इति ॥ २४ ॥

पशुहिरण्ययोरप्येके पञ्चाशद्भागः ॥ २५ ॥

पे पशुभिर्जायन्ति ये वा हिरण्यप्रयोक्तारो वार्धुपिकास्तैः पञ्चाश-
त्तमो भागो राज्ञे देय इत्येके । तद्यथा यस्य पञ्चाशत्पशवः सन्ति स
प्रतिसंवत्सरमेकं पशुं राज्ञे दद्यात् । यस्य वा पञ्चाशन्निकैर्धृद्धिप्रयोगः
स प्रतिसंवत्सरमेकैकं निष्कं राज्ञे बलिरूपेण दद्यादिति ॥ २५ ॥

विंशतिभागः शुल्कः पण्ये ॥ २६ ॥

यद्वाणिग्भिर्विक्रीयते तत्पण्यं तत्र विंशतितमो भागो राज्ञे देयस्त-
स्यैव क्षीयमानस्य शुल्क इति संज्ञा । शुल्कप्रदेशाः प्रतिमाव्यं पणिकशु-
ल्कमित्यावयः ॥ २६ ॥

मूलफलपुष्पौषधमधुमांसतृणानां पष्ठः ॥ २७ ॥

मूलं हरिद्रादि । फलमात्रादि । पुष्पमुत्पलादि । औषधं चित्वादि ।
शिष्टानि प्रसिद्धानि । एतेषु पण्येषु पष्टितमो भागो राज्ञे देयो
विक्रेत्रा ॥ २७ ॥

कस्मात्पुनरेवं राज्ञे देय इत्यत आह—

तद्रक्षणधर्मित्वात् ॥ २८ ॥

तेषां करदायिनां रक्षणरूपेण धर्मेण तद्वत्त्वात्तेषामयं रक्षक इति
कृत्वेति ॥ २८ ॥

तेषु तु नित्ययुक्तः स्यात् ॥ २९ ॥

तेषु कर्पकादिषु नित्ययुक्तः स्याद्रक्षणे नित्यमवहितः स्यात् । अपर

न दोषो हिंसायामाहवे ॥ १७ ॥

यत्र परस्पर माह्वयन्ते स आहवः । तादृशे युद्धे शत्रूणां हिंसाया-
मपि न दोषः । नित्यमहिंस इत्यस्यायमपवादः ॥ १७ ॥

अन्यत्र व्यश्वसारथ्यायुधकृताञ्जलिप्रकीर्णकेशपराङ्मुखो-

पविष्टस्थलवृक्षाधिरूढदूतगोब्राह्मणवादिभ्यः ॥ १८ ॥

विशब्दश्च त्रिभिः संबध्यते । व्यश्वो विसारथिर्व्यायुध इति यस्याश्वो
हृतः स व्यश्वः । यस्य सारथिर्हृतः स विसारथिः । यस्याऽऽयुधं कृतं
पतितं वा स व्यायुधः । कृताञ्जलिर्मयेन । प्रकीर्णकेशः केशानपि
नियन्तुमक्षमः । पराङ्मुखो भयेन पृष्ठीकृत्य पलायमानः । उपविष्टः
पलायितुमध्यसमर्थ आसीनः । स्थलवृक्षाधिरूढः । स्थलमुन्नतप्रदेशस्तं
वृक्षं वाऽऽरूढः । दूतो वार्ताहरः । गौरस्मि ब्राह्मणोऽस्मीति चे वदन्ति ते
गोब्राह्मणवादिनः । एतेभ्योऽन्यत्राऽऽहवे हिंसायां न दोषः । एतेषु
दोष इति ॥ १८ ॥

क्षत्रियश्चेदन्यस्तमुपजीवेत्तद्वृत्त्या ॥ १९ ॥

अन्यश्चेत्क्षत्रियस्तं राजानं देशोपपुत्रादिनोपजीवेत्तदा तद्वृत्त्या
तस्य राज्ञो या वृत्तिश्चर्या रथधनुर्भ्यामित्यादिका तया युक्तः सञ्जीवेत् ।
तेन राज्ञेयमसौ संमत इति ॥ १९ ॥

जेता लभेत साङ्ग्रामिकं वित्तम् ॥ २० ॥

राज्ञा नियुक्तो राजमृत्यादिः सङ्ग्रामे शत्रून्निर्जित्य यद्वित्तं लभते
तत्स एव जेता लभेत न राजा ॥ २० ॥

वाहनं तु राज्ञः ॥ २१ ॥

वाहनं हस्त्यश्वादिकं निर्जित्य लब्धं राज्ञो भवति न जेतुः ॥ २१ ॥

उद्धारश्चापृथग्जये ॥ २२ ॥

यदि सर्वे सैनिकाः संभूय जयेयुर्जित्वा च किमपि लभेरंस्तस्मिं-
न्नापृथग्जये राज्ञ उद्धारो विशेषद्रव्यं स्वयं वृतो देयः ॥ २२ ॥

अन्यनु यथाहं भाजयेद्भ्राजा ॥ २३ ॥

यत्स्वयं वृतं माणिभ्यादि ततोऽन्यद्यथाहं स्वयं यायान्वापारां

यावद्वा शौर्यं तदनु रूपेण भाजयेत् । यथैते तदनु रूपं भजेरंस्तथा कार-
येदिति ॥ २३ ॥

राज्ञो बलिदान कर्पकैर्दशममष्टमं पष्ठं वा ॥ २४ ॥

कर्पकैः क्षेत्रे यल्लब्धं तस्य दशमभागोऽष्टमः पष्ठो वांऽशो राज्ञो बलि-
दानं कररूपेण देयः । अस्य राज्ञः कर्पकैः क्षेत्रे यल्लब्धं तद्रक्षणनिमित्ता
वृत्तिरेषा । कृष्टाया भूमेरतिभोगमध्यमभोगाल्पभोगविषयोऽयं व्यव-
स्थितो विकल्पः । अतिभोगे दशमांशो मध्यमभोगेऽष्टमांशोऽल्पभोगे
पष्ठांश इति ॥ २४ ॥

पशुहिरण्ययोरप्येके पञ्चाशद्भागः ॥ २५ ॥

ये पशुभिर्जीवन्ति ये वा हिरण्यप्रयोक्तारो वार्धुपिकास्तैः पञ्चाश-
त्तमो भागो राज्ञे देय इत्येके । तद्यथा यस्य पञ्चाशत्पशवः सन्ति स
प्रतिसंवत्सरमेकं पशुं राज्ञे दद्यात् । यस्य वा पञ्चाशन्नृजैर्वृद्धिप्रयोगः
स प्रतिसंवत्सरमेकैकं निष्कं राज्ञे बलिरूपेण दद्यादिति ॥ २५ ॥

विंशतिभागः शुल्कः पण्ये ॥ २६ ॥

पट्टाणिग्निर्विक्रीयते तत्पण्यं तत्र विंशतितमो भागो राज्ञे देयस्त-
स्यैव दीयमानस्य शुल्क इति संज्ञा । शुल्कप्रदेशाः प्रतिमाघ्यं घणिकशु-
ल्कमित्यादयः ॥ २६ ॥

मूलफलपुष्पौषधमधुमांसतृणेन्धनानां पष्ठः ॥ २७ ॥

मूलं हरिद्रादि । फलमात्रादि । पुष्पमुत्पलादि । औषधं चित्वादि ।
शिष्टानि प्रसिद्धानि । एतेषु पण्येषु पठितमो भागो राज्ञे देयो
विक्रेत्रा ॥ २७ ॥

कस्मात्पुनरेवं राज्ञे देय इत्यत आह—

तद्रक्षणधर्मित्वात् ॥ २८ ॥

तेषां करदापिनां रक्षणरूपेण धर्मेण तद्वत्त्वात्तेषामयं रक्षक इति
कृत्वेति ॥ २८ ॥

तेषु तु नित्ययुक्तः स्यात् ॥ २९ ॥

तेषु कर्पकादिषु नित्ययुक्तः स्याद्रक्षणं नित्यमवहितः स्यात् । अपर

आह—तेषु बल्यादिषु नित्ययुक्तः स्यात् । तात्पर्येणाऽऽददीत शुष्कं ह्यस्यै-
तद्धनमिति ॥ २९ ॥

अधिकेन वृत्तिः ॥ ३० ॥

राज्ञोऽधिकं रक्षणमिति यदुक्तं तद्द्वारेण यदागतं धनं तदधिकं तेनाऽऽ-
त्मनः पोष्यवर्गस्य च हस्त्यश्वादीनां च वृत्तिः स्यात् । न तु पूर्ववर्त्त-
चित्य रघातं कोशरूपेण तेन जीवेत् । आपदि तु तेनापि जीवेत् । तथा
च व्याघ्रः—

कुटुम्बपोषणं कुर्यान्नित्यं कोशं च धारयेत् ।

आपदोऽन्यत्र कोशात् न गृह्णीयात्कदाचन ॥ इति ॥ ३० ॥

शिल्पिनो मासि मास्यैकैकं कर्म कुर्युः ॥ ३१ ॥

एकेनाह्ना साध्यमेकं कर्म । शिल्पिनो लोहकारादयः । तेऽपि प्रतिमासं
राज्ञे स्वीयमेकमहःकर्म कुर्युः । एष एषां शुल्कः ॥ ३१ ॥

एतेनाऽऽत्मनोपजीविनो व्याख्याताः ॥ ३२ ॥

आत्मोपजीविनो ये शरीरायासेन जीवन्ति काष्ठवाहादयस्तेऽप्येते च
शिल्पिपूतप्रकारेण व्याख्याता मासि मास्यैकैकं कर्म कुर्युरिति । नर्तका-
दिष्वप्येष गतिः ॥ ३२ ॥

नौचक्रीवन्तश्च ॥ ३३ ॥

नौचकं च नौचके । चक्रशब्देन तद्वच्छकटं लक्ष्यते । तद्वन्तो
नौचक्रीवन्तः । आसन्दीवदधीषदित्यादिना कथंचिद्रूपसिद्धिः । नौवन्तो
नौजीविनः । चक्रवन्तः शकटजीविनः । तेऽपि राज्ञ एकमहस्तकर्म
कुर्युः ॥ ३३ ॥

भक्तं तेभ्यो दद्यात् ॥ ३४ ॥

शिल्पिनो मासि मासीत्यारभ्य येऽनुक्रान्तास्तेभ्यः कर्म कुर्वद्भ्यो
भक्तमन्नं दिवा भोजनं दद्याद्राजा ॥ ३४ ॥

पण्यं वणिग्निरर्थापचयेन देयम् ॥ ३५ ॥

मासि मास्यैकैकमित्यनुवर्तते । विंशतिभागः शुल्कः पण्य इत्युक्तम् ।

ततः शुल्कादधिकमिदं मासि मास्येकं पण्यमर्थापचयेन प्राप्तस्य मूल्यस्य किञ्चिद्व्यूनतां कल्पयित्वा वणिजो राज्ञे ददुः । तत्र बृहस्पतिः—

शुल्कं ददुस्ततो मासमेकैकं पण्यमेव च ।

अर्धावरं च मूल्येन वणिजस्ते पृथक्पृथक् ॥ इति ॥ ३५ ॥

प्रनष्टमस्वामिकमधिगम्य राज्ञे प्रव्रूयुः ॥ ३६ ॥

प्रनष्टं स्वामिसकाशात्प्रभ्रष्टम् । अस्वामिकमज्ञायमानस्वामिकम् । अधिगम्य भूमौ पतितमुपलभ्य जनपदपालने नियुक्ता एते राज्ञे प्रव्रूयुः । अन्ये वा ये केचिद्ब्रष्टवन्तस्तेऽपि व्रूयुः ॥ ३६ ॥

ततः किं कर्तव्यं राज्ञा—

विरच्याप्य संवत्सरं राज्ञा रक्ष्यम् ॥ ३७ ॥

विरच्याप्य । इदमेवंजातीयकं वस्त्वासादितं रक्षयते यस्यैतस्य तत्स आगच्छत्विति नगरे पटहेन घोषयित्वा संवत्सरं रक्ष्यम् । प्राक्चेत्संवत्सरात्स्वाम्यागच्छति ततो लक्षणानि पृष्ट्वा साम्यं चेत्तत्तस्मै देयम् । वैषम्ये स दण्ड्यः । तथा च पाज्ञवलक्यः—

प्रनष्टाधिगतं देयं नृपेण धनिने धनम् ।

विभावयेन्न चेच्छिद्ग्रेस्तत्समं दण्डमर्हति ॥

एवमधिगम्याप्रव्रूयतो दण्ड्याः ॥ ३७ ॥

अथ संवत्सरादूर्ध्वं किं कार्यमित्याह—

कर्धमधिगन्तुश्चतुर्थं राज्ञः शेषः ॥ ३८ ॥

येनाधिगम्याऽऽरूपातं तस्मै चतुर्थमंशं दत्त्वा शेषो राज्ञा ग्राह्यः ॥ ३८ ॥

स्वामी रिक्त्यक्यसंविज्ञागपरिग्रहाधिगमेषु ॥ ३९ ॥

रिक्त्यं पित्रादीनामभावे प्राप्तम् । कयो मूल्येन स्वीकारः । संविभागो भ्रात्रादीनां साधारणस्य परस्परविभागः । परिग्रहो वन्येष्वस्वामिकेषु वृक्षादिषु पूर्वस्वीकारः । अधिगमः प्रनष्टस्याज्ञातस्वामि-
कस्य निष्पादेः स्वीकारः । एतेषु कारणेषु द्रव्यस्वीकर्ता स्वामी भवति । तेन प्रनष्टेऽधिगते राज्ञोऽधिगन्तुश्च स्वाम्यमुपपन्नमिति प्रकरण-
संगतिः । क्षेत्रेषूत्पन्नानि सम्पादीनि क्षेत्रवदेव क्षेत्रगतः स्थानि ।

एतेनाऽऽकरेपूत्पन्नं लवणादि व्याख्यातम् । एतानि सर्ववर्णसाधारणानि
स्वाम्यकारणानि ॥ ३९ ॥

ब्राह्मणस्याधिकं लब्धम् ॥ ४० ॥

यल्लब्धं दानरूपेण तद्ब्राह्मणस्याधिकं स्वाम्यमूलम् ॥ ४० ॥

क्षत्रियस्य विजितम् ॥ ४१ ॥

विजयेन लब्धं क्षत्रियस्याधिकं स्वम् ॥ ४१ ॥

निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः ॥ ४२ ॥

निर्विष्टं कर्मणोपात्तम् । कृष्यादिना वैश्यस्य शुभ्रूपादिना शूद्रस्य
तदधिकमनयोः ॥ ४२ ॥

अथ प्रनष्टाधिगताधिगन्तुश्चतुर्थमित्यस्यापवादमाह—

निध्यधिगमो राजधनम् ॥ ४३ ॥

निधिश्चेदधिगतस्तद्राजधनमेव भवति । अधिगन्त्रेऽनुग्रहानुरूपं
किञ्चिद्वेयमिति ॥ ४३ ॥

ब्राह्मणस्याभिरूपस्य ॥ ४४ ॥

अभिरूपः पदकर्मनिरतस्तस्य ब्राह्मणस्य चेन्निध्यधिगमो न तद्राज-
धनं किं तर्ह्यधिगन्तुर्ब्राह्मणस्यैवेति ॥ ४४ ॥

अब्राह्मणोऽप्याख्याता षष्ठं लभेतेत्येके ॥ ४५ ॥

अब्राह्मणोऽपि निधिमधिगम्य यद्याचष्ट इदमित्यमाप्तादितमिति स
तस्य निधः षष्ठं लभेतेत्येके स्मर्तारो मन्वन्ते । ब्राह्मणोऽनभिरूपे
करूपः ॥ ४५ ॥

चौगृह्तमपजित्य यथास्थानं गमयेत् ॥ ४६ ॥

चौगृह्तं ग्रह्यं तानपजित्य यथास्थानं गमयेत् । स्यामिन एव दद्यात् ।
नेतुन्मु जयफलं किञ्चित् ॥ ४६ ॥

कोशाद्वा दयात् ॥ ४७ ॥

यद्यन्त्रिण्यापि घोरा न कृष्टास्त एव वा जित्या गतास्तदा स्वकी-
नादादाप तादृद्धनं स्यामिने दद्याद्यापदपटतं चौरैरिति ॥ ४७ ॥

रक्ष्यं बालधनमाध्यवहारप्रापणात् ॥ ४८ ॥

बालोऽप्राप्तपोहशवर्षः । तस्य यदि हितैषिणो रक्षकाश्च पित्रादयो न सन्ति सन्तो वा मूर्खाश्चाधार्मिकाश्च तदा तद्धनं राज्ञा रक्ष्यम् । आ कुतः । व्यवहारप्रापणात् । यावद्यसौ व्यवहारप्राप्तः पोहशवर्षो भवति ॥ ४८ ॥

समावृत्तेर्वा ॥ ४९ ॥

आबन्धुयतेते । अधीतवेदस्य गुरुकुलान्निवृत्तिः समावृत्तिः । आ
या तस्या इति ॥ ४९ ॥

एवं राज्ञोऽधिकं स्वतन्त्रमुक्तम् । सांप्रतं वैश्यस्याऽऽह—

देश्यस्याधिकं रुपिवणिक्पाशुपाल्यकृतीदम् ॥ ५० ॥

कृपिः प्रसिद्धा । यणिगिति वाणिज्यम् । पशुपालस्य कर्म पाशुपा-
त्यम् । कुतर्विं वृद्ध्यर्थी धनप्रयोगः । कृप्यादिभिर्गृह्यं तदधिकं स्व-
पेक्षस्य ॥ ५० ॥

भृदश्वत्थुर्थो वर्ण एकजातिः ॥ ५१ ॥

चतुर्थो षण् इति । षण्सामान्यत्वे सत्यपि चतुर्थग्रहणं पूर्वेषां त्रयाणां बाल्लणादिवर्णानां पृथग्ग्रहणत्वोपपादनार्थम् । त्रैविणिका इति सिद्धत्वादेकजातिकपनपनं पूर्वेषां द्वितीयजन्म तदस्य नास्तीति । उपन-
पनप्रतिषेधात्तत्पूर्वकमभ्ययनमापि न भवति । तद्विषये गृह्यकार आह—
शूद्रस्यापि निषेकपुंसयनसीमन्तोन्नयनजातकर्ममामकाणान्नप्राधान्येता-
न्यमग्निकाणि यथाकालमुपदिष्टानि । इति । विवाहोऽप्यमग्नको पथा-
चारं भवति ॥ ५१ ॥

तस्यापि सत्यमक्रोधः शौचम् ॥ ५२ ॥

उपनयनाध्ययनरहितत्वेऽपि यथावृत्तिरुत्वं मा भूदिति तस्यापि
शूद्रस्य सत्पादसो धर्मा मणन्ति । मत्वं यथाहृष्टार्थयादित्यम् । अक्रोधः
परानभिदोहधुद्धिः । शौचं पूर्वाङ्कतव्यशौचं मनःशौचमित्यादि ।
यसिष्ठम्—

सर्वेषां सत्यमकोधो दानमहिंसा प्रजननं चेति ॥ ५२ ॥

आचमनार्थे पाणिपादप्रक्षालनमेवैके ॥ ५३ ॥

पूर्वेषां वर्णानां यत्राऽऽचमनमुक्तं तस्मिन्विषये शूद्रस्य पाणिपाद-
प्रक्षालनमेव भवति नान्य आचमनकल्प इत्येके मन्यन्ते । मनुस्तु
सकृदम्बुपानमिच्छति स्त्रीशूद्रौ तु सकृत्सकृदिति । नित्यस्नानविषये
तूक्ष्णा—

सच्छूद्रः स्नायादसच्छूद्रः पाणिपादं प्रक्षालयेत् । इति ॥ ५३ ॥

श्राद्धकर्म ॥ ५४ ॥

अमावास्यायामित्यारभ्य पच्छाद्धकर्म वक्ष्यते तदपि शूद्रस्य कर्तव्यं
मन्त्रवर्जम् ॥ ५४ ॥

भृत्यभरणम् ॥ ५५ ॥

भृत्यो भरणीयः पोष्यवर्गः । तस्य च भरणं कर्तव्यं तेन तदनुकूल-
मर्थार्जनमप्यस्य कर्तव्यमिति ॥ ५५ ॥

स्वदारवृत्तिः ॥ ५६ ॥

स्वेष्टेष्वेव दारेष्वस्य वृत्तिः । सजातीयेष्वपि परदारेषु वेश्यास्तु च
प्रसञ्जन्दण्ड्य इति । अपर आह—स्वदारवृत्तिरेवास्या भवति । नाऽऽश्व-
मान्तरप्राप्तिरिति ॥ ५६ ॥

परिचर्या चोत्तरेषाम् ॥ ५७ ॥

उत्तरेषां त्रयाणां वर्णानां परिचर्या शुश्रूषा च कर्तव्या ॥ ५७ ॥

सैषा वृत्त्यर्थेत्याह—

तेभ्यो वृत्तिं लिप्सेत् ॥ ५८ ॥

तेभ्यः परिचरितेभ्यो जीवनं लिप्सेत् ॥ ५८ ॥

तत्र पूर्वं पूर्वं परिचरेत् ॥ ५९ ॥

तथा चाऽऽपस्तम्बः—पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन्वर्णं निःश्रेयसं भूय इति ।
तदेवं यथा याजनाध्यापनप्रतिग्रहेषु ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहो मुख्यः वृत्ति-
स्तथा शूद्रस्य परिचर्या । तत्रापि पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन्वर्णं इति ॥ ५९ ॥

जीर्णान्युपानच्छत्रवासःकूर्चादीनि ॥ ६० ॥

कूर्चं तृणादि । शेषं प्रसिद्धम् । जीर्णान्युपमुक्तान्युपानदादीनि परिचरेते शूद्राय देयानि । अयं तु शुश्रूषावृत्तेः शूद्रस्य नियमो न गृहस्थवृत्तेः । तस्य तु वृत्त्यनपेक्षं सामान्याकारेण विशेषत्वम् ॥ ६० ॥

पुनः प्रकृतमनुसरति—

उच्छिष्टाशनम् ॥ ६१ ॥

भोजनपात्रे यद्भुक्तावशिष्टं तदस्याशनम् । नावाह्यणायोच्छिष्टं प्रयच्छेदित्येतत्तु दासविषयम् । गृहस्थशूद्रविषयमन्ये । तथा च व्याघ्रः—

उच्छिष्टमन्नं दातव्यं शूद्रायागृहमेधिने ।

गृहस्थाय तु दातव्यमनुच्छिष्टं दिने दिने ॥ इति ॥ ६१ ॥

शिल्पवृत्तिश्च ॥ ६२ ॥

शिल्पानि चित्रकर्मादीनि तैरव्ययं वर्तेत । अत्र मानवो विशेषः—

अशक्नुवंस्तु शुश्रूषां शूद्रः कर्तुं द्विजम्भनाम् ।

पुत्रवाराद्ययं प्राप्तो जीवेत्कारुककर्मभिः ॥ इति ॥ ६२ ॥

यं चायमाश्रयेद्भर्तव्यस्तेन क्षीणोऽपि ॥ ६३ ॥

परिचर्यया वर्तमानः शूद्रो यदि क्षीणः कर्म कर्तुमसमर्थो भवति तथाऽपि यमसौ पूर्वभाषितः कर्माण्यकरोत्तेनासौ भर्तव्यः । पूर्वकृतापेक्षया ॥ ६३ ॥

तेन चोत्तरः ॥ ६४ ॥

तेन च शूद्रेणोत्तरो वृत्तिक्षीणो भर्तव्यः शिल्पादिभिः पूर्वकृतापेक्षयेव । अत्र जातुकर्ण्यः—

यो नीचमाश्रयेदार्य आत्मानं दर्शयेत्सदा ।

आत्मानं दासवेत्कृत्वा चरेन्नीचोऽपि तं प्रति ॥

दरिद्रो ब्राह्मणो दान्तो वेदानां चैव पारगः ।

शूद्रेणापि सदाऽप्येव भर्तव्योऽनाभितोऽपि सन् ॥

विभृयाद्वाह्यणं नित्यं सर्वयत्नेन बुद्धिमान् ।

अन्यं चाप्यानुशंस्यार्थं शूद्रोऽपि द्रव्यवान्मवेत् ॥ इति ॥ ६४ ॥

तदर्थोऽस्य निचयः स्यात् ॥ ६५ ॥

अस्य शूद्रस्य निचयोऽर्थसंचयस्तदर्थः स्यात् । तस्योत्तरस्य षोडशार्थः स्यात् । पूर्वसूत्रस्य हेतुरयम् ॥ ६५ ॥

अनुज्ञातोऽस्य नमस्कारो मन्त्रः ॥ ६६ ॥

अस्य शूद्रस्य वैश्वदेवादिषु तत्तद्देवतापदं चतुर्थ्यन्तं मनसा ध्यात्वा नमो नम इत्येधंरूपो मन्त्रोऽनुज्ञातो धर्मज्ञैः । अपर आह—

देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।

नमः स्वधाये स्वाहाये नित्यमेव नमो नमः ॥

इत्थं मन्त्रो नमस्कारशब्देन विवक्षितः । स पित्र्येषु कर्मसु भवति । तच्चाऽऽह गृह्यकारः—ब्राह्मणानुषण्डेय देवतादिकं मन्त्रं जपेत् ॥ ६६ ॥

पाकयज्ञैः स्वयं यजेतेत्येके ॥ ६७ ॥

पक्वगुणकेष्वपक्वगुणकेषु च गार्ह्येषु कर्मसु पाकयज्ञशब्दः प्रसिद्धः । यथाऽऽहः—

लौकिकानां पाकयज्ञशब्द इति ॥ ६७ ॥

सर्वं चोत्तरोत्तरं परिचरेयुः ॥ ६८ ॥

सर्वं एव यदपादयोऽपि उत्तरमुत्तरं धर्मा परिचरेयुर्न केवलं शूद्र एव ब्राह्मणस्य तूत्तरो नास्ति । मध्ये क्षत्रियवैश्यौ । तथाऽपि सर्वशब्दे बहुवचनेन भवान्तरप्रमहणां ग्रहणार्थम् । अपर आह—समानेऽपि धर्मो यो योऽपि गुणत उत्तरस्ते तमवरोऽधरः परिचरेदित्येयमर्थम् ॥ ६८ ॥

आर्यानार्ययोर्व्यतिक्रमे कर्मणः साम्यं [साम्यम्] ॥ ६९ ॥

आर्यस्त्रैयणिकः । अनार्यः शूद्रः । तयोः कर्मण आचारस्य व्यतिक्रमे व्यत्यागे सति तयोः साम्यमेव भवति न परिचार्यपरिचारकभावात् । ब्राह्मणादिरप्यनार्यकर्मां चेन्न शूद्रेण परिचरणीयः । शूद्रोऽप्यार्यकर्मां

चेदनार्यकर्मभिरितैरजात्यपकर्षेण नायमन्तव्य इति । एतेन ब्राह्मणक्ष-
त्रियो क्षत्रियवैश्यौ च व्याख्यातौ ॥ ६९ ॥

इति श्रीहरदत्तविरचितायां गौतमसूत्रविवृतौ मिताक्षरायां
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽध्यायः ।

आर्यानायं योर्व्यतिक्रमे निवारयिता राजा । अतस्तद्धर्मानाह—

राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्जम् ॥ १ ॥

राजाऽमिपिक्तः सर्वस्य स्वजनपदवर्तिनो जनस्येष्टे निग्रहानुग्रहा-
दिषु । किमविशेषेण नेत्याह—ब्राह्मणवर्जं ब्राह्मणान्वर्जयित्वा । ततस्ते
च्यवन्तोऽपि स्वधर्मात्सान्वेन स्थाप्याः । सर्वक्रियासु स्वातन्त्र्यस्याप-
नार्थं प्रचनम् । यथाऽऽह नारदः—

अस्वतन्त्राः प्रजा सर्वाः स्यतन्त्रः पृथिवीपतिः । इति ॥ १ ॥

शास्त्राविरुद्धेष्वेवास्य स्वातन्त्र्यमित्याह—

साधुकारी साधुवादी ॥ २ ॥

साधुकारी शास्त्राविरुद्धाचरणशीलः । साधुवादी व्यवहारकाले
स्पर्षक्षारपक्षसमवादी ॥ २ ॥

अप्यामान्धीक्षिक्यां वाऽभिविनीतः ॥ ३ ॥

ऋग्यजुःसामात्मकास्त्रयो वेदास्त्रयी । आथर्वणश्च वेदस्तेष्वन्तर्मपति ।
तत्रापि हि मन्त्रा ऋचो यजूंषि वा भेदव्यवहारस्तु प्रवचननिमित्तः ।
शान्तिकपौष्टिकादिप्रमेयभेदनिबन्धनो वा । आन्वोक्षिकी न्यायविद्या ।
तयोरभिविनीतो गुरुभिः सम्यक् शिक्षितः । मनुस्तु—

त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिं च शाश्वतीम् ।

आन्वीक्षिकीं चाऽऽत्मविद्यां पातारम्भं च लोकतः । इति ॥ ३ ॥

शुचिर्जितेन्द्रियो गुणवत्सहायोपायसंपन्नः ॥ ४ ॥

शुचिः, अन्तः परद्रव्यादिष्वस्पृहः, बहिः आनादिपरः । जितेन्द्रियः

स्त्रियोऽक्षा मृगया पानमित्यादिव्यसनरहितः । गुणाः शान्त्यादयः । तद्व-
द्भिस्त्रिसामादिभिः सहायैः संपन्नः समवेतः । सामादिभिश्चोपायैः
संपन्नो देशकालावस्थानुरूपं तेषां प्रयोक्ता सर्वत्र स्यादिति वक्ष्यमा-
णमपेक्ष्यते ॥ ४ ॥

समः प्रजासु स्यात् ॥ ५ ॥

व्यवहारकाले द्वेष्ये प्रिये च समः स्यात् ॥ ५ ॥

हितमासां कुर्वीत ॥ ६ ॥

आसां प्रजानां योगक्षेमयोरवहितः स्यात् ॥ ६ ॥

तमुपर्यासीनमधस्तादुपासीरन्नन्ये ब्राह्मणेभ्यः ॥ ७ ॥

तमेवंगुणं राजानमुपरि सिंहासनादावुच्चेरासीनमधस्ताद्भूमायेवा-
ऽऽसीरन् । किमविशेषेण । नान्ये ब्राह्मणेभ्यो ब्राह्मणव्यतिरिक्ताः ।
अथ उपासीरन्नित्येव सिद्ध उपर्यासीनमिति स्वभायानुवादः । सर्व-
दाऽयमुपर्यासीनो भवति न तु रहस्यपि भूमायिति ॥ ७ ॥

तेऽप्येनं मन्येरन् ॥ ८ ॥

तेऽपि ब्राह्मणा एनं राजानं मन्येरन् । आशीर्वादादिभिः पूजयेयुः ॥ ८ ॥

वर्णानाश्रमांश्च न्यायतोऽभिरक्षेत् ॥ ९ ॥

वर्णा ब्राह्मणादयः । आश्रमा ब्रह्मचर्यादयः । तान्नुपायतो यथाशास्त्रं
पठ्याशादिभागस्वीकारेणाभिरक्षेत् । अमितो रक्षेत् । यथा वर्णाश्रमधर्मा-
नुष्ठानेन निरपायास्ते भवेयुः । अथ वा न्यायत इति यथा देशादि-
धर्माणां मद्भो न भवति तथा रक्षेदिति । अनुलोमादयोऽयान्तरप्रमया
वर्णा एवेवान्तर्भूताः । रक्षणं सर्वभूतानामिति चोरादिभ्यो रक्षणं पूर्वा-
क्तम् । इदं तु यचनं वर्णाश्रमधर्मेषु संकरो मा भूदिति ॥ ९ ॥

चलतश्चेतान्स्वधर्मं स्थापयेत् ॥ १० ॥

ते यद्यालम्पादिना स्वधर्माचलेयुस्ततश्चलत एतान्स्वधर्मं एव निगूढं
स्थापयेदिति ॥ १० ॥

कस्मात्पुनरेवममी करोतीत्याह—

धर्मस्य ह्यंशभागवतीति ॥ ११ ॥

विज्ञायते हि यस्माद्रक्षतो धर्मस्यांशो भवति । उपलक्षणमेतत् ।
अरक्षतोऽप्यधर्मस्यांशो भवतीति ज्ञेयम् । अत्र मनुः—

सर्वतो धर्मपङ्कभागो राज्ञो भवति रक्षणात् ।

अधर्मस्यापि पङ्कभागो भवत्यस्य ह्यरक्षतः ॥ इति ॥ ११ ॥

ब्राह्मणं च पुरोदधीत वियाभिजनवायूपवयः-

शीलसंपन्नं न्यायवृत्तं तपस्विनम् ॥ १२ ॥

स एष बहुश्रुतो भवतीत्यारभ्योक्ता विद्या । विशिष्टकुले जन्मामि-
जनः । वाक्संस्कृता भारती । रूपं मनोहरम् । वयो मध्यमं नातिपालो
नातिस्थविर इति शीलमन्तःकरणशुद्धिर्बाह्यं वाऽनुष्ठानम् । एतैर्विद्या-
विभिः संपन्नं समृद्धम् । न्यायवृत्तं लोकाविरुद्धाचारम् । तपस्विनम-
भोगपरम् । एवंभूतं ब्राह्मणं पुरोदधीत पुरोहितं कुर्वीत ॥ १२ ॥

सर्वेषु कर्मसु पुरो धीयत इति पुरोहितस्तद्दर्शयति—

तत्प्रसूतः कर्माणि कुर्वीत ॥ १३ ॥

तेन पुरोहितेन प्रसूतोऽनुज्ञात इदमित्थं कर्तव्यमिति कृतोपदेशः
कर्माणि भौतस्मार्तादीनि पौराणिकानि नित्यनमित्तिकानि शान्तिक-
पौष्टिकान्यामिचारिकाणि कुर्वीत । तत्प्रसूत इत्यस्य मूलत्वेन ब्राह्मण-
माकर्षति ॥ १३ ॥

ब्रह्मप्रसूतं हि क्षत्रमुध्यते न व्यथत

इति च विज्ञायते ॥ १४ ॥

ब्रह्म ब्राह्मणस्तेन प्रसूतमनुज्ञातं हि क्षत्रं क्षत्रियमुध्यते समृद्धं
भवतीति न व्यथते न कुतश्चिद्विमेति निरणायं स्यादित्यर्थः । इत्येवं
प्रकारेण विज्ञायते परम्परया दृश्यत ॥ १४ ॥

यानि च दैवोत्पातचिन्तकाः प्रब्रूयुस्तान्याद्रिपेत ॥ १५ ॥

दैवचिन्तका ज्योतिर्विदः । उत्पातचिन्तकाः शक्रुनज्ञाः । उत्पातानां
चाग्रे फलानि जानते ते यत्प्रब्रूयुरिदमन्वग्रहवृत्तमिदमद्य दुःशक्रु-
नमयमद्योत्पातोऽयमेषां परिहार इति च तान्यपि सर्वाण्याद्रिपेत
नोपेक्षेत ॥ १५ ॥

किमर्थम्—

तदधीनमपि ह्येके योगक्षेमं प्रतिजानते ॥ १६ ॥

न केवलं रक्षणादिविहितानुष्ठानम् । किं तर्हि तदधीनमपि देवोत्पात-
चिन्तकैर्ग्रहवैकृतादौ यत्कर्तव्यतया प्रोक्तं तदधीनमपि योगक्षेमं भवति ।
अलङ्घ्यस्य लाभो योगः । लङ्घ्यस्य रक्षणं क्षेमः । तयोः समाहारद्वन्द्वः ।
आयोगप्रजा विन्देद्योगक्षेमो नः कल्पतामिन्यादावेकविंशत्यादिविषय-
रवल्लङ्घिता । तद्यथा—एकश्च विंशतिश्चैकविंशतिस्तं योगक्षेमं प्रतिजानत
एक आचार्या इति ॥ १६ ॥

शान्तिपुण्याहस्वस्त्ययनायुष्मन्मङ्गलसंयुक्तान्या-

भ्युदयिकानि विद्वेषणसंवननाभिचारद्विषद्व्यू-

द्धियुक्तानि च शालाग्रौ कुर्यात् ॥ १७ ॥

तत्राऽऽपस्तम्बो राजस्तु विशेषाद्वक्ष्याम इति प्रकृत्य वेदमाऽऽवसथः,
समेति त्रिस्थानान्यामिसंधायाऽऽह सर्वेष्वेवाजगता अग्नयः स्युरग्निपूजा च
नित्या यथा गृहमेध इति । तेषामन्यतमोऽत्र शालाग्रिर्नौपासनो नापि
त्रेताग्निर्गार्होष्पु श्रौतेषु कर्मसु तयोर्नियतत्वात् । शान्तिसंयुक्तं देवो-
त्पातचिन्तकसूचितापचयनिवृत्त्यर्थं यत्क्रियते ग्रहशान्तिमहाशान्त्यादि
पुण्याहसंयुक्तं दिनदोषनाशाय विवाहादौ यत्क्रियते । स्वस्त्ययनसंयुक्तं
यात्रादौ यत्क्रियते । आयुष्मत्संयुक्तं जन्मनक्षत्रादायायुर्वृद्ध्यर्थं यत्क्रियते
दूर्वाहोमादि मङ्गलसंयुक्तं गृहप्रवेशादौ यत्क्रियते चास्तुहोमादि ।
एतान्याभ्युदयिकान्यभ्युदयनिमित्तानि । विद्वेषणसंयुक्तं येनास्य शत्रुः
प्रकृतीनां विद्वेष्यो भवति । संवननसंयुक्तं येनास्य शत्रवो वश्याः
प्रणिपतन्ति । अभिचारसंयुक्तं येनास्य शत्रवो स्त्रियन्ते । क्रद्धेरभावो
व्यूद्धिः । द्विषतां व्यूद्धिर्द्विषद्व्यूद्धिः । येनास्य शत्रवो विगतैश्वर्या
मयन्ति । उच्चाटनादीन्येतानि च शालाग्रौ कुर्यात् । कः । राजा ।
तस्य च कर्तृत्वमिदमेव । यत्तत्संविधातृत्वमर्थसंप्रदानादिना । तद्यथा
योऽप्येकान्ते तूष्णीमासीनो भक्तबीजबलीवर्द्धः प्रतिसंविधत्ते सोऽप्यु-
प्यते पञ्चभिर्हृष्टैः कृप्यतीति । अपर आह—आभ्युदयिकानि पुरोहितः

स्वयं कुर्यादितराणि कारयेदिति । यस्मिंश्चाग्नावाभ्युदयकानि न तत्रे-
तराणि कुर्वन्ति । किंत्वग्न्यन्तरे पूर्वोक्तानामन्यस्मिन् ॥ १७ ॥

यथोक्तमृत्विजोऽन्यानि ॥ १८ ॥

अन्यानि गार्ह्याणि श्रौतानि च तानि कर्माणि यथोक्तं यस्मिन्कर्मणि
यावन्त ऋत्विज उक्तास्तावन्तः कुर्युः । तद्यथौपासने चाग्निहोत्रे
चाभ्वयुरेकः । दर्शपूर्णमासयोश्चत्वारः । चातुर्मास्ये पञ्च । पशुबन्धे षट् ।
ज्योतिष्टोमादौ षोडश । अत्र मनुः—

पुरोहितं च वृष्टुयाद्वृणुयादेव ऋत्विजः । इति ।

तत्र येष्वेव ऋत्विक्तत्र पुरोहितोऽभ्वयुर्वह्नेत्यन्ये ॥ १८ ॥

तस्य च व्यवहारो वेदो धर्मशास्त्रा-

ण्यङ्गान्युपवेदाः पुराणम् ॥ १९ ॥

व्यवहरत्यनेनेति व्यवहारः । तस्य राज्ञः प्रजापालनेऽधिकृतस्य
वेदादीनि व्यवहारसाधनानि । यथा वेदादिष्वभिहितं तथा व्यवहरे-
दिति । व्यवहारो लोकमर्यादास्थापनम् ॥ १९ ॥

देशजातिकुलधर्माश्चाऽऽग्नयैरविरुद्धाः प्रमाणम् ॥ २० ॥

देशधर्मेषु जातिधर्मेषु च प्रतिनियतमनुष्ठेयमानेषु यद्यपि वेदादि
मूलभूतं नोपलभ्यते तथाऽपि यदि वेदादिभिर्विरोधो न भवति, तथैव
ते परिपालनीया न तु मूलानियोगेन विहन्तव्या इति । तत्र देशधर्माः
मेषस्थे सवितरि चोलेषु कुमार्यो नानावर्णै रजोभिर्भूमावादित्यं सप-
रिचारमालिख्य सायं श्रातः पूजयन्ति । मार्गशीर्ष्या चालंकृत्वा आग्ने
पर्यस्य यल्लब्धं तद्देवाय निवेदयन्ते । कर्कटस्थे सवितरि पूर्वपोः
फलगुन्योर्मगवतीमुमामाराध्य यथाविभवमकैम्य अक्षुरितं मुद्गलवणं
च प्रयच्छन्ति । मीनस्थे सवितर्युत्तरपोः फलगुन्योगृहमेधिनः भियं देवीं
पूजयन्ति । जातिधर्माः शूद्रा विवाहे मध्ये स्थूणां निरवाय सहस्र-
वर्त्तिकस्यां स्थाल्यां निधाय प्रतिगतिं दीपानारोप्य वधूं हस्ते गृहीत्वा
प्रदक्षिणयन्ति । अन्यदप्येवंजातीयकं द्रष्टव्यम् । कुलधर्मा कावेन्मध्य-
शिक्षाः । केचित्पृष्ठशिक्षाः । प्रवचनादयस्मिन् कालभेदेनोभयतः शिक्षाः ।

संबन्धश्चैतैस्तैः स्ववर्गेरिति । ये त्वाम्नायविरुद्धा मातुलमुंतापरि-
णयनम्, अनधीत्य वेदानन्यत्र श्रम इत्यादयो देशधर्मा नह
प्रमाणम् ॥ २० ॥

कर्पकवणिक्पशुपालकुसीदिकारवः स्वे स्वे वर्गे ॥ २१ ॥

कर्पकाः कृषिजीविनः । वणिजः क्रयविक्रयव्यवहारपराः । पशुपाला
गोपालाः । कुसीदिनो वार्धुषिकाः । कारवस्तक्षरजकादयः । एते
स्वे स्वे वर्गे स्ववर्गसंबन्धे प्रमाणम् ॥ २१ ॥

ततश्च कर्पकादिषु धर्मविप्रतिपत्तौ सत्यां—

तेभ्यो यथाधिकारमर्थान्प्रत्यवहृत्य धर्मव्यवस्था ॥ २२ ॥

तेभ्यस्तत्तद्वर्गेभ्यो यथाधिकारं ये यत्र वर्गे व्यवस्थापकत्वेनाधिकृता-
स्तेभ्योऽर्थानाचारप्रकारान्प्रत्यवहृत्य श्रुत्वाऽवधार्य धर्मव्यवस्था कार्या ।
इत्थमस्माकं निकांम आचार इति तेरुक्ते तथैव व्यवस्थाप्यमिति ॥ २२ ॥

अथ ते पक्षपातेन मिथ्या ब्रूयुरतदा कथं तत्त्वं ज्ञातव्यम्—

न्याय्याधिगमे तर्कोऽभ्युपायः ॥ २३ ॥

न्याययुक्तस्यार्थस्याधिगमेऽवधारणे तर्कोऽनुमानमभ्युपायः । अभिधा-
त्वर्थानुवादी । तत्र मनुः—

आकारैरिद्भगितैर्गत्या चेष्टया *हर्षितेन च ।

नेत्रयक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः । इति ॥ २३ ॥

ततश्च—

तेनाभ्यूह्य यथास्थानं गमयेत् ॥ २४ ॥

तेन तर्केणाभ्यूह्यैवमयमर्थो भवितुमर्हतीति निश्चित्य यथास्थानं पत्र
पक्षेऽर्थस्तत्र गमयेत् ॥ २४ ॥

अथाऽऽत्मन एकाकिनस्तर्केणापि दुरधिगमत्वे सति—

विप्रतिपत्तौ त्रैविद्यवृद्धेभ्यः प्रत्यवहृत्य निष्ठां गमयेत् ॥ २५ ॥

विप्रतिपत्तौ सत्यां दुरधिगमत्वे सति त्रैविद्यवृद्धान्समानाप्य तैः सह

विचार्यार्थतत्त्वं तेभ्यः प्रत्यवहृत्य निष्ठां गमयेत् । यत्र पक्षेऽर्थो निष्ठितस्तं गमयेत् ॥ २५ ॥

किमेवं कुर्वतो भवति—

तथा ह्यस्य निःश्रेयसं भवति ॥ २६ ॥

एवमस्य निर्णयं कुर्वतो निःश्रेयसमुभयोलोकयोर्भवति । इहं जनानुरागेणामुत्र धर्मप्राप्त्या चेति हेतोः ॥ २६ ॥

न केवलं राज्ञ एव सिद्धिः । किं तर्हि सह निर्णेनृणां ब्राह्मणानामपीति दर्शयितुं श्रुतिमुदाहरति—

ब्रह्म क्षत्रेण संपृक्तं देवपितृमनुष्यान्धारयतीति विज्ञायते ॥ २७ ॥

ब्रह्म त्रैविद्यलक्षणं क्षत्रेण संपृक्तं राज्ञा सह धर्मं विविधदेवपितृमनुष्यान्धारयतीति श्रुतिसिद्धम् । एवं निर्णये कृते यथोक्तं कर्मानुतिष्ठन्ति मनुष्याः । तच्च धर्म्यं कर्म, देवा उपजीवन्ति पितरश्च न क्षीयन्त इति न्यायेन सर्वेषां धारणं भवतीति ॥ २७ ॥

अथ दौःशील्याद्व्यवस्थां नार्नुमन्यन्ते ततः—

दण्डो दमनादित्याहुस्तेनादान्तान्दमयेत् ॥ २८ ॥

दमनयोगाद्वृण्डशब्दस्य वृण्डत्वमित्याहुर्धर्मज्ञाः । तेनादान्तानवस्था-
न्दमयेद्वशं नयेत् । दण्डेनादान्तान्दमयेदित्येवं सिद्धे दण्डः—

धिग्दण्डं प्रथमं कुर्याद्वाग्दण्डं तदनन्तरम् ।

तृतीयं धनदण्डं तु वधदण्डं ततः परम् ॥

देवदानवगन्धर्वा रक्षांसि पतंगोरगाः ।

तेऽपि भोगाय कल्प्यन्ते दण्डेनैव निषीदिताः ॥ इति ॥ २८ ॥

अथैवं शास्त्रवश्यतया राज्ञा च स्वधर्मे स्थाप्यमानानां धर्मानामाश्रमाणां च कथं सिद्धिरित्यत आह—

वर्णोत्थमाः स्वस्वधर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय

ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुःश्रुतचि-

त्रवित्तसुरवमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते ॥ २९ ॥

वर्णा ब्राह्मणादयः । आश्रमा ब्रह्मचर्यादयः । ते स्वधर्मनिष्ठा वर्णप्रयुक्तानाश्रमप्रयुक्तानुमयप्रयुक्ताश्च धर्माननुष्ठितवन्तः । प्रेत्य मरणेन लोकान्तरं गत्वा तस्य तस्य कर्मणः फलं स्वर्गादिकमनुभूय ततस्तदनन्तरं शेषेण मुक्तावशिष्टेन कर्मणा विशिष्टदेशादिकान्मुक्त्वा जन्म प्रतिपद्यन्ते । तत्र विशिष्टशब्दो देशादिभिः सर्वैः संबध्यते । विशिष्टो देश आर्यावर्तादिः । विशिष्टजातिर्ब्राह्मणजातिः । विशिष्टकुलमध्ययनादिसंपन्नम् । विशिष्टरूपं कान्तिमद्विशिष्टायुः सपोडशं वर्षशतम् । सहपोडशं वर्षशतमजीवदिति दर्शनात् । रोगरहितत्वमप्यायुषो विशेषः । विशिष्टश्रुतं ब्राह्मणश्च बहुश्रुत इत्यत्र व्याख्यातम् । विशिष्टवृत्तमनुपाधि चारित्रम् । विशिष्टवित्तं धर्माजितं धर्मे प्रयुज्यमानं च । सुखं निरपायस्थानाधिष्ठानेनानिषिद्धसुखसेवनम् । विशिष्टमेधा ग्रन्थार्थयोर्ग्रहणशक्तिरिति । मेधाशब्दे सकारान्तत्वमार्थं सुमेधसो दुर्मेधस इत्यादिष्वेव दर्शनात् । कर्माणि मुज्यमानानि पुण्यान्यपुण्यानि च सशेषाण्येवं मुज्यन्ते । ऐहिकस्य शरीरग्रहणादेरपि पुण्यापुण्यनिबन्धनत्वात् ॥ २९ ॥

विष्वञ्चो विपरीता नश्यन्ति ॥ ३० ॥

ये वर्णाश्रमाः स्वानि कर्माणि यथावन्नानुतिष्ठन्ति ते विपरीता विष्वञ्चो नानायोनीर्गच्छन्तो नश्यन्ति । अनर्थपरम्परामनुभवन्तीति ॥ ३० ॥

तानाचार्योपदेशो दण्डश्च पालयते ॥ ३१ ॥

तान्विपरीतान्यथोक्तमकुर्वतो वर्णानाश्रमांश्चाऽऽचार्योपदेशस्तावत्पालयते । तत्राप्यतिष्ठतो राजदण्डः ॥ ३१ ॥

यत एवम्—

तस्माद्राजाचार्यावनिन्द्यावनिन्द्यौ ॥ ३२ ॥

तस्मान्द्वेतो राजाचार्यौ मान्यावनिन्द्याविति । यद्यपि नियमनकाले हितैषितया प्रमुखपुरुषो भवतस्तथाऽपि तयोर्निन्दा न कार्या ॥ ३२ ॥

इति श्रीहरदत्तविरचितायां गौतमसूत्रविवृतौ मिताक्षरायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

दण्डेनादान्तान्दमयेदित्युक्तम् । तत्र कियत्पराधे कियान्दण्ड-
इत्यत आह—

शूद्रो द्विजातीनभिसंधायामिहत्य च वाग्दण्ड-
पारुण्याभ्यामङ्गमोच्यो येनोपहन्यात् ॥ १ ॥

शूद्रश्चतुर्थो वर्णः । स द्विजातीन्ब्राह्मणादींस्त्रीन्वर्णान् । वाक्या-
रूपेणामिसंधायामिमूय दण्डपारुप्येणामिहत्य च । अमिरमिसंधि-
पूर्वं बुद्धिपूर्वं ताडयित्वा । दण्डग्रहणं हस्तादेरप्युपलक्षणम् । एवं
कुर्वन्नङ्गमोच्योऽवयवेन वियोजनीयो येनाङ्गेनोपहन्यादपराधं कुर्या-
त्तदङ्गं मोच्यः । हस्तेन ताडने हस्तच्छेदः पादेन ताडने पादच्छेदो
पाचा जिह्वाच्छेदः । अत्र मनुः—

येनाङ्गेनाधरो वर्णो ब्राह्मणस्यापराध्नुयात् ।

तदङ्गं तस्य च्छेत्तव्यं तन्मनोरनुशासनम् ॥ इति ।

पारुण्यग्रहणात्परिहासेनाप्रियवचने परिहासादिना ताडने च नेदं
भवति ॥ १ ॥

आर्यरूपभिगमने लिङ्गोद्धारः स्वहरणं च ॥ २ ॥

शूद्र इति प्रकृतं पष्ठपन्तमपेक्षते । आर्यास्त्रियर्णिकाः । तेषां चेत्त्रियं
शूद्रोऽभिगच्छेत्तस्य लिङ्गोद्धारो लिङ्गोत्पाटनं कार्यं यच्च यावच्च स्यं
तस्य च हरणं दण्डः । आर्याभिगमनमित्येव सिद्धे स्त्रीग्रहणम्, आर्य-
गृहीतार्या शूद्रापामपीति सूचनार्थम् । तत्र वैश्यस्त्रियां स्वहरणं क्षात्रि-
यार्या लिङ्गोद्धारः । ब्राह्मण्यामुभयमिति ॥ २ ॥

गोप्ता चेदधोऽधिकः ॥ ३ ॥

स यदि शूद्रस्तासां गोप्ता रक्षिता भवति तदा वधः कारः । अधि-
कग्रहणात्पूर्वोक्तदण्डद्वयमपि भवति ॥ ३ ॥

अथ हास्य वेदमुपशृण्वतस्सपुनतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूर-
णमुदाहरणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेदः ॥ ४ ॥

अथ हेति पायपालंकारे । उपश्रुत्य बुद्धिपूर्वमक्षरग्रहणमुपपदणम् ।

अस्य शूद्रस्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां त्रपुणा जतुना च द्रवीकृतेन श्रोत्रे प्रतिपूरयितव्ये । उपश्रवणशब्देन यदृच्छया ध्वनिमात्रश्रवणे न दोषः । स चेद्विजातिभिः सह वेदाक्षराण्युदाहरेदुच्चरेत् । तस्य जिह्वा छेद्या । धारणे सति यदाऽन्यत्र गतोऽपि स्वयमुच्चारयितुं शक्नोति ततः परश्वादिना शरीरमस्य भेद्यम् ॥ ४ ॥

आसनशयनवाक्पथिषु समप्रेप्सुर्दण्ड्यः ॥ ५ ॥

शूद्रश्चेदासनादिषु द्विजातिभिः सह साम्यं प्रेप्सति तत्तुल्यमात्रं ततोऽसौ दण्ड्यः । दण्डश्चाऽऽपस्तम्बेन दर्शितः—

वाचि पथि शय्यायामासन इति समी भवतो दण्डताडनम् । इति । दण्डेनासौ ताड्य इति । अत्र मानवो विशेषः—

सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टकः ।

कैटथां कृताङ्गो निर्वास्यः स्फिजौ वाऽप्यस्य कर्तयेत् ॥ इति ॥ ५ ॥

शतं क्षत्रियो ब्राह्मणाक्रोशे ॥ ६ ॥

क्षत्रियश्चेद्ब्राह्मणमाक्रोशेद्वाचा परुषया निन्देत्ततः शतं दण्ड्यः । दण्डप्रकरणे सर्वत्र ताम्रिकस्य कार्पापणस्य ग्रहणमिति स्मार्तो व्यवहारः । शतं कार्पापणानि दण्ड्यः । दण्डपारुष्ये द्विगुणम् । अथाऽऽह वृहस्पतिः—

वाक्पारुष्ये कृते यस्य यथा दण्डो विधीयते ।

तस्यैव द्विगुणं दण्डं कारयेन्मरणादृते ॥ इति ॥ ६ ॥

अध्यर्धं वैश्यः ॥ ७ ॥

वैश्यस्तु ब्राह्मणाक्रोशेऽध्यर्धं शतं दण्ड्योऽर्धाधिकं पञ्चाशदधिकं शतं दण्ड्यः ॥ ७ ॥

ब्राह्मणस्तु क्षत्रिये पञ्चाशत् ॥ ८ ॥

क्षत्रियाक्रोशे ब्राह्मणस्तु पञ्चाशत्पणान्दण्ड्यः ॥ ८ ॥

तदर्धं वैश्ये ॥ ९ ॥

वैश्याक्रोशे तदर्धं पञ्चविंशतिपणान्दण्ड्यः ॥ ९ ॥

न शूद्रे किञ्चित् ॥ १० ॥

शूद्रे त्वाक्रुष्टे न किञ्चिदपि द्रव्यं ब्राह्मणो दण्ड्यः । तविदं न वक्तव्यमवचनादेव दण्ड्यमावः सिध्येत् । किंतु क्षत्रियवैश्ययोः शूद्राक्रोशे दण्डप्रापणार्थमुक्तम् । तदुक्तमुशनसा—

शूद्रमाक्रुष्ट्य क्षत्रियश्चतुर्विंशतिपणान्दण्डमाग्वैश्यः पद्त्रिंशत् । इति ॥ १० ॥

ब्राह्मणराजन्यवत्क्षत्रियवैश्यौ ॥ ११ ॥

ब्राह्मणराजन्ययोः परस्पराक्रोशे पादृशो दण्डस्तादृशः क्षत्रियवैश्ययोः परस्पराक्रोशे । ततश्चैवं सूत्रमूहितव्यम् । शतं वैश्यः क्षत्रियाक्रोशे । क्षत्रियस्तु वैश्यं पञ्चाशत् । एवमन्तरप्रमवेष्ट्वपि दृष्टव्यम् । अत्र जमदग्निः—मातृतुल्यमनुलोमानां पितृतुल्यं प्रतिलोमानामिति ॥ ११ ॥

उक्तः साहसदण्डः । स्तेयदण्डमाह—

अष्टापायं स्तेयकिल्बिषं शूद्रस्य ॥ १२ ॥

स्तेयं चौर्यम् । स्तेयोपात्तं द्रव्यं किल्बिषनिमित्तत्वात्किल्बिषमुच्यते । स्तेयेनोपात्तं द्रव्यमष्टगुणमापादनीयं शूद्रस्य । कर्तरि षष्ठ्येया । स्तेयकिल्बिषं शूद्रोऽष्टगुणमापादयेद्राज्ञे दण्डरूपेण प्रतिपादयेदिति । तत्रैको गुणः स्वामिने देयः शेषो राज्ञे । उक्तं च चौरहृतराजित्येत्यादिना ॥ १२ ॥

द्विगुणोत्तराणीतरेषां प्रतिवर्णम् ॥ १३ ॥

इतरेषां वैश्यादीनां स्तेयकिल्बिषाणि प्रतिवर्णं द्विगुणोत्तराण्यापादनीयानि । वैश्यस्य षोडशगुणं क्षत्रियस्य द्वात्रिंशद्गुणं ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिगुणमिति ॥ १३ ॥

कस्मादिदमेवमित्याह—

विदुषोऽतिक्रमे दण्डभूयस्त्वम् ॥ १४ ॥

यथा यथा वर्णोत्कर्षेण विद्योत्कर्षस्तथा तथा विहितातिक्रमे दण्डभूयस्तं भवति । निषेधदोषं ज्ञात्वाऽपि प्रवर्तमानस्य दोषाधिक्यं भवति । अजानतस्त्यन्धरूपपतनयद्वनुग्रहोऽस्ति । अष्टापादमित्यादेरप्यादः ॥ १४ ॥

फलहरितधान्यशाकादाने पञ्चकृष्णलमल्पम् ॥ १५ ॥

फलमात्रादि । हरितधान्यं स्तम्बेऽवस्थितं व्रीह्यादि । शाकं वास्तू-
कादि । एतेषां स्तेयेनाऽऽदाने पञ्चकृष्णलं दण्डः । कृष्णलं गुस्ताबीज-
प्रमाणम् ।

मापो विंशतिभागस्तु ज्ञेयः कार्पापणस्य हि ।

कृष्णलस्तु चतुर्थांशो मापस्यैष प्रकीर्तितः ॥ इति ।

पञ्चानां कृष्णलानां समाहारः पञ्चकृष्णलम् । अल्पं तच्चेत्फलादि
अल्पमुदरपूरणमात्रम् । अधिकं त्वष्टापाद्यमेव ॥ १५ ॥

पशुपीडिते स्वामिदोषः ॥ १६ ॥

पशुभिरुपहृते सस्यादौ पशुमतो दोषः । दण्डपरिमाणं वक्ष्यति ॥ १६ ॥

पालसंयुक्ते तु तस्मिन् ॥ १७ ॥

स चेत्पशुः पालाय स्वामिना समर्पितस्तदा तस्मिन्पाले दोषः ।
पालयतीति पालो गोपालः । इदं प्रमादकृते, शुद्धिपूर्वे तु द्विगुणो दण्डः ।
तथा स्मृत्यन्तरे दर्शनात् ॥ १७ ॥

पथि क्षेत्रेऽनावृते पालक्षेत्रिकयोः ॥ १८ ॥

क्षेत्रिकः क्षेत्रवान्यस्य क्षेत्रं पथ्यनावृतं भवति तत्र पशुपीडिते पाल-
क्षेत्रिकयोः समयोर्दण्डोऽर्धमर्धम् । पालस्यानवधानात्क्षेत्रिकस्य घृत्यक-
रणाच्च ।

वृत्तिं च तत्र कुर्वीत यामुष्ट्रो नावलोकयेत् ।

इति मानवे दर्शनात् ॥ १८ ॥

दण्डपरिमाणमाह—

पञ्च मापा गवि ॥ १९ ॥

उशनसा मापो दर्शितः—

मापो विंशतिभागस्तु ज्ञेयः कार्पापणस्य हि ।

काकिणी तु चतुर्थांशो मापस्यैष प्रकीर्तितः । इति ॥

मापाः पञ्च गोपीडिते सस्यादौ दण्डः ॥ १९ ॥

षड्मूखरे ॥ २० ॥

द्वंद्वैकवज्रावः । उमूखरे तूर्णहन्तरि प्रत्येक षण्माषा वण्डः ॥ २० ॥

अश्वमहिष्योर्दश ॥ २१ ॥

लिङ्गमंधिवक्षितम् । अश्वे महिषे च प्रत्येकं दश माषा वण्डः ॥ २१ ॥

अजाविषु द्वौ द्वौ ॥ २२ ॥

अजेष्वविषु चोपसंहन्तृषु द्वौ द्वौ माषौ । संमूय चरन्तीति बहुष-
चनम् । प्रत्यजं प्रत्यविकं द्वौ द्वौ वण्डः ॥ २२ ॥

सर्वविनाशे शदः ॥ २३ ॥

यथा पुनः प्ररोहो न भवति तथा सर्वविनाशे शदो वण्डः । शद-
इति भागाभिधानम् । यावांस्तत्र भाग उत्पत्स्यते तावत्स्वामिने वेपम् ।
राशे चानुरूपो वण्डः ॥ २३ ॥

शिष्टाकरणे प्रतिपिद्धसेवायां च नित्यं

चैलपिण्डादूर्ध्वं स्वहरणम् ॥ २४ ॥

शिष्टं विहितम् । नित्यं शिष्टस्याकरणे नित्यं च प्रतिपिद्धसेवायां
चैलपिण्डादूर्ध्वं चैलमाच्छादनं पिण्डो ग्रासस्ताम्यामूर्ध्वं यावता तपो-
निवृत्तिस्ततोऽधिकं यत्स्वं तस्य हरणं कार्यम् । आच्छादनासनार्थं
यत्किञ्चित्परिहाप्यावशिष्टमस्य स्वं हर्तव्यमित्येवमतो निवृत्तेः ॥ २४ ॥

अदत्तादाननिषेधविषयेऽपवादमाह—

गोमन्यर्थे तृणमेधान्वीरुद्धनस्पतीनां च पुष्पाणि

स्ववदाददीत कलानि चापरिवृतानाम् ॥ २५ ॥

अग्निः भौतस्मात्तांदिर्न लौकिकः । गवार्थे तृणानि । अग्न्यर्थं
एधान्वीरुद्धनस्पतीनाम् । लतानां वृक्षाणां पुष्पाणि देयताचर्नायांनि
नोपभोगार्थानि । गवाग्निस्ताहचर्षाद्देयतार्थानीति गम्यते । एतानि
तृणादीनि स्वामिभिरदत्तान्यपि स्ववदाददीत । यथा म्यामी निःशङ्क-
मादत्ते तद्वदाददीत । ते वीरुद्धनस्पतयोऽपरिवृतान्मेतेषां कलान्यपि

स्ववदाददीत न स्वाम्यपेक्षा । फलविषयमेतद्वपरिवृतत्वं न तुणादि-
विषयम् । पृथग्वाक्यत्वात् ॥ २५ ॥

कुसीदवृद्धिर्धर्म्या विंशतिः पञ्चमापिकी मासम् ॥ २६ ॥

वृद्धयर्थं प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य कुसीदसंज्ञा । मासः कार्पाणस्य विंश-
तितमो भाग इत्युशनसोक्तम् । पञ्च मासा वृद्धिरूपेण दीयन्ते यत्र
विंशतौ सा पञ्चमापिकी । तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयत
इत्यत्रार्थे प्राग्वहतेष्ठम् । अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायामिति लुक्प्राप्तौ
न कृतः स्वाच्छन्द्याहपिणा । कार्पाणानां विंशतिः प्रतिमासं पञ्चमा-
पिकी यथा भवति तथा भवन्ती कुसीदवृद्धिर्धर्मादनपेता ।

अत्र मनुः—

वसिष्ठविहितां वृद्धिं सृजेद्विचित्रविधिनीम् ।

अशीतिभागं गृह्णीयान्मासाद्धारुणिकः शतः ॥ इति ।

अत्रापीयमेव वृद्धिरुक्ता । कथम् । णस्य विंशतितमो भागो
मासः । णानां विंशतिश्चतुःशती मासाणां संपद्यते । चतुःशत्याः पञ्च
मासा वृद्धिरशीतिरेकः । पञ्चशतीति यश्चतुरशतीति । (?)

याज्ञवल्क्यस्तु—

अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सवन्धके ।

वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा ॥ इति ।

विश्वासार्यं यदाधीयते गुणार्णादि तद्वन्धकम् । तदुक्ते धनप्रयोगे
णानुपूर्वाद्वाहणादिष्वधमर्णेषु धनं द्वित्र्यादियुक्तं क्रमाद्भवति ॥ २६ ॥

नातिसांवत्सरीमेके ॥ २७ ॥

येयमशीतिभागलक्षणा धर्म्या वृद्धिस्तामतिसांवत्सरीं संवत्सरेऽति-
क्रान्ते मया न गृह्णीयात, एकस्मिन्नेव संवत्सरे प्रतिमासमशीतिभागो
ग्राह्यस्तत ऊर्ध्वं न किञ्चिदपि ग्राह्यमेवा धर्म्या भवतीत्येके मन्यन्ते ।
अतिमांवत्सरीमिति रूपसिद्धिश्चिन्त्या ॥ २७ ॥

स्वमतमाह—

चिरस्याने द्विगुण्यं प्रयोगस्य ॥ २८ ॥

यावता फालेन प्रयुक्तं धनं द्विगुणं भवति तावन्तमेव कालं धर्म्या
वृद्ध्या विवर्धते नातः परमिति । गुणार्णादिद्रव्यविषयमेतत् ।

अत्र वसिष्ठः—

द्विगुणं हिरण्यं त्रिगुणं धान्यम् । धान्येनैव रसा व्याख्याताः । वृक्ष-
मूलफलानि च तुलाधृतमष्टगुणमिति । चिरग्रहणात्सहस्रेणापि संवत्स-
रेन द्वैगुण्यात्परं वर्धते इति ॥ २८ ॥

भुक्ताधिर्न वर्धते ॥ २९ ॥

विश्वासार्थं यथाधीयते कांस्याभरणादि स आधिः । स चेदुपभुक्तः
प्रयुक्तोऽर्थो न वर्धते । भोग एव तत्र वृद्धिरिति ॥ २९ ॥

दित्सतोऽवरुद्धस्य च ॥ ३० ॥

धनिने धनं दातुमिच्छतोऽधर्मणस्य धनं न वर्धते । धनी वृद्धिलो-
माद्याजेन न गृह्णाति चेत्तस्मिन्नेव दिवसे परहस्ते स्थाप्यं तदारभ्य
वृद्धिर्न वर्धते तथा यो दित्सन्नधमर्णो राजादिनाऽवरुद्धस्तस्यापि
दातुमसमर्थस्य ब्रह्मं तत आरभ्य न वर्धते ॥ ३० ॥

अथाऽऽपदि वृद्ध्यन्तराण्याह—

चक्रकालवृद्धिः ॥ ३१ ॥

वृद्धिशब्दः प्रत्येकमभिसंघड्यते । यावता कालेन यावती वृद्धिस्ता-
मपि मूलीकृत्य तावतो मूलस्य पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः ।

यथाऽऽह नारदः—वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृता ॥ इति ।

इयतः कालस्येयती वृद्धिरिति यत्र समयेन गृह्यते सा काल-
वृद्धिः ॥ ३१ ॥

कारिताकायिकाशिखाधिभोगाश्च ॥ ३२ ॥

वृद्धय इति शेषः । प्रयोक्ता गृ(ग्र)हीत्रा च देशकालकार्यावस्था-
पेक्षया प्रभूता न्यूना वा स्वयमेव कल्पिता वृद्धिः कारिता । कायिका
कायकर्मसंशोभ्या ।

यथा बृहस्पतिः—कायिका कर्मसंयुक्ता । इति ।

व्यासस्तु—दोषबाह्यकर्मयुक्ता कायिका समुदाहृता ॥ इति ।

शिरावृद्धिं कात्यायन आह—

प्रत्यहं गृह्यते या हि शिरावृद्धिस्तु सा स्मृता ।

शिरसेयं वर्धते नित्यं शिरभृते दान्नियन्ते ॥

गूढे दृष्टे तथैवेया शिरावृद्धिस्ततः स्मृता ॥ इति ।

उवाहरणम्—तण्डुलप्रैस्थस्य प्रत्यहं तण्डुलमुष्टिर्गृह्यत इति । आधि-
मोग आहितस्य क्षेत्रस्य मोगोऽनुभवः । तत्रानुभव एव वृद्धिः ।
सा च शतेनापि संवत्सरैर्न निवर्तते । क्षेत्रं चोत्तमर्णस्य न भवति ।
यदा कदाचिदपि मूलप्रदाने सत्यधमर्णस्य भवति । अधिमोग इत्यन्ये ।
मोगमधिकृत्य वर्तते इत्यधिमोगवृद्धिः । तत्राप्येष एवार्थः । एतादृ-
शचक्रवृद्ध्यादिषु वृद्धेर्द्वैगुण्यात्परमपि भवत्येव ॥ ३२ ॥

कुसीदं पशूपजलोमक्षेत्रशदवाहोषु नातिपञ्चगुणम् ॥ ३३ ॥

पशोऽपजातं पशूपजं धृतक्षीरादि । ऊर्णाकम्बलचामरवालव्यजनादि
लोम क्षेत्रशदः क्षेत्रमोगः । बाह्यां बलीवर्दादि । बाह्यामिति प्रायेण पठन्ति,
तत्राप्येष एवार्थः । एतेषु पशूपजादिषु प्रयुक्तेषु तत्कुसीदं यावत्पञ्चगुणं
वर्धते पञ्चगुणतां नात्येति । अपर आह—पशूपजादिषु मूलत्वेन कल्पि-
तस्य द्रव्यस्य तदानीमप्रदाने यावत्पञ्चगुणं वर्धते, धर्म्यया च वृद्ध्या
पञ्चगुणतां नात्येति ॥ ३३ ॥

अजडापौगण्डधनं दशवर्षभुक्तं परैः संनिधौ भोक्तुः ॥ ३४ ॥

जड उन्मत्तः पौगण्डो ध्याकृतव्यवहारः । यो जडो न भवति
पौगण्डो वा न भवति तस्य धनं परैस्तत्संनिधावेव चेद्दश वर्षाणि भुक्तं
भवति तदा तद्धनं भोक्तुरेव स्वमिति निश्चीयते । स एव मोगः
स्वामिनः सकाशाद्दानादिरूपेण तस्य धनस्य निर्गतं सूचयति ।
कथमपरधैतावन्तं कालमेवमर्थमपरलोके तूष्णीमासीतेति ।

अत्र क्षेत्रविषये याज्ञवल्क्यः—

पश्यतो भुवतो भूमेर्हानिर्विशतिवार्षिकी ।

परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्षिकी ॥ इति ।

पश्यन्नन्यस्य ददतः क्षितिं यो न निवारयेत् ।

स्वामी सताऽपि टेरेन न स तल्लब्धुमर्हति ॥ इति बृहस्पतिः ।

अत्र मनुः—

यत्किञ्चिद्दश वर्षाणि संनिधौ प्रेक्षते धनी ।

भुज्यमानं परैस्तूष्णीं न स तल्लब्धुमर्हति ॥ इति ।

अनागमं तु यो भुङ्क्ते इत्यादि त्वसंनिधिविषयाणि जडादिविषयाणि वा ॥ ३४ ॥

अस्यापवादः—

न श्रोत्रियप्रव्रजितराजपूरुषैः ॥ ३५ ॥

श्रोत्रियादिभिर्भुज्यमानं न भोगमात्रात्तेषां भवति । उपेक्षाकारण-
त्त्वोपपत्तेः । श्रोत्रियप्रव्रजितयोर्धर्मतृप्णयोपेक्षेति । राजपुरुषस्य तु
भयेन । राजपुरुषग्रहणं सर्वेषां चलवतामुपलक्षणम् । एतेन साहसिका
व्याख्याताः । अपरिग्रहस्यापि प्रव्रजितस्य स्वस्वामिके शून्यग्रहादावुप-
भोगः संभवति ॥ ३५ ॥

पशुभूमिस्त्रीणामनतिभोगः ॥ ३६ ॥

पशवश्चतुष्पादः । भूमिः क्षेत्रारामादिका । स्त्रियः परिचारिका
दास्यः । पश्वादीनां स(स्व)त्वे नातिभोगोऽपेक्षितः । अल्पेनापि भोगेन
भोक्तुः स्वयं भवति । कथमनन्तरगृहे वृक्ष्यमानां गां स्वयं तक्रादि क्रीत्वो-
पेयुञ्जान उपेक्षेत, कथं वा बहुफलमारामं, कथं वा दासीं यौवनस्थाम-
न्यहं परिचारिकाम् ॥ ३६ ॥

रिक्थभाजः कणं प्रतिकुर्युः ॥ ३७ ॥

ये यस्य रिक्थभाजस्ते तद्वृणं प्रतिदद्युः । पुत्रपौत्रैस्तु रिक्थभावेऽपि
देयम् ।

तथा च बृहस्पतिः—

ऋणमात्मीयवत्पित्र्यं पुत्रैर्देयं विभावितम् ।

पैतामहं क्षमं देयं न देयं तत्सुतस्य तत् ॥ इति ।

नारदः—ऋणादभ्यागतं प्राप्तं पुत्रैर्यज्ञर्णमुद्धृतम् ।

दद्युः पैतामहं यौत्रास्तञ्चतुर्थांश्चिवर्तते ॥

याज्ञवल्क्यः—पितरि प्रोषिते प्रेते व्यसनाभिप्लुतेऽपि चै ।

पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयं निह्वये साक्षिभावितम् ॥ इति ॥ ३७ ॥

प्रतिभाष्यवणिक्शुल्कमयसूतदण्डाः

पुत्राज्जाभ्याजवेयुः ॥ ३८ ॥

अत्र नारदः—

उपस्थानाय दानाय प्रत्ययाय तथैव हि ।

त्रिविधः प्रतिभूर्हृष्टस्त्रिष्वेवार्थेषु सूरिभिः ॥ इति ।

तस्य प्रतिभुवि प्रेते दायादानपि दापयेत् । इति ।

विष्णुयाज्ञवल्क्यौ—दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाष्यं विधीयते ।

आद्ये तु वितथे दाप्यावितरस्य सुता अपि ॥ इति ।

तस्मादिदमपि दानप्रतिभूयतिरिक्तविषयं द्रष्टव्यम् ।

अहमेनं दर्शयिष्यामीति प्रातिभाष्यं तमदर्शयित्वा पितरि प्रेते न तत्पुत्रेणासौ दर्शयितव्य इति । वणिग्वाणिज्यार्थमुपात्तं द्रव्यं तदपि न पुत्रानभ्याभवति । यदा सलाभमूलं दास्यामीति परिभाष्य कस्यचित्सकाशाद्द्रव्यं गृहीत्वा वाणिज्याय देशान्तरं गतो म्रियेत तदा तत्पुत्रेण न तत्प्रतिकर्तव्यमिति । तथा शुल्कं प्रतिश्रुत्य विवाहं कृत्वा मृते तत्पुत्रं न तच्छुल्कमभ्याभवति । तथा मूलं दास्यामीति मद्यं बहु पीत्वा मृते न तत्पुत्रेण तद्दातव्यम् । तथा द्यूतं कृत्वा पराजितस्तत्पणद्रव्यमदत्त्वैव यदि म्रियेत तदा तत्पुत्रो न दातुमर्हति । यथा व्यवहारे पराजितो राज्ञे दण्डमदत्त्वैव यदि म्रियेत तदा न सोऽपि दण्डः पुत्रानभ्याभवति ॥ ३८ ॥

निध्याध्याधियाचितावक्रीताधयो नष्टाः

सर्वाननिन्दितान्पुरुषापराधेन ॥ ३९ ॥

निधिनिक्षेपः । स्वं द्रव्यं यत्र विस्रम्भान्निक्षिपत्यविशङ्कितः स निक्षेपः ।
अन्वाधिरूपनिधिः । औपनिधिकमिति स्मृत्यन्तरे प्रसिद्धम् । तत्र याज्ञवल्क्यः—

भाजनस्थमनारव्याय हस्ते न्यस्य यदर्प्यते ।

द्रव्यं तदौपनिधिकं प्रतिदयं तथैव तत् ॥ इति ।

याचितमुत्सवादिष्वामरणादि । अवक्रीतमदत्तमौल्यमर्धदत्तमौल्यं वा, आधिर्गोप्याधिः । एते निध्यादयो यदि पुरुषापराधेन विना नष्टा भवन्ति चोरादिभिरपहृताः सर्वान्माननिन्दितानाहुः । अदोपानाहुः । न केवलं पुत्रानेव नाम्याभवेयुः किं तर्हि येषां सकाशे निध्यादयः कृतास्तानपि नाभ्यामवन्ति । अनिन्दितेति ते यदि पूर्वं दृष्टदोषा भवन्ति तदा पूर्वमिदम् । पुरुषापराधस्तु यदि धारयितारः स्थद्रव्यवन्न रक्षयेयुः, यद्यग्निमयादी

स्वद्रव्यं गृहीत्वा निध्याद्युपेक्षेरन्स्वद्रव्यं वा गुप्तं निधाय बहिर्निध्यादि
स्थापयेयुः । एतस्मिन्पुरुषापराधे सति दद्युरेव ॥ ३९ ॥

स्तेनः प्रकीर्णकेशो मुसली राजान-

मियात्कर्माऽऽचक्षाणः ॥ ४० ॥

स्तेनः सुवर्णस्तेयकृत् ।

सुवर्णस्तेयकृद्विप्रो राजानमभिगम्य तु ।

स्वकर्म ख्यापयन्धूयान्मां भवाननुशास्त्विति ॥ इति मानवम् ।

प्रकीर्णकेशो मुक्तकेशः । आयसः स्वादिरो वा मुसल इति स्मृत्यन्तरं
तद्वान् । अंसे मुसलमाधायेत्यापस्तम्बः । राजानमियात्कर्माऽऽचक्षाणः ।
एवंकर्माऽस्मि प्रशाधि मामितिब्रुवाणः ॥ ४० ॥

पूतो वधमोक्षाभ्याम् ॥ ४१ ॥

वधस्ताडनं मरणान्तिकम् । तेनैनं हन्यादित्यापस्तम्बः । सकृदेव
ताडनम् ।

गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम् । इति स्मरणात् ।

मोक्षो मोचनं पुनरेवंविधं मा कार्षीर्गच्छेति । ताभ्यां च वधमोक्षाभ्यां
स्तेनः पूतो भवति । हतोऽपि शुध्यति मुक्तोऽपि शुध्यतीति ॥ ४१ ॥

अग्नन्नेनस्वी राजा ॥ ४२ ॥

यदि दयादिना तं न हन्याद्राजा स्वयमेनस्वी भवति । चोरस्य यदे-
नस्तदस्य भवतीति ॥ ४२ ॥

अयं तु दण्डो ब्राह्मणवर्जमिति दर्शयति—

न शरीरो ब्राह्मणदण्डः ॥ ४३ ॥

स्वयमुपस्थितस्यापि ब्राह्मणस्य शरीरो दण्डो न कर्तव्यो मोक्ष
एव तथा च मनुः—

वधेन शुध्यति स्तेनो ब्राह्मणमपसेव च ॥ इति ।

अत्रैवकारयलात्तदानीं तस्यापि ब्राह्मणस्य तपसा मोक्षः । न कापि
निमित्ते हन्तच्छेदादिक्रमपि कर्तव्यमित्येवमर्थः । तथा च मनुः—

त्रिषु वर्णेषु तानि प्युरक्षतो ब्राह्मणो मजेत् ॥ इति ।

तपस्विब्राह्मणविषयमिदम् ॥ ४३ ॥

अन्यस्य तु यथापराधं दण्डमाह—

कर्मवियोगविरूपापनविवासनाङ्ककरणानि ॥ ४४ ॥

यथा पुनस्तत्कर्म न करोति तथा करणं कर्मवियोगः । सर्वस्वहरणं प्रतिभूग्रहणमित्यादि विरूपापनं चौर्यचिह्नेन ग्रामनगरादिध्वाघोषणम् । विवासनं निर्वासनं, यथापराधं ग्रामनगराद्राद्याद्वा । अङ्ककरणं चिह्नकरणम् ।

तत्र मनुः—गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।

स्तेये तु श्वपदं कार्यं ब्रह्महण्यशिराः पुमान् ॥ इति ।

एषां कर्मवियोगादीनामेनःसु गुरुषु गुरुणि लघुषु लघूनीति न्यायेनापराधानुरूपा व्यवस्था । एतन्महापातकविषयम् । अङ्ककरणं तु तपस्विब्राह्मणस्यापि भवत्येव ॥ ४४ ॥

अप्रवृत्तौ प्रायश्चिती सः ॥ ४५ ॥

यस्तु राजा चोरविषयेष्वेवंदण्डको न वर्तते तस्यामप्रवृत्तौ स्वयं प्रायश्चिती भवति । तत्र वसिष्ठः—

दण्डपोत्सर्गे राजैकरात्रमुपवसेत्रिरात्रं पुरोहितः । कृच्छ्रमदण्ड्यदण्डने पुरोहित एकरात्रं त्रिरात्रं राजेति ॥ ४५ ॥

चोरसमः सचिवो मतिपूर्वे ॥ ४६ ॥

साचिव्यं प्रतिश्रयांशनदानादि साहाय्यं तच्चेन्मतिपूर्वं चोरोऽयमिति ज्ञात्वाऽपि यदि साचिव्यं करोति स चोरसमश्चोरवदण्ड्यः । अज्ञाते पुनरज्ञानमेव शरणम् ॥ ४६ ॥

प्रतिग्रहीताऽप्यधर्मसंयुक्ते ॥ ४७ ॥

अपिशब्दान्मतिपूर्वं इत्यनुवर्तते । योऽन्यस्य द्रव्यमनेन चोरितमिति जानन्नेव नतः प्रतिगृह्णाति सोऽपि तस्मिन्नधर्मसंयुक्ते प्रतिग्रहे चोरसमः । प्रकरणादेव सिद्धेऽधर्मसंयुक्तग्रहणमन्यत्रापि पापविषये प्रतिग्रहीतुस्तत्तत्पापं भवतीति ज्ञापनार्थम् ॥ ४७ ॥

पुरुषशक्त्यपराधानुबन्धविज्ञानादण्डनियोगः ॥ ४८ ॥

पुरुषो ब्राह्मणादिजातिः । शक्तिरर्थदण्डे बह्वर्थोऽल्पार्थ इति,

शरीरदण्डे दुर्बलः प्रबलो वेति चिन्ता । अपराधः साक्षात्कर्तृत्वं साचिद्य-
कर्तृत्वं वेति । अनुबन्धोऽभ्यासः । एतान्पुरुषादीन्विज्ञाय तदनुसृत्यो
दण्डो नियोक्तव्य इति ॥ ४८ ॥

अनुज्ञानं वा वेदवित्समवायवचना-
द्देदवित्समवायवचनात् ॥ ४९ ॥

वेदविदां त्रयाणां चतुर्णां वा समवायः संधः ।

चत्वारो वा त्रयो वाऽपि यं ब्रूयुर्वेदपारगाः ।

स धर्म इति विज्ञेयो नेतरेषां सहस्रशः ॥ इति मनुः ।

तस्य संधस्य वचनादनुज्ञानं वा कर्तव्यम् । अनुपरोधो धर्मो
वचनीय इति यदि ते ब्रूयुस्तदा वक्तव्यमनुजानामि त्वां गच्छ यथे-
ष्टमिति ॥ ४९ ॥

इति श्रीहरदत्तविरचितायां गौतमसूत्रविवृतौ मिताक्षरयां
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

विप्रतिपत्तौ साक्षिनिमित्ता सत्यव्यवस्था ॥ १ ॥

विप्रतिपत्तौ साक्षिणः प्रव्याः । तैर्यथोक्तं तथा सत्यं व्यवस्थाप्यम् ।

अत्र नारदः—एकादशविधः साक्षी शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ।

कृतः पञ्चविधस्तेषां षट्षिणोऽकृत उच्यते ॥

लिखितः स्मारितश्चैव यदृष्टामिज्ञ एव च ।

गृह्योत्तरसाक्षी च साक्षी पञ्चविधः कृतः ॥

अन्ये पुनरनुद्धिताः साक्षिणः समुदाहृताः ।

ग्रामश्च माह्विकाश्च राजा च व्यवहारिणाम् ॥

कार्येऽन्यन्तरो यश्च अर्थिना प्रहितश्च यः ।

कुत्साकुत्सपिशादेषु भयेयुस्तेऽपि साक्षिणः ॥ इति ॥

ते पुनः कीदृशाः कियन्तो वेत्याह—

बहवः स्युरनिन्दिताः स्वकर्मसु प्रात्ययिका
राज्ञां निष्पीत्यनभितापाश्चान्यतरस्मिन् ॥ २ ॥

वैर्णप्रयुक्तान्याश्रमप्रयुक्तान्युभयप्रयुक्तानि स्वानि कर्माणि श्रौतानि
स्मार्तानि च तेष्वनिन्दिता अकरणादन्यथाकरणाद्वा ।

इयवराः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्तक्रियापराः । इति याज्ञवल्क्यः ।

प्रत्ययो विश्वासस्तेन ये चरन्ति ते प्रात्ययिका य एवंभूता राज्ञां
महददोषतया विश्वसनीयाः । अर्थिप्रत्ययिनोरन्यतरस्मिन्निष्पीतयो
निःश्लेहा अनभितापा अकृतद्वेषाः । एवंभूता बहवः साक्षिणः स्युः ।

उभयानुमतः साक्षी भवत्येकोऽपि धर्मवित् । इति याज्ञवल्क्यः ।

अभ्यन्तरस्तु निक्षेपे साक्ष्यमेकोऽपि वाच्यते ।

अर्थिना प्रहितः साक्षी भवत्येकोऽपि याचितः ॥ इति कात्यायनः ।

प्रमाणमेकोऽपि भवेत्साहसेषु विशेषतः । इति व्यासः ॥ २ ॥

अपि शूद्राः ॥ ३ ॥

शूद्रा अप्येवंविधाश्चेत्साक्षिणो भवेयुः किं पुनर्द्विजातय इति ।
एवं च गुणवद्विजात्यभावे शूद्रा अप्येवंविधा भवन्तीति द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥

ब्राह्मणस्त्वब्राह्मणवचनादनवरोध्योऽनिबद्धश्चेत् ॥ ४ ॥

ब्राह्मणो नात्र श्रोत्रियः । अस्य वृत्तान्तस्यासौ ब्राह्मणः साक्षीत्य-
ब्राह्मणेनोक्ते राज्ञा साक्षित्वेन नावरोध्यो न निर्वन्धेन ग्राह्यः । अनि-
बद्धश्चेत् । स चेत्तेनानिबद्धो न भवति । तेनैव पक्षस्तु भवत्येव साक्षी ।
नात्र कश्चिद्धेतुरस्ति वचनमेव प्रमाणम् । अत्र नारदः—

असाक्ष्यपि हि शास्त्रेषु दृष्टः पञ्चविधो बुधैः ।

वचनादोपतो भेदात्स्वयमुक्तेर्मतान्तरात् ॥

श्रोत्रियाद्या वचनतः स्तेनाद्या दोषदर्शनात् ।

भेदाद्विप्रतिपत्तिः स्याद्विवादे यत्र साक्षिणाम् ॥

स्वयमुक्तिरनिर्दिष्टः स्वयमेवैत्य यो वदेत् ।

मृतान्तरोऽर्थिनि प्रेते मुमूर्षुः श्राविताहृते ॥ इति ।

तदिह श्रोत्रियः कचिदपि साक्षी न भवतीति नारदस्य पक्षः । इहा-
ब्राह्मणवचनादित्युक्तत्वाद्वाह्मणेनोक्तः श्रोत्रियोऽपि भवत्येव साक्षी ॥४॥

नासमवेतापृष्टाः प्रब्रूयुः ॥ ५ ॥

असमवेता असमुदिता राज्ञा प्राङ्गविव्राकेन वाऽपृष्टाः सन्तो न
ब्रूयुः । किंतु समवेताः पृष्टाश्च प्रब्रूयुः ॥ ५ ॥

अवचनेऽन्यथावचने च दोषिणः स्युः ॥ ६ ॥

ते चैवंभूता यदि जानन्त एव न ब्रूयुस्तदा दोषिणो दुष्टाः स्युः ।
इह राज्ञा दण्ड्याः परत्र च नाराकिणः ॥ ६ ॥

स्वर्गः सत्यवचने विपर्यये नरकः ॥ ७ ॥

ब्रुवन्तस्तु यदि सत्यं ब्रुवन्ति तदा स्वर्गो भवति विपर्ययेऽसत्यवचने
नरको भवतीति ॥ ७ ॥

अनिबद्धैरपि वक्तव्यम् ॥ ८ ॥

निबद्धा निर्दिष्टा यूयमत्र साक्षिण इति । तद्विपरीता अनिबद्धा-
स्तैरपि साक्ष्यं वक्तव्यम् । ते च नारदेनान्ये पुनरनिर्दिष्टा इत्यारभ्य
कथिता द्रष्टव्याः ॥ ८ ॥

न पीडाकृते निबन्धः ॥ ९ ॥

पीटाकृतं पीटाकरणम् । निबन्धो निबन्धनमर्थसंबन्धादि । पीटा-
करणे हिंसाविषये साक्षिणां निबन्धो न निरूप्यः । अर्थसंबन्धादि न
किंचिदपि द्रूपणं भवति । आह व्याघ्रः—

स्तेये च साहसे च संसर्गे च स्त्रियाम्स्तथा ।

गरादीनां प्रयोगे च न दोषः साक्षिषु स्मृतः ॥ इति ॥ ९ ॥

प्रमत्तोक्ते च ॥ १० ॥

प्रमादोऽनवधानम् । अन्ये परे याक्ये साक्षिणा यदृच्छया यदुक्तं
तत्रापि निबन्धो न भवति । अर्थसंबन्धादिद्रूपणं न भवति ॥ १० ॥
विपर्यये नरक उक्तः । न स केवलं साक्षिण एव किं तर्हि—

साक्षिस्तभ्यराजकर्तृषु दोषो धर्मतन्त्रपीडायाम् ॥ ११ ॥

तन्त्रं लोकव्यवहारः । धर्मतन्त्रयोः पीडायां सत्यां साक्षिषु सभ्येषु राजनि कर्तरि च सर्वेषु दोषो भवति । कर्तृग्रहणं दृष्टान्तार्थम् । यावान्कर्तुर्दोषस्तावान्साक्ष्यादीनामपीति । यद्यपि साक्षिणः पूर्वं दोष उक्तस्तथाऽपीह ग्रहणं सभ्यादीनां ससाक्षिकेऽपि दोषग्रहणार्थम् । अन्यथाऽसाक्षिकव्यवहारे सभ्यादीनां दोषः । ससाक्षिके तु साक्षिणामेवेत्युक्तं स्यात् ॥ ११ ॥

शपथेनेके सत्यकर्म ॥ १२ ॥

यत्र साक्षिषु तथा विश्वासो न भवति तत्र शपथेन सत्यकर्म शपथं कारयित्वा सत्यं वाचनीयमित्येके मन्यन्ते ॥ १२ ॥

तदेवराजब्राह्मणसंसदि स्यादब्राह्मणानाम् ॥ १३ ॥

तच्छपथेन सत्यकर्म देवसंसदि उग्राणां देवतानां संनिधौ ब्राह्मणानां संसदि परिषदि वा भवति । क्षत्रियादीनामर्थगुरुत्वलघुत्वापेक्षो विकल्पः । महत्त्वर्थे देवतासंनिधावरणीयस्यन्यत्रेति । अब्राह्मणानामिति वचनाद्ब्राह्मणानां शपथकर्म न भवति । अत्र विष्णुः—पृच्छेद्ब्रूहीति ब्राह्मणम् । सत्यं ब्रूहीति राजन्यम् । गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यम् । सर्वपातकैः शूद्रम् । एवं हि साक्षिणः पृच्छेद्वर्णानुक्रमतो नृप इति । मनुस्तु—

सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।

गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥ इति ॥ १३ ॥

विपर्यये नरक इति सामान्येन साक्षिणो दोष उक्तः । इदानीं व्यवहारविशेषे दोषविशेषमाह—

क्षुद्रपश्वनृते साक्षी दश हन्ति ॥ १४ ॥

क्षुद्रपशवोऽजाविकादयः । तद्विषयेऽनृतवदने साक्षी दश हन्ति । तेषां दशानां वधे यावान्दोषस्तावानस्य भवतीति । दण्डप्राप्यश्चित्ते अपि तदनुगुणे द्रष्टव्ये ॥ १४ ॥

गोश्वपुरुषभूमिषु दशगुणोत्तरान् ॥ १५ ॥

उक्तानामुत्तरं दश गुणान्दशगुणोत्तरान् । गवादिविषयेऽनृते

साक्षी पूर्वोक्ताद्दशगुणोत्तरं तत्तद्दधयुक्तदोषो भवति । एतदुक्तं भवति—
 गवानृते साक्षिणो गोशतहननदोषः । अश्वानृतेऽश्वसहस्रहननदोषः ।
 पुरुषानृतेऽयुतपुरुषहननदोषः । भूम्यनृते यस्य सा भूमिस्तज्जातीयानां
 लक्षहननदोष इति ।

पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।

शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥

इत्येतत्स्वत्यन्तक्षुद्रपश्वदिविषयम् ॥ १५ ॥

सर्वं वा भूमौ ॥ १६ ॥

यदि वा भूमिविषयेऽनृते सर्वमेव मनुष्यजातं हन्ति । ग्रामदेशादि-
 महाभूमिविषयो विकल्पः ॥ १६ ॥

हरणे नरकः ॥ १७ ॥

प्रासङ्गिकमिदम् । भूमेरिति विपरिणामेन संबन्धः । भूमेर्हरणे नरको
 भवति । कालान्तरावधिः शाजान्तरावसेयः ॥ १७ ॥

प्रकृतमाह—

भूमिवदप्सु ॥ १८ ॥

अध्विपयेऽनृते भूमिवल्लक्षहननदोषो हरणे नरक इति च समानम् ।
 अप्साब्देन कूपतडागादिरुपलक्षितः ॥ १८ ॥

मैथुनसंयोगे च ॥ १९ ॥

मैथुनसंयुक्ते चानृते परदारानसौ गच्छतीत्यादौ भूमिवदिति चका-
 राद्गम्यते ॥ १९ ॥

पशुवन्मधुसर्पिषोः ॥ २० ॥

मधुसर्पिर्विषयेऽनृते क्षुद्रपशुवदोषः ॥ २० ॥

गोवदस्रहिरण्यधान्यव्रतसु ॥ २१ ॥

वह्न्य वेदः । वज्रादिविषयेऽनृते गोवदोषः । अधीत्य नास्मान्मयाऽधी-
 तमित्यादि वह्नानृतम् ॥ २१ ॥

यानेष्वश्वत् ॥ २२ ॥

हस्तिशकटशिबिकादीनि यानानि तद्विषयेऽनृतेऽश्ववदोषः । अन्ये तु
 क्षुद्रपश्वनृत इत्यारभ्य साक्षिधायणे योजयन्ति । क्षुद्रपश्वनृते साक्षिणो

दशपशुहननदोषः । तस्मात्त्वया सत्यमेव वक्तव्यमिति साक्षी श्रावयितव्य इति । एवं सर्वत्रोपरिष्ठादपि ॥ २२ ॥

एवमदृष्टविषये दोषमुक्त्वा दृष्टविषये साक्षिणो दण्डमाह—

मिथ्यावचने याप्यो दण्ड्यश्च साक्षी ॥ २३ ॥

मिथ्यावचने दृष्टे साक्षी याप्यो गर्ह्यः सर्वैरयमसंख्यवहार्य इति, दण्ड्यश्च राज्ञा ।

अत्र मनुः—लोभात्सहस्रं दण्ड्यस्तु मोहात्पूर्वं तु साहसम् ।

मयाह्वौ मध्यमौ दण्ड्यौ मैत्र्यात्पूर्वं चतुर्गुणम् ॥

कामाद्दशगुणं पूर्वं क्रोधात्तद्विगुणं परम् ।

अज्ञानाद्द्वे शते पूर्णे बालिष्याच्छतमेव तु ॥

कूटसाक्ष्यं तु कुर्वाणांस्त्रीन्वर्णान्धार्मिको नृपः ।

प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥ इति ।

विष्णुः—कूटसाक्षिणां सर्वस्वापहार उक्तश्चोपजीविनां च ॥ इति ॥ २३ ॥

नानृतवचने दोषो जीवनं चेत्तदधीनम् ॥ २४ ॥

यदा सत्यवचनात्परस्परबधोऽनृतवचने तु तदधीनमनृतवचननिबन्धनमन्यस्य जीवनं भवति न बधस्तत्रानृतवचने न पूर्वोक्तो दोष इति । अत्र याज्ञवल्क्यः—

वर्णिनां हि बधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत् ।

तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजैः ॥ इति ॥ २४ ॥

न तु पापीयसो जीवनम् ॥ २५ ॥

यदि त्यनृतवचनेन पापीयसः पापवत्तरस्य परपीडारतस्य जीवनं भवति तदा न तु न दोषः । अपि तु दोष एवेति ॥ २५ ॥

अथ साक्षिणः केन प्रष्टव्यास्तमाह—

राजा ग्राह्यश्चिवाको ब्राह्मणो वा शास्त्रवित् ॥ २६ ॥

पृच्छतीति प्राट् । विविच्य वक्तीति वियाकः । ग्यङ्कादिषु दर्शना-

द्वृद्धिकुत्वे । राजा प्राद्विवाकः स्यात् । अन्यपरे तु तस्मिंस्तेन नियुक्तो
ब्राह्मणो वा शास्त्रवित् । अत्र मनुः—

यद्वा स्वयं न कुर्यात्तु नृपतिः कार्यनिर्णयम् ।

तदा नियुज्याद्विद्वांसं ब्राह्मणं कार्यनिर्णये ॥ इति ॥ २६ ॥

प्राद्विवाकमध्याभवेत् ॥ २७ ॥

अधिरुपरिभाव ऐश्वर्ये वा । आङ्गागमनार्थे । एनमुक्तलक्षणं प्राद्विवा-
कमुपर्षासीनमधस्थितश्चिरं वा गुणभूतः सन्नागच्छेत्कार्यार्थी । नतु
प्राद्विवाकः स्वयं कार्यमुत्पाद्याऽऽह्वयेदिति । तथा च मनुः—

नोत्पादयेत्स्वयं कार्यं राजा नाप्यस्य पुरुषः । इति ॥ २७ ॥

संवत्सरं प्रतीक्षेताप्रतिभायाम् ॥ २८ ॥

यदाऽभियुक्तस्यार्थिनः साक्षिणो वाऽप्रतिभा भवति वक्तव्यं न प्रति-
भाति स्वयं जाड्याद्युपेतत्वादर्थस्य वा चिरनिर्वृत्तत्वादिना दुर्निरूप्य-
त्वात्तदा संवत्सरं प्रतीक्षेत । एतावता कालेन निरूप्य ब्रूहीति कालं
दद्यात् । अत्र कात्यायनः—

अस्वतन्त्रजडोन्मत्तबालदीक्षितरोगिणाम् ।

कालः संवत्सरादुर्वाक्स्वयमेव यथेप्सितम् ॥

नारदः—गहनत्वोद्विवादानामसामर्थ्यात्स्मृतेरपि ।

अणादिषु हरेत्कालं कामं तत्त्वबुमुत्सया ॥ इति ।

प्रजापतिः—दिनमेकमथ द्वे वा त्रीणि वा पञ्च सप्त वा ।

कालस्त्वृणादी गहन आत्रिपक्षादपि स्मृतः ॥ इति ॥ २८ ॥

धेन्यनुदुत्स्त्रीप्रजननसंयुक्ते च शीघ्रम् ॥ २९ ॥

संयुक्तशब्दः प्रत्येकं संबध्यते । धेन्यादिसंयुक्ते विवादे शीघ्रं विवा-
दयेत् । प्रजननं विवाहस्तद्धेतुत्वात् । स्त्री दास्यादिः । तथाऽऽह कात्यायनः—

धेनावनुदुहि क्षेत्रे स्त्रीषु प्रजनने तथा ।

न्यासे चारित्र्यके दत्ते तथैव कथविक्रये ॥

कन्याया दूषणे स्तेये कलहे साहसे निधौ ।

उपधौ कूटसादये च सद्य एव विवादयेत् ॥ इति ॥ २९ ॥

आत्ययिके च ॥ ३० ॥

व्यपेति गौरवं यत्र विनाशस्त्याग एव च ।

कालं तत्र न कुर्वीत कार्यमात्ययिकं हि तत् ॥ इति कात्यायनः ।
एवमादावात्ययिके कार्ये शीघ्रं विवादयेन्न कालं दद्यादिति ।

याज्ञवल्क्यः—साहसस्तेयपारुष्यगोमिश्रापात्यये स्त्रियाम् ।

विवादयेत्सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृतः ॥ इति ॥ २० ॥

सर्वधर्मेभ्यो गरीयः प्राड्विवाके सत्यवचनं सत्यवचनम् ॥ ३१ ॥

श्रुतिस्मृतिचोदितेभ्यः सर्वधर्मेभ्यो गुरुतरमिदं यत्प्राड्विवाके पृच्छति
सति सत्यं ब्रूयात् । द्विरुक्तिरध्यापसमाप्स्यर्था ॥ ३१ ॥

इति श्रीहरदत्तविरचितायां गौतमसूत्रविधृतौ मिताक्षरायां

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

इति वर्णधर्मः ।

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथाऽऽशौचनिर्णयः ।

शावमाशौचं दशरात्रमनृत्विग्दीक्षितब्रह्मचारिणां सपिण्डानाम् ॥ १ ॥

शवनिमित्तं शावम् । अशुचिभाव आशौचम् । दशरात्रं दशाहोरात्रं
भयति सपिण्डानामृत्विगादिर्वाजितानाम् । ऋत्विग्याजकः कर्मणि वर्त-
मानो दीक्षितः कृतदीक्षणीयः कर्मणि वर्तमानः । ब्रह्मचारी प्रसिद्धः ।
आवभृथं पूर्वयोः । आत्रह्यार्चयन्तं परस्य । किं पुनरिदमाशौचलक्ष-
णम् । कर्मण्यनधिकारोऽभोज्यान्नताऽस्पृश्यता दानादिष्वनधिकारिता ।

अत्र मनुः—उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न मुज्यते ।

दानं प्रतिग्रहो यज्ञः स्वाध्यायश्च निवर्तते ॥

न स्पृशेयुरनासन्नाः प्रेतस्याऽऽसन्नबान्धवान् । इति च ।

अद्विराः—

सूतके तु यदा विप्रो ब्रह्मचारी विशेषतः ।

पिबेत्तानीयमज्ञानात्समश्रीयात्स्पृशेत् वा ॥

पानीयपाने कुर्वीत पञ्चगव्यस्य भक्षणम् ।

त्रिरात्रं भोजने प्रोक्तं स्पृष्ट्वा स्नानं विधीयते ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः—उदकपाशौचिभिः स्नायात्संस्पृष्टस्तेरुपस्पृशेत् । इति ।

संवर्तः—अस्थिसंचयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शो विधीयते ॥ इति ।

व्याघ्रः—मरणादेव कर्तव्यं संयोगो यस्य नाग्निभिः ।

वहनादेव कर्तव्यं यस्य वैतानिको विधिः ॥ इति ।

शङ्खः—चतुर्थे दशरात्रं स्यात्पणिनशाः पुंसि पञ्चमे ।

पष्ठे चतुरहाच्छुद्धिः सप्तमे तु दिनत्रयम् ॥ इति ।

एतत्सर्वं निर्गुणविषयम् । गुणवाद्भिषये पराशरः—

एकाहाच्छुभ्यते विप्रो योऽग्निवेदसमान्वितः ।

उपहात्केवलवेदस्तु निर्गुणो दशभिर्दिनैः । इति ॥

बृहस्पतिः—त्रिरात्रेण विशुभ्येत विप्रो वेदाग्निसंयुतः ।

पञ्चाहेनाग्निहीनस्तु दशाहाद्वाह्मणक्षुवः । इति ॥

अत्र ब्रह्मचारिग्रहणं गृहस्थव्यतिरिक्तानामाभमाणाभुपलक्षणार्थम् ।

अत्र बृहस्पतिः—

नैष्ठिकानां व्रतस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।

नाऽऽशीचं भूतके प्रोक्तं शावे वाऽपि तथैव च ॥ इति ।

दीक्षितग्रहणं चान्द्रायणादिव्रतप्रवृत्तानामुपलक्षणार्थम् । अत्र वसिष्ठः—

न राज्ञामथ दोषोऽस्ति व्रतिनां सत्रिणां तथा ।

ऐन्द्रस्थानमुपासीनां न चापूता हि ते सदा । इति ।

एकादशरात्रं क्षत्रियस्य ॥ २ ॥

दीक्षितब्रह्मचारिव्यतिरिक्तस्य ज्ञातिमरणे क्षत्रियस्यैकादशरात्रं भवति । द्वादशरात्रेणेति याज्ञवल्क्यः । पञ्चदशरात्रेणेति वसिष्ठः । दशरात्रेणेति पराशरः । षोडशाहमिति पैठीनसिः । एतेषां वृत्ताग्निस्वाध्यायसमासव्यासापेक्षो विकल्पः ॥ २ ॥

द्वादशरात्रं वैश्यस्यार्धमासमेके ॥ ३ ॥

एकादशरात्रं पराशरः । द्वादशरात्रं वसिष्ठपैठीनसी । पूर्ववद्विकल्पः ॥ ३ ॥

मासं शूद्रस्य ॥ ४ ॥

सच्छूद्राणामर्धमासमित्युशना । ये त्रैवर्णिकान्परिचरन्तस्तेभ्यो वृत्तिं
लिप्सन्ते ते सच्छूद्राः । सा हि तेषामुत्तमा वृत्तिरित्येवोचाम । दासवि-
षये बृहस्पतिः—

दासान्तेवासिमृतकाः शिष्याश्चैकत्रवासिनः ।

स्वामितुल्येन शौचेन शुष्यन्ति मृतमृतके ॥ इति ।

अत्र क्रमविवाहे बौधायनः—

क्षत्रविदशूद्रजातीया ये स्युर्विप्रस्य बान्धवाः ।

तेषामशौचे विप्रस्य दशाहाच्छुद्धिरिष्यते ॥

राजन्यवैश्यावप्येवं हीनजातिषु बन्धुषु ।

स्वमेवाशौचं कुर्यात्तां विशुध्यर्थमसंशयः । इति ॥

बृहस्पतिस्तु—शुध्येद्विप्रो दशाहेन जन्महान्योः स्वयोनिषु ।

सप्तपञ्चत्रिरात्रैस्तु क्षत्रविदशूद्रयोनिषु ॥ इति ।

अत्र विष्णुर्विशेषमाह—वाह्यणस्य क्षत्रियविदशूद्रेषु पञ्चात्रत्रिरा-
त्रैकरात्रैः । क्षत्रियस्य विदशूद्रयोः पञ्चात्रत्रिरात्राभ्याम् । वैश्यस्य शूद्रे
पञ्चात्राच्छुद्धिरिति प्रकृतम् । एषां वृत्ताद्यपेक्षया व्यवस्था । अधिक-
वर्णविषये मनुः—

सर्वे तूत्तमवर्णानामाशौचं कुर्युराहताः ।

तद्वर्णविधिदृष्टेन स्वं त्वाशौचं स्वयोनिषु ॥ इति ।

उत्तमवर्णानां मरणप्रयुक्तमाशौचमुक्तं तद्वर्णविधिदृष्टेन प्रकारेण
कुर्युः, स्वयोनिषु तु स्वाशौचं स्वजातिनिमित्तं कुर्युरिति । अत एव
ज्ञायते मातृजातियुक्ता अनुलोमानां धर्मा इति ॥ ४ ॥

तच्चेदन्तः पुनरापतेच्छेपेण शुध्येरन् ॥ ५ ॥

अन्तरितस्य प्रतियोग्यपेक्षायां ज्ञावमाशौचं दशरात्रमिति प्रकृतं
दशरात्राद्यमिसंघट्यते । ज्ञावस्य दशरात्रादेराशौचस्य मध्ये तस्मिन्वर्त-
माने यद्यन्यच्छावाशौचं समानकालं न्यूनकालं वा पुनरापतेदागच्छेत्ततः
शेषेण पूर्वं वर्तमानस्य दशरात्रादेर्यानि शिष्टान्यहानि तैरेव शुध्येरन् ।
न पुनरापतितस्य कालप्रतीक्षेति । अत्र जननेऽप्येवमित्यतिदेशात्पूर्णस्य
जननाशौचस्य मध्ये समानकालं वा न्यूनकालं वा जननाशौचमागच्छे-

च्छेपेण शुध्येरन् । यत्र न्यूनकालस्याऽऽशौचस्य मध्ये पूर्णकालमापतेत्ते-
नैव गच्छति ।

अत्र मनुः—अन्तर्दशाहे स्यातां चेत्युनर्मरणजन्मनी ।

तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत्स्यादनिर्दशम् ॥ इति ।

देवलः—आद्यानां योगपद्ये तु ज्ञेया शुद्धिर्गरीयसी ॥ इति ।

अङ्गिराः—मातर्यग्रे प्रमीतायामशुद्धौ त्रियते पिता ।

पितुः शेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीम् ॥ इति ।

सूतकाद्विगुणं शावं शावाद्विगुणमार्तवम् ।

आर्तवाद्विगुणा सूतिस्ततोऽधिशवदाहके ॥ इति ।

वृद्धात्रिः—अनेन दाहकस्य सूतिकायाश्च पूर्वाशौचविशेषेणोत्तरस्य
शुद्धिरिति । अत्र षट्त्रिंशन्मतम्—

शावाशौच समुत्पन्ने सूतर्कं तु यदा भवेत् ।

शावेन शुध्यते २ तिर्न सूतिः शावशोधनी ॥ इति ॥ ५ ॥

रात्रिशेषे द्वाभ्याम् ॥ ६ ॥

पूर्वस्मिन्नाशौचे रात्रिशेषे सति यदन्यदापतेततो द्वाभ्यामहोम्यां
शुध्येरन् ।

प्रभाते तिसृभिः ॥ ७ ॥

अथ यशाहादौ व्यतीतेऽपरेद्युः प्रभाते संगवे यदन्यदापतेत्ततस्तिस्मि
रात्रिभिः शुध्येरन् । अत्र मनुः—

विगतं तु विदेशस्थं शृणुपाद्यो ह्यनिर्षशम् ।

यच्छेपं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत् ॥ इति ॥ ७ ॥

गोब्राह्मणहतानामन्वक्षम् ॥ ८ ॥

गवार्थे ब्राह्मणार्थे वा हतानां ये सपिण्डास्तेषामाशौचमन्वक्षम् ।
अन्वक्ष्यते प्रत्यक्ष्यते शवस्तावत्संस्कारान्ते स्नात्वा शुध्येरन्निति । अत्र
सद्यःशौचाधिकारे मनुः—

गोब्राह्मणस्य चैवार्थे यस्य चेच्छति पार्थिवः ॥ इति ।

गवा ब्राह्मणेन वा ये हतास्तज्ज्ञातीनामाशौचमन्वक्षमिति चार्थः ।
तथाऽऽहोशना—गोभिर्हतानां ब्राह्मणैर्हतानां च सद्यः शौचम् ॥ इति ॥ ८ ॥

राजक्रोधाच्च ॥ ९ ॥

हतानामित्युपसमस्तमपेक्षते । राजक्रोधाद्ये हतास्तज्ज्ञातीनामप्यन्वक्ष-
माशौचम् ॥ ९ ॥

युद्धे ॥ १० ॥

चकारोऽनुवर्तते । युद्धे च हतानामन्वक्षमाशौचम् ।

अत्र मनुः—डिम्बाहवहतानां च विद्युता पार्थिवेन च ॥ इति ।

डिम्बो जनसंमर्दः । सद्यःशौचं प्रकृतम् । पाठान्तरं त्वस्मभ्यं न
रोचते । यदि वा स एव पाठः । आयुद्धेति पदच्छेदः । आयुद्धमापो-
धनं सङ्ग्राम इति यावत् । सर्वथा नञ्समासो न रोचते ॥ १० ॥

प्रायानाशकशस्त्राग्निविपोदको-

द्वन्धनप्रपतनैश्चेच्छताम् ॥ ११ ॥

प्रायो महाप्रस्थानं तदनिच्छतोऽपि राजभयादिना संभवतीतीच्छता-
मित्युक्तम् । एवमुत्तरेष्वपि यथासंभवमिच्छानिच्छे द्रष्टव्ये । अश भोज-
नेऽशनमाशः । स एषाऽऽशकस्तद्विपर्ययोऽनाशकः । सत्येव भोज्यद्रव्ये
क्रोधादिना भोजननिवृत्तिः । शस्त्राग्निविपोदकोद्वन्धनानि प्रसिद्धानि ।
प्रपतनं वृक्षात्पर्वताद्वा पातः । एतैः प्रायादिभिरात्मव्यापादने चका-
रादन्पैरप्येवंविधैरन्वक्षमाशौचमिति । अत्र ब्रह्मपुराणे—

क्रोधात्प्रायं विषं वह्निः शस्त्रमुद्वन्धनं जलम् ।

गिरिवृक्षप्रपातं च ये कुर्वन्ति नराधमाः ॥

ब्रह्मदण्डहता ये च ये चैव ब्राह्मणैर्हताः ।

महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्तिताः ॥

पतितानां न दाहः स्यान्न च स्यादस्थिसंचयः ।

न चाश्रुपातः पिण्डो वा कार्या श्राद्धक्रियान च ॥ इति ।

अत्राङ्गिराः—यदि कश्चित्प्रायादेन म्रियेतामन्युदकादिभिः ।

तस्याऽऽशौचं विधातव्यं कर्तव्या चोदकक्रिया ॥ इति ॥ ११ ॥

सपिण्डानामित्युक्तम् । के ते सपिण्डास्तानाह—

पिण्डनिवृत्तिः सप्तमे पञ्चमे वा ॥ १२ ॥

कूटस्थमारभ्य पष्ठपर्यन्तं सापिण्ड्यं सप्तमे तु निवृत्तिः । केवलं

सप्तमे सोदकत्वम् । सप्तमे तु निवर्तत इत्युक्तत्वात् । ततः परं सगोत्रत्वमेव । पञ्चमे वेति यदुक्तं तद्यौरसव्यतिरिक्तविषयम् । तत्रापि यथासंभवं द्रष्टव्यम् । एवं चार्थः—पितृपितामहप्रपितामहेभ्यस्तत्परमपि द्वाभ्यामित्यात्मना सह पृथपर्यन्तं पिण्डं दद्यात् । सप्तमे तु निवृत्तिः । पञ्चमे वेति पुत्रिकापुत्रविषयमेतत् । अत्र बौधायनः—कथं खलु पुत्रिकापुत्रस्य पिण्डदानम् । एतत्तेऽमुष्यै पितः । मम पितामह ये च त्वामनु, एतत्तेऽमुष्यै पितामह मम प्रपितामह ये च त्वामनु, एतत्तेऽमुष्यै प्रपितामह मम प्रपितामह ये च त्वामन्विति । अस्यैवं पिण्डं ददतः पञ्चमे प्राप्ते पिण्डनिवृत्तिः ।

मात्स्यपुराणे—लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डमागिनः ।

सप्तमः पिण्डदस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम् ॥ इति ॥ १२ ॥

जननेऽप्येवम् ॥ १३ ॥

शावमाशौचं दशरात्रमित्यादेः प्रभाते तिसृभिरित्यन्तस्यातिदेशः । यथा शावमाशौचं तथा जननेऽपीति द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥

मातापित्रोस्तन्मातुर्वा ॥ १४ ॥

तज्जननाशौचं मातापित्रोर्वा मातुरेव वा । मुख्यत्वाज्जनन्याः पितुः प्रागेव । ज्ञातीनां तत्र व्याघ्रः—

सूतकं तु सपिण्डानां पित्रोर्वा मातुरेव वा । इति ॥

मातापित्रोर्वा तन्निमित्तत्वादिति । मनुस्तु—

जननेऽप्येवमेव स्यान्निपुणां शुद्धिमिच्छताम् ।

सर्वेषां शावमाशौचं मातापित्रोस्तु सूतकम् । इति ॥

पाञ्चवल्क्यः—त्रिरात्रं दशरात्रं वा शावमाशौचमिष्यते ।

उनद्धिवर्षं उमयोः सूतकं मातुरेव हि ॥

बौधायनः—जनने तावन्मातापित्रोर्दशाहमाशौचे मातुरित्येके तत्परिहरणात् । पितुरित्येके शुक्रप्राधान्यात् । अयोनिजा ह्यपि पुत्राः भूयन्ते मातापित्रोरेव तु संसर्गसामान्यात् ।

अद्विराः—नाशौचं सूतके प्रोक्तं सपिण्डानां कथंचन ।

मातापित्रोरशौचं स्यात्सूतकं मातुरेव च ॥

सर्वेषां शावमाशौचं मातापित्रोस्तु सूतकम् ।

मातुर्वा सूतकं तस्मादुपस्पृश्य पिता शुचिः ॥

शङ्खलिखितौ—जननेप्येवं तत्र मातापितरावशुचीं मातेत्येके ॥ इति ।

पैठीनासिः—जनने सपिण्डाः शुचयो मातापित्रोस्तु सूतकम् ।

• सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः ॥ इति ।

अत्र वृत्ताद्यपेक्षो दशाहो नैषां विकल्पः । अन्ये भणन्ति अनधि-
कारलक्षणमाशौचं सर्वेषां भवति ।

उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते । इति मानवे दर्शनात् ।

अस्पर्शितालक्षणं तु मातापित्रोरेवेति । गृहान्तरे वसतस्तरसंसर्गमग-
च्छतः पितुश्च नेति ।

सूतके सूतकावर्जं संस्पर्शो न निषिध्यते । इति च पठन्ति ॥ १४ ॥

गर्भमाससमारात्रीः संसने गर्भस्य ॥ १५ ॥

आ चतुर्थान्द्वयेत्सावः पातः पञ्चमपष्ठयोः ।

अत उर्ध्वं तु नारीणां स्रवः प्रसव उच्यते ॥ इति ।

तिस्रो गर्भविषवस्ताः सर्वाः संसनशब्देनोच्यन्ते । यावतिथे मासे
गर्भस्य संसनं तन्माससमा रात्रीराशौचं भवति । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।
द्वितीयमासादियथामाससंख्यान्यहानीति ॥ १५ ॥

अपहं वा ॥ १६ ॥

द्वितीयेऽपि मासे अपहं वाऽपि भवति । चतुर्षु तूत्कर्षः ॥ १६ ॥

श्रुत्वा चोर्ध्वं दशम्याः पक्षिणीम् ॥ १७ ॥

दशमीग्रहणं दशाहादेः परिपूर्णाशौचस्योपलक्षणम् । अहर्द्वयमध्यगता
रात्रिः पक्षिणी रात्रिद्वयमध्यगतमहर्वा । पूर्ववद्वितीयाप्राप्तिर्विपत्तिप्र-
करणमात् । मरणनिमित्तमूर्ध्वं दशाहादाशौचकालेऽतिक्रान्ते यदि ज्ञाति-
मरणं शृणुयात्ततः पक्षिणीमाशौचं भवति । दिवा श्रवणे तदहरन्तरा
रात्रिष्वपरेद्युश्चाहः । रात्रौ श्रवणे सा रात्रिस्परिद्युरहोरात्र इति ।

अत्र मनुः—अतिक्रान्ते दशाहे तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।

तथा जाबालिः—अतीते सूतके स्वे स्वे त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ इति ।

अत्र सूतकशब्द आशौचपर्यायः । विष्णुस्तु—व्यतीते त्वासंवत्सर-
स्थान्त एकरात्रेणेति । एषा देशकालधर्मापेक्षया व्यवस्था ।

वृद्धवसिष्ठः—

मासत्रये त्रिरात्रं तु पण्मासे पक्षिणी भवेत् ।

अहस्तु नवमादर्वागूर्ध्वं ज्ञानेन शुध्यति ॥

एतच्च सर्वं संवत्सरादर्वाक् ।

संवत्सरे व्यतीति तु स्पृष्ट्वैवापो विशुध्यति ॥ इति मनुः ।

अत्र पैठीनसिः पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः ।

श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी भवेत् ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरे— पितृपत्न्यां व्यतीतायां मातृवर्जं द्विजोत्तमः ।

संवत्सरे व्यतिक्रान्ते त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥

निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।

सवासा जलमाप्लुत्य शुद्धो भवति मानवः ॥ इति ।

एतच्च समानोदकविषयम् ॥ १७ ॥

असपिण्डे योनिसंवन्धे सहाध्यायिनि च ॥ १८ ॥

सपिण्डता यस्य निवृत्ता सोऽसपिण्डः समानोदकः । योनिसंवन्धो
मातामहमातृप्वमृतत्पुत्रादयः स्त्रीणां प्रत्तानां पित्रादयः स्वस्रादयश्च ।
सहाध्यायी, एकस्मादुपाध्यायादधीतकृत्स्नवेदः । चकारात्स्मृत्यन्तर-
पठिताः पितृप्वमृतदपत्यादयोऽन्ये च । एतेषु मृतेषु परस्परं पक्षिणीमा-
शौचं भवति । पक्षिणीकाले त्यतीति ज्ञानमेव । मनुस्तु समानोदके
त्रिरात्रमाह—

रजन्याऽह्वैव चैकेन त्रिरात्रेरेव च त्रिभिः ।

शवस्पृशो विशुध्यन्ति उपहात्तुदकदायिनः ॥ इति ।

अनयोः पूर्ववच्चवस्या । एतद्व्यमप्यनुपनीतमरणविषयं ततोऽर्षा-
वज्ञानमेव । जननेऽपि समानोदकानां मनुना उपहो दर्शितः—

जन्मन्येकोदकानां तु उपहारदृष्टिरिहेष्यते ॥ इति ॥ १८ ॥

सब्रह्मचारिण्येकाहम् ॥ १९ ॥

समानो ब्रह्मचारी सब्रह्मचारी ब्रह्मवृत्तः । तस्मिन्मृत एकमहोरात्रमाशौचं भवति ॥ १९ ॥

श्रोत्रिये चोपसंपन्ने ॥ २० ॥

श्रोत्रियोऽधीतवेदः । उपसंपन्न आश्रितो गृहवासादिना । तस्मिन्मृत एकाहमाशौचम् । चकारादेकाहमित्यनुवर्तते ।

अत्राङ्गिराः—

गृहे यस्य मृतः कश्चित्तत्सपिण्डः कथंचन ।

तस्याप्यशौचं विज्ञेयं त्रिरात्रं नात्र संशयः ॥ इति । *

मनुः—श्रोत्रिये तूपसंपन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ इति ।

आङ्गिरसमपि वचनं श्रोत्रियविषयम् । अत्र विष्णुः—

स्त्रीणां विवाहः संस्कारः संस्कृतास्तु स्त्रीषु नाऽऽशौचं पितृपक्षे । तत्प्रसवमरणे पितृगृहे चेद्भवेत्तां, तथैकरात्रं त्रिरात्रं चेति । प्रसव एकरात्रं मरणे त्रिरात्रमिति व्यवस्थितो विकल्पः ॥ २० ॥

प्रेतोपस्पर्शने दशरात्रमाशौचमभिसंधाय चेत् ॥ २० ॥

नात्रोपस्पर्शशब्देन स्पर्शमात्रं विवक्षितम् । पतितचाण्डालेत्यादिना सचैल्लानस्य तद्विषये वक्ष्यमाणत्वात् । किं तर्ह्युपस्पर्शनं प्रेतनिर्हरणम् । तस्मिन्दशरात्रमाशौचं भवति तच्चेन्निर्हरणमभिसंधाय वेतनादिप्रयोजनाभिसंधानेन भवति न धर्मार्थम् । सत्यप्याशौचाधिकारे पुनराशौचग्रहणं पूर्वस्मादाशौचादस्य वैधर्म्यज्ञापनार्थम् । तेन वक्ष्यमाणमधःशय्यासनादिकमस्मिन्विषये न भवति, अस्पृश्यताधिकारलक्षणमेव ॥ २० ॥

उक्तं वैश्यशूद्रयोः ॥ २१ ॥

अस्मिन्नभिसंधाय प्रेतोपस्पर्शनादिविषये वैश्यशूद्रयोरनुक्तमाशौचं द्वादशरात्रमर्धमासमिति पूर्वोक्तम् ॥ २१ ॥

आर्तवीर्वा ॥ २२ ॥

अनुसमानसंख्या या रात्रीराशौचम् । पृथक्त्वः । पञ्च वा हेमन्तशिशिरयोः समासेन ॥ २२ ॥

पूर्वयोश्च ॥ २३ ॥

पूर्वयोर्ब्राह्मणक्षत्रिययोरपि वर्णयोरुक्तमाशौचमार्तवीर्वा रात्रीराशौ-
चम् । उक्तस्यापि ब्राह्मणस्य पूर्वयोरिति पुनरुपादानमार्तवीर्वेति
विकल्पसिद्ध्यर्थम् । पूर्ववद्देशकालावस्थाद्यपेक्षो विकल्पः । अत्र भृति-
रहिते निहारे मनुः—

असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ।

विशुध्यति त्रिरात्रेण मानुरात्माश्च बान्धवान् ॥

यद्यन्नमस्ति तेषां यः स दशाहेन शुध्यति ।

अनदन्नन्नमहैव न चेत्तस्मिन्गृहे यसेत् ॥ इति ।

बन्धुवत्सेहादिना । ग्रामाद्वहिर्वासे चोदृणां सज्योतिः । यथाऽऽह
हारीतः—प्रेतस्त्वृशो ग्रामं न प्रविशेयुरानक्षत्रदर्शनाद्वात्रौ चेदादित्यदर्शना-
त्ततः शुद्धिरिति । ग्रामप्रवेशे तु, अनदन्नन्नमहैवेति मानवमेकाहः । अना-
थविषये पराशरः—

अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजातयः ।

पदे पदे कृतफलमानुषूय्याल्लभन्ति ते ॥

प्रेतस्पर्शनसंस्कारिर्ब्राह्मणो नैव दुष्यति ।

शोढा चैवाग्निदाता च सद्यः स्नात्वा विशुष्यति ॥ इति ॥ २३ ॥

अथ वा ॥ २४ ॥

प्रेतोपस्पर्शन इत्यारभ्य सर्वेषां वर्णानां अथ वा । अत्युत्कृष्टविषय-
मिदम् ॥ २४ ॥

आचार्यतत्पुत्रस्त्रीयाज्यशिष्येषु चैवम् ॥ २५ ॥

उपनीय तु यः शिष्यमित्युक्तलक्षण आचार्यः । तत्पुत्र आचार्यपुत्रः ।
आचार्यस्त्री । याज्यो यजनीय ऋत्विगपेक्षया यजमानः । शिष्यः
प्रसिद्धः । एतेषु मृतेषु चैवं व्यवहामिति ॥ २५ ॥

विजातीयनिर्हारविषयमाह—

अवरश्चेद्दर्णः पूर्ववर्णमुपस्पृशेत्पूर्वो वाऽवरं तत्र शवोक्तमाशौचम् ॥ २६ ॥

अवरो जघन्यः क्षत्रियादिर्ब्राह्मणापेक्षया । पूर्वो ब्राह्मणादिः क्षत्रिया-
द्यपेक्षया । तयोर्न्योन्यनिर्हारे शवजात्युक्तमाशौचं भवति । ब्राह्मणशव-

निर्हरणे क्षत्रियस्य दशरात्रम् । क्षत्रियस्य शवनिर्हरणे ब्राह्मणस्यैका-
दशरात्रमित्यादि । अत्रैव भृत्यर्थे व्याघ्रः—

अवरश्चेद्वरं वर्णमवरं वा वरो यदि ।

चरेच्छावं तदाऽऽशौचं दृष्टार्थं द्विगुणं भवेत् ॥ इति ॥ २६ ॥

बुद्धिपूर्वशवस्पर्शमात्रे प्रासङ्गिकेन सह शुद्धिमाह—

पतितचण्डालसूतिकोदक्याशवस्पृष्टितत्स्पृष्ट्युप-

पस्पर्शने सचैलोदकोपस्पर्शनाच्छुध्येत् ॥ २७ ॥

पतितो ब्रह्महादिः । चण्डालसूतिकोदक्याशवाः प्रसिद्धाः । एतेषां
स्पृष्टौ, तत्स्पृष्टौ स्पृष्टृणां च स्पृष्टावुपस्पर्शने तदुपस्पर्शने, स्पृष्टृणां स्पर्शने
च सचैलोदकोपस्पर्शनात्स्नानाच्छुध्येत् । स्नानेन सचैलत्वेन शुद्धौ ।
अतः क्रियाविशेषणपाठोऽयुक्तः । अबुद्धिपूर्वं मानवम्—

विधाकीर्तिमुदक्यां च पतितं सूतिकां तथा ।

शयं तत्स्पृष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति ॥ इति ॥ २७ ॥

शयानुगमने च ॥ २८ ॥

अनुगम्येच्छयाऽप्येतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा ।

स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ इति ।

घृतप्राशनादूर्ध्वमपि स्नानं केचिद्विच्छन्ति तत्र मूलं सुगमम् । पाञ्चव-
ल्कपोऽपि स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतमुक्त्वुचिरित्येतावदेवाऽऽह । इदं सजातीयविष-
यम् । ब्राह्मणस्य क्षत्रियानुगमने वसिष्ठोक्तम् । मानुष्यास्थि स्पृष्ट्वा
त्रिरात्रमाशीचमस्थिघ्ने त्वहोरात्रं शयानुगमने चैवमिति । एवमिति
त्रिरात्राहोरात्रयोरतिदेशः । अत्र क्षत्रियानुगमन एकरात्रं वैश्यानुगमने
त्रिरात्रमिति ध्यवस्था । शूद्रानुगमने त्वद्विराः—

प्रेतीमृतं तु यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।

अनुगच्छेन्नीयमानं त्रिरात्रं सोऽशुचिर्मयेत् ॥

त्रिरात्रे तु ततः पूर्णे नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।

प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ इति ।

क्षत्रियपदेश्येषोर्वैश्यशूद्रानुगमने ब्राह्मणयत्कल्पम् । क्षत्रियस्य शूद्रा-
नुगमन एकरात्रं प्राणायामशतं च । मनुः—

नारं स्पृष्ट्वाऽस्थि सस्नेहं सवासा जलमाविशेत् ।

आचम्यैव तु निःस्नेहं गां स्पृष्ट्वा वीक्ष्य वा रविम् ॥ इति ।

इदमबुद्धिपूर्वविषयम् । वृद्धमनुः—

दहनं वहनं चापि प्रेतस्यान्यस्य गर्भवान् ।

न कुर्यादुभयं तत्र कुर्यादेव पितुः सदा ॥

ज्येष्ठस्य वाऽनपत्यस्य मातुलस्य सुतस्य वा ॥ इति ।

पितुरिति मातुरप्युपलक्षणम् । आतुरोदने पारस्करः—

अस्थिसंचयनाद्वर्गाग्निदित्वा ज्ञानमाचरेत् ।

अन्तर्वंशाहे विप्रस्य ऊर्ध्वमाचमनं स्मृतम् ॥ इति ।

विप्रस्य मृतस्यान्तर्वंशाहे रुदतां सर्वेषां वर्णानां समानमिदम् । अब्र
विष्णुः—सर्वस्यैव प्रेतस्य बान्धवैः सहाश्रुपातं कृत्वा ज्ञानेन । अकृता-
स्थिसंचये सचैलज्ञानेन शुद्धिरिति प्रकरणान्म्रम्यते । इदं क्षत्रियावि-
मरणे समानापकृष्टानां रोदने शूद्रवर्जम् । त्रिवर्णाविपयानुरोदने ब्रह्म-
पुराणे पठन्ति—

अनस्थिसंचयो विप्रो रौति चेत्क्षत्रवैश्ययोः ।

तदा ज्ञातः सचैलस्तु द्वितीयेऽहनि शुभ्यति ॥

कृते तु संचये विप्रः ज्ञानेनैव शुचिर्भवेत् ॥ इति ।

क्षत्रियस्य वैश्यातुरव्यञ्जनेऽप्येवमेवोहितव्यम् । शूद्रातुरव्यञ्जने
पारस्करः—

अस्थिसंचयनाद्वर्गाग्नौ विप्रोऽथु पातयेत् ।

सुते शूद्रे गृहं गत्वा त्रिरात्रेण विशुभ्यति ॥

अस्थिसंचयनादूर्ध्वं मासो यावद्विजातयः ।

अहोरात्रेण शुभ्यन्ति वाससां क्षालनेन च ॥

इत्यलं प्रसक्तानुप्रसङ्गेन ॥ २८ ॥

शुनश्च ॥ २९ ॥

उपसमस्तमप्यपेक्षते । शुनश्चोपस्पर्शने सचैलोदकोपस्पर्शनाच्छुभ्येत ।
पृथक्करणं तत्स्पृष्टिर्न्यायनिवृत्त्यर्थम् ॥ २९ ॥

यदुपहन्यादित्येकं ॥ ३० ॥

एके तु यदङ्गं श्वोपहन्यात्तत्स्वेव प्रक्षालनमिच्छन्ति । अत्राऽऽपस्त-

म्बीयो विशेषः—शुनोपहतः सचैलोऽवगाहेत । प्रक्षाल्य वा तं वेश्म-
ग्निना संस्पृश्य पुनः प्रक्षाल्य पादौ चाऽऽचम्य प्रयतो भवति । इति ।
उर्ध्वाङ्गस्पर्शं ज्ञानमधः प्रक्षालनमिति व्यवस्थां जानूकर्ण्य आह—

ऊर्ध्वं नाभेः करौ मुक्त्वा स्पृश्यत्यङ्गं ररौ यद्वि ।
ज्ञानं तत्र विधातव्यं शोभे प्रक्षाल्य शुध्यति ॥ इति ॥ १० ॥
उदकदानं सपिण्डैः कृतचूडस्य ॥ ३१ ॥

कृतचूडान्तस्य प्रेतस्य सपिण्डैरुदकदानं कर्तव्यं यावदाशौचम् । न
ततोऽर्थागिति । अग्निसंस्कारोऽप्यस्यैव । यथाऽऽह लौगाक्षिः—

तूष्णीमेवोदकं दद्यात्तूष्णीमेवाग्निमेव च ।

सर्वेषां कृतचूडानामन्यग्रापीच्छया द्वयम् ॥ इति ।

एवं च कृतचूडस्य निषतोऽग्निसंस्कार उदकदानं च । अकृतचूडस्य
त्वनिषतं तदकरणे न प्रत्यवायः । चूडाकरणेन कालो लक्ष्यते तृतीयं
घर्षम् । बहुषु स्मृतिषु तथा दर्शनात् । मनुरपि—

नात्रिघर्षस्य कर्तव्या बाह्यणैरुदकक्रिया ।

जातवन्तस्य वा कुर्यान्नाग्निं चापि कृते सति ॥ इति ।

अग्न्युदकग्रहणमौर्ध्वदेहिकस्योपलक्षणम् । तत्र देवलो विशेषमाह—
द्वादशाद्वत्सरादर्धावपौगण्डमरणे सति ।

सपिण्डीकरणं न स्यादेकोद्दिष्टानि कारयेत् ॥ इति ॥ ३१ ॥

तत्स्त्रीणां च ॥ ३२ ॥

तदुदकदानं स्त्रीणां च कृतचूडानां कार्यम् ॥ ३२ ॥

एके प्रत्तानाम् ॥ ३३ ॥

एके मन्यन्ते प्रत्तानामेव स्त्रीणामुदकदानमप्रत्तानां नु नेचेति । प्रत्तानां
च मर्तुपक्षेर्देयम् ॥ ३३ ॥

अथाऽऽशौचकाले ज्ञातयः कथं वर्तेरन्—

अधःशय्यासनिनो ब्रह्मचारिणः सर्वे ॥ ३४ ॥

भूमावेव शयीरन्नासीरंश्च न कटासनादिषु । मेथुनं च वर्जयेयुः ।
सर्वग्रहणं समानोदकार्थम् ॥ ३४ ॥

न मार्जयीरन् ॥ ३५ ॥

मार्जनं गात्रमलापकर्षणम् । तत्र न कुर्युः ॥ ३५ ॥

न मांसं भक्षयेयुरा प्रदानात् ॥ ३६ ॥

प्रदानं भ्रातृस्य, आ तदन्तं मांसं न भक्षयेयुः ॥ ३६ ॥

प्रथमतृतीयसप्तमनवमेषूदकक्रिया ॥ ३७ ॥

प्रथमादिष्वहःसु सपिण्डेः प्रेताय तिलमिश्रमुदकं देयमेवं गोत्रायै-
धंशर्मणे प्रेतायैतत्तिलोदकं ददामीति । प्रथमे त्रीन् । तृतीये नव ।
सप्तमे त्रिंशत् । नवमे त्रयस्त्रिंशत् । इति पञ्चसप्ततिर्जलाञ्जलयो
देयाः । आचारस्तु प्रथमेऽह्नि त्रयः । द्वितीयादिष्वेकोत्तरं दीयते ॥ ३७ ॥

वाससां च त्यागः ॥ ३८ ॥

उदकदानकाले परिहितानि वासांसि प्रथमतृतीयसप्तमनवमेषु
त्याज्यानि । अन्यानि क्रमेण परिधेयानि ॥ ३८ ॥

अन्ते त्वन्त्यानाम् ॥ ३९ ॥

वर्णेष्वन्त्याः शूद्रास्तेषामन्त्ये नवमेऽहनि वाससां त्यागः ॥ ३९ ॥

दन्तजन्मादि मातापितृभ्याम् ॥ ४० ॥

दन्तजन्मप्रमृति पुत्रस्य मातापितरौ जलं दद्यातां तूष्णीं माता ॥ ४० ॥

बालदेशान्तरितप्रव्रजितासपिण्डानां सद्यःशौचम् ॥ ४१ ॥

बालोऽकृतचूडः । देशान्तरितो देशेन व्यवहितो देशान्तरस्थः ।
प्रव्रजिता नैष्ठिकवानप्रस्थपरिवाजकाः । असपिण्डाः समानोदकाः ।
तेषां मरणे ज्ञातीनां सद्यः शौचं क्षानेन शुद्धिः । बालविषये याज्ञ-
वल्क्यः—

ऊनद्विर्वापिकं प्रेतं निसर्गेनोदकं ततः ।

आ दन्तजन्मनः सद्य आ चूटान्नैशिकी स्मृता ॥

त्रिरात्रमाव्रतादेशाद्दशरात्रमतः परम् । इति ।

अङ्गिराः—यद्यप्यकृतचूडो वै जातदन्तस्तु संस्थितः ॥

दाहयित्वा तथाऽप्येनमाशौचं त्र्यहमाचरेत् ॥ इति ।

मनुस्तु—ऊनद्विर्वापिकं प्रेतं निदध्पुर्वाधवा बहिः ।

अलंकृत्य शुची भूमावस्थिसंचयनाहते ॥

* एतदर्थं मुद्रितपात्रवस्त्रवस्त्रुतायेवं पठितम् । ऊनद्विर्वापि नित्येनैव पुर्वापुरकं ततः । इति ।
रिचैतस्मै वर्तमानो दशरात्रमतः परमित्यन्तो प्रचोदये तत्र नोपपद्यते ।

नास्य कार्योऽग्निसंस्कारो नास्य कार्योदकक्रिया ।
अरण्ये काष्ठवत्पक्त्वा क्षपेत व्यहमेव तु ॥ इति ।

आश्वलायनः—अदन्तजाते परिजात एकाहम् । इति । आपस्त-
म्बस्तु—मातुश्च योनिसंबन्धेभ्यः पितुश्चा सप्तमात्पुरुषाद्यावता वा
संबन्धो ज्ञायते तेषां प्रेतेषूदकोपस्पर्शनं गर्मान्परिहाप्यापरिसंवत्सरा-
न्मातापितरावेव तेषु हतारश्चेति । एतेषां देशकुलधर्मापेक्षया व्यवस्था ।
अत्र कन्याविषय आपस्तम्बः—

अप्रौढायां तु कन्यायां सद्यः शौचं विधीयते । इति ।

अप्रौढाऽकृतचूडा ।

[याज्ञवल्क्यः]—अहस्त्वदत्तकन्यासु बालेषु च विशोधनम् । इति ।

इदं चौलादूर्ध्वम् । व्याघ्र आह—

बाले मृते सपिण्डानां सद्यः शौचं विधीयते ।

दशाहेनैव दंपत्योः सोदराणां तथैव च । इति ॥

इदं तु सूतकं दशाहान्तर्मरणविषयम् । तथा च—

अन्तर्दशाहे जातस्य शिशोर्निष्क्रमणं यदि ।

सूतकेनैव शुद्धिः स्यात्पित्रोः शातातपोऽञ्जवीत् ॥ इति ॥ ४१ ॥

राज्ञां च कार्यविरोधात् ॥ ४२ ॥

राज्ञश्च सद्यःशौचं कार्यविरोधात् । कार्यं प्रजारक्षणादि । बहुतचन-
निर्देशाद्ये चान्येऽमात्यादयस्तत्कार्यवन्तस्तेषामपि । यस्य चेच्छति
पार्थिव इति मनुः ॥ ४२ ॥

वाह्मणस्य च स्वाध्यायनिवृत्त्यर्थं

स्वाध्यायनिवृत्त्यर्थम् ॥ ४३ ॥

वाह्मणस्य च सद्यः शौचं स्वाध्यायनिवृत्तिर्मा भूदिति । बहुशिष्य-
स्याध्यापयत इदमुक्तम् । इत्याशौचम् ।

इति श्रीहरदत्तविरचितायां गौतमसूत्रविवृतौ मिताक्षरायां

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथ श्राद्धम् ।

अथशब्दोऽधिकाराथः । श्राद्धं नाम कर्माधिक्रियते । श्रद्धा यत्र विद्यते तच्छ्राद्धं तच्च पञ्चविधम्—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धमथापरम् ।

पार्वणं चेति विज्ञेयं श्राद्धं पञ्चविधं कुपैः ॥

तत्र नित्यं मनुराह—

दद्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पयोमूलफलैर्वाऽपि पितृभ्यः प्रीतिमावहन् ॥

एकमप्याशयेद्विप्रं पित्र्ये पाञ्चयज्ञिके ।

न चैवात्राऽऽशयेत्किञ्चिद्वैश्वदेवं प्रतिद्विजम् ॥ इति ।

ग्रहणादिषु यत्क्रियते तन्नैमित्तिकम् । तस्य प्रयोगः पार्वणवत् । एकोद्दिष्टं सपिण्डीकरणमष्टकेत्येतान्यपि नैमित्तिकान्येव । तत्रैकोद्दिष्टं षोडशविधम् ।

मृतेऽह्नि तु कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम् ।

प्रतिसंवत्सरं चैवमाद्यमेकादशेऽह्नि ॥ इति पाज्ञयत्कपः ।

एकोद्दिष्टं तु कर्तव्यमित्याद्यपादे लौगाक्षिः ।

ध्यायः—एकादशेऽह्नि कर्तव्यं त्रिपक्षे च तथैव च ।

षण्मासे च ततः कुर्यादेकोद्दिष्टं प्रयत्नतः ॥ इति ।

ततः संवत्सरे पूर्णं त्रिपक्षे वा तथैव च ।

सपिण्डीकरणं कुर्यादवाग्वा वृद्धिसंभवे ॥ इति ।

जातुकर्ण्यः—

चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमेकादशे तथा ॥

यदन्नं दीयते जन्तोस्तन्नवश्राद्धमुच्यते ।

इति च पठन्ति । घणानुपूर्व्यव्यवस्थितानि चत्वार्येतानि । तदेव श्राद्धमेकमेकादशेऽह्नीति प्रधानम् । एकादशग्रहणमाशौचान्तोपहस्त-
णम् । तत्र च मासे तदेव मासिकम् । सपिण्डीकरणे प्रतम्यैकोद्दिष्टं

पित्रादिभ्यः पार्वणम् । तत्रापि मासे तदेव मासिकम् । मध्ये दश मासिकानि त्रिपक्षपाणमासिकयोः प्रतिसंवत्सरं चापरं मृताहे सांवत्सरिकमिति षोडशैकोद्दिष्टानि ।

पठन्ति च—

नवत्रिपक्षपाणमास्यसांवत्सरिकमासिकम् ।

आन्द्रैः षोडशभिः प्रेतः पिशाचत्वं विमुञ्चति ॥

यस्येतानि न कुर्वन्ति एकोद्दिष्टानि षोडश ।

पिशाचत्वं स्थिरं तस्य कृतैः आन्द्रशतैरपि ॥ इति ।

हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टकैकस्यां वा प्रथमेऽहनि क्रियमाणे रुपपत्यं जायत इत्यादि कामसंयोगेन क्रियमाणं काम्यं तदपि पार्वणयवेव । विवाहादिवृद्धिकर्मसु पूर्वद्युः कर्तव्यं षृद्धिआन्द्रम् । तस्मात्पितृभ्यः पूर्वद्युः क्रियत इति ब्राह्मणमूलम् । तत्र युग्मा ब्राह्मणा यवास्तिलाः । अन्यत्पार्वणवत् पार्वणं तु वक्ष्यते ॥ १ ॥

अमावास्यायां पितृभ्यो दद्यात् ॥ २ ॥

सूर्याचन्द्रमसौ यस्यां सह वसतः साऽमावास्या । पितृभ्य इति बहुवचनात्पितृपितामहप्रपितामहेभ्यो दद्याद्दानप्रकारो गृह्येष्टः 'होमो ब्राह्मणमोजनं पिण्डनिर्घणम्' इति इह तु ब्राह्मणमोजने विशेषः ॥ २ ॥

पञ्चमीप्रभृतिषु वाऽपरपक्षस्य ॥ ३ ॥

अपरपक्षः कृष्णपक्षस्तस्य पञ्चमीप्रभृति वा दद्यात् ॥ ३ ॥

यथाश्रद्धं सर्वास्मिन्या ॥ ४ ॥

सर्वास्मिन्याऽपरपक्षे दद्याद्यथाश्रद्धं यथा श्रद्धा भवतीति ॥ ४ ॥

द्रव्यदेशवात्मनसंनिधाने वा कालनियमः ॥ ५ ॥

तिलमापेत्यारभ्य पश्यमाणं तत्तत्प्रशस्तं द्रव्यम् । देशो तदा पुष्करादिः ।

पुष्करेण्यक्षयं भान्तं फुरक्षेत्रे तथेय च ।

दद्यान्मदीर्घा रेय ददगोष्ठे गिरी तथा ॥ इति व्यातः ।

यद्ददाति गयास्थश्च सर्वमानन्त्यमश्नुते । इति याज्ञवल्क्यः ।

ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावना वक्ष्यमाणाः पङ्क्तिविदादयः । एतेषां द्रव्या-
दीनां संनिधाने समवाये कालनियमः संनिधिरेव काल इति । वाशब्दो
विकल्पार्थः ॥ ५ ॥

शक्तिः प्रकर्षेद्गुणसंस्कारविधिरन्नस्य ॥ ६ ॥

अन्नस्य भक्ष्यभोज्यादेर्गुणविधयः पायसत्वविशदसिद्धत्वादयः ।
संस्कारविधयो भर्जनमरीचीजीरकलवणादिभिः सुरभीकरणादयः ।
एतान्यथाशक्ति प्रकर्षेत्प्रकृतान्कुर्यात् ॥ ६ ॥

नवावरान्भोजयेदयुजः ॥ ७ ॥

नवसंख्याऽधरा येषां ते नवावरास्तावतो ब्राह्मणान्भोजयेत् । अयु-
जोऽयुगमसंख्यानम् । नवपक्षे पितुस्त्रीन्पितामहस्य त्रीन्प्रपितामहस्य त्रीन् ।
अवरग्रहणादधिका अपि भवन्ति पञ्चदशैकविंशतिरित्यादयः । अयुज
इति घञ्चनाव्वावशादिव्यावृत्तिः ॥ ७ ॥

यथोत्साहं वा ॥ ८ ॥

यथासामर्थ्यं नवभ्योऽर्वागपि भोजयेत् । अयुज इत्यनुवृत्तेस्त्रीनिव ।
तथाचाऽऽपस्तम्बः—अयुग्मार्तरुपवरानिति । शास्त्रान्तरेषु विश्वेभ्यो देवेभ्यो
ब्राह्मणभोजनमाह्नात् मातामहानां च यथाऽऽह याज्ञवल्क्यः—

द्वौ देवे प्राक्त्रयः पित्र्य उदगेकैकमेव वा ।

मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकम् ॥ इति ।

देवे द्वौ ब्राह्मणी प्राङ्मुखानुपवेश्यौ पित्रर्थं त्रय उदङ्मुखः । एकै-
कस्यैकैकमेव वेति । देवानामेकः पित्रादीनां त्रयाणामेक इति । माताम-
हानामप्येवं पितृभ्रातृवत् । द्वौ देवे मातामहाद्यर्थं त्रयः । वैश्वदेविकं
तन्त्रं वा भवति पितुः श्राद्धस्य मातामहश्राद्धस्य च ॥ ८ ॥

कीदृशान्भोजयेत्तत्राऽऽह—

श्रोत्रियान्वाष्टपवयःशीलसंपन्नान् ॥ ९ ॥

श्रोत्रियानधीतवेदान् । वाक्संपत्तिः सुशिक्षितं वाक्यं मन्मृतमाप-
णादि । रूपमपन्नान्तीम्पवेपानन्पूनानधिकाद्वाग्निश्चग्राह्यपितृत्वपः-

संपन्नाननतिवालान् । शीलमन्तःकरणशुद्धिस्तत्संपन्नान् । एवंगुणान्मो-
जयेत् ॥ ९ ॥

युवभ्यो दानं प्रथमम् ॥ १० ॥

एवंगुणेभ्यो युवभ्यः श्राद्धदानं मुख्यः कल्पः ॥ १० ॥

एके पितृवत् ॥ ११ ॥

एके मन्यन्ते पितृवत्पित्राद्यनुरूपं दानमिति यथा पित्रे तरुणाः पिता-
महाय वृद्धाः प्रपितामहाय वृद्धतरा इति ॥ ११ ॥

न च तेन मित्रकर्म कुर्यात् ॥ १२ ॥

न च तेन श्राद्धेन मित्रकर्म कुर्यात् । येन मैत्री कार्या तस्मिन्नर्था-
पेक्षितं न भोजयेत् । मित्रलोभकारार्थं न भोजयेदित्यर्थः । आपस्त-
म्बस्तु—अनर्थापेक्षो भोजयेदिति विशेषेणाऽऽह ॥ १२ ॥

पुत्राभावे सपिण्डा मातृसपिण्डाः शिष्याश्च द्युः ॥ १३ ॥

पुत्रा द्युरिति प्रथमः कल्पः । तदभावे सपिण्डा भ्रातृसत्पुत्रादयः ।
तदभावे मातृसपिण्डा मातृभ्रातृसत्पुत्रादयः । तदभावे शिष्यः ॥ १३ ॥

तदभाव कृत्विगाचार्यौ ॥ १४ ॥

शिष्याभाव कृत्विक् । तदभाव आचार्यश्च द्युरिति ॥ १४ ॥

श्रोत्रिणाधीनत्वे सत्यपि वर्ज्यानाह—

न भोजयेत्स्तेन क्लीबपतितनास्तिकतद्वृत्तिवीरहा-

ग्रेदिधिपुदिधिपुपतिस्त्रीग्रामयाजकाजापालोऽसृष्टा-

भिमयपकुचरकूटसाक्षिप्रातिहारिकान् ॥ १५ ॥

स्तेनो हिरण्यस्तेनः । क्लीबो मोघवीर्यो न तृतीयाप्रकृतिः । अश्रोत्रि-
पत्वात्यतितो ब्रह्महाविः । नास्तिकः प्रेत्यमावापवादी । तद्वृत्तिर्नास्तिक-
वृत्तिः । प्रेत्यमावमङ्गीकृत्यापि यस्तदनुकूलं न चेष्टते संसर्गवशात् ।
वीरहा यो बुद्धिपूर्वमग्नीमुद्रासयीत सत्यामप्युपपत्तौ । श्रूयते हि वीरहा
एष देवानां योऽग्निमुद्रासयत इति । अग्रेदिधिपु इति दीर्घान्तं केचित्प-
ठन्ति । पतिशब्दः प्रत्येकं संवध्यते । अग्रेदिधिपुपतिर्दिधिपुपतिरिति ।

ज्येष्ठार्या यद्यनूढार्या कन्यायामूढातेऽनुजा ।

सा त्र्यग्रेदिधिपूर्तेया पूर्वा तु दिधिपूः स्मृता ॥ इति ।

तयोः पती । नैघण्टुकास्तु—

पुनर्भूदिधिषूढा द्विस्तरया दिधिषुः पतिः ।

स तु द्विजोऽग्रेदिधिषुः सैव यस्य कुटुम्बिनी ॥ इति ।

स्त्रीग्रामयाजकः । स्त्रीणां वतानामुपदेष्टाऽनुष्ठापयिता स स्त्रीयाजकः ।
ग्रामयाजको बहुयाजकः । अजापालोऽजारक्षणजीविकः । उत्सृष्टाग्निराशौ-
चाद्यनुपपत्त्या प्रमादाद्वा विच्छिन्नाग्निः । मद्यपः सुराव्यतिरिक्तमदकरद्व-
व्यस्य पाता । सुरापस्तु पतितत्वेनोक्तः । कुचरः कुत्सिताचारः । साक्ष्येऽ-
नृतवक्ता कूटसाक्षी । प्रातिहारिको द्वारपालवृत्तिः । एतान्न भोजयेत् ।
येषां पतितादीनां दर्शनस्पर्शनादिकं प्रतिषिद्धं तेषां प्रतिषेधः कृतप्राय-
श्चित्तानामपि वर्जनार्थः ॥ १५ ॥

उपपतिः ॥ १६ ॥

उपपतिर्जारः ॥ १६ ॥

यस्य च सः ॥ १७ ॥

स उपपतिर्यद्विषये स च साक्षात्पतिस्तावुमावपि न भोजनीयौ ॥ १७ ॥

कुण्डाशिसोमविक्रय्यगारदाहिगरदावकीर्णगणप्रे-
ष्यागम्यागामिर्हिंसपरिवित्तिपरिवेत्तृपर्याहितपर्या-
धातृत्यक्तात्मदुर्बालकुनस्विश्यावदन्तश्चित्रिपौनर्भ-
वकितवाजपराजप्रेष्यप्रातिरूपिकशूद्रापतिनिरा-
कृतिकिलासिकुसीदियणिकूशिलोपजीविज्यावा-
दित्रतालनृत्यगीतशीलान् ॥ १८ ॥

परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ ।

पत्यौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्तरि गोलकः ॥ इति मनुः ।

तस्य कुण्डस्यान्नमश्नातीति कुण्डाशी कुण्डग्रहणं गोलकस्याप्यु-
पलक्षणम् । कुण्डादीनां तु प्रतिषेधो दण्डापूपिकया सिद्धः । अपर
आह—पाकभाजनं कुण्डं तत्रैव क्वचिद्देशेऽश्नन्ति तन्न त्यजन्ति ते
कुण्डाशिनः । सोमविक्रयी यज्ञे सोमस्य विक्रेता । अगारदाही वेद्मदा-
हकः । गरदो विषस्य दाता । अवकीर्णा घतभ्रष्टः । अथ वा यो ब्रह्म-
चारी स्त्रियमुपेयात्सः । गणप्रेष्यो गणानां प्रेषणकृत् । अगम्यागामी
समानप्रवरस्त्रीगामी । हिंस्रः प्राणिवधरुचिः ।

परिवेत्ताऽनुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात् ।

परिवित्तिस्तु तज्ज्यायान् ॥ इति निघण्टुः ।

ज्येष्ठेऽकृताधाने कृताधानः कनिष्ठः पर्याधाता ज्येष्ठः पर्याहितः ।

वसिष्ठः—

उन्मत्तः किल्बिषी कुष्ठी पतितः क्लीब एव च ।

यक्ष्मामयावी च तथा न त्याज्यः स्यात्परीक्षितुम् ॥ इति ।

शातातपः—क्लीबे देशविनष्टे च पतिते प्रव्रजिते तथा ।

योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदने ॥ इति च ।

त्यक्तात्मा साहसिक उद्धन्धनादौ प्रवृत्तः । दुर्बालः खलतिः । वेष्टित-
क्षोफेत्यन्ये । कुनखी विना कारणेन विवर्णनखो विनष्टनख इत्यन्ये ।
श्यावदन्तः स्वभावतः कृष्णदन्तः । श्वित्री श्वेतकुष्ठी । पौनर्मवो
द्विरुद्धा पुनर्भूस्तस्याः पुत्रः । कितवो द्यूतकरः कितं वार्ताति पणपूर्व-
जीवी वा । अजपो विहितस्य सावित्र्यादिजपस्याकर्ता । राजभ्रष्टो
धृतादिः । प्रातिरूपिकः कूटमुलामानादिव्यतिहारी । शूद्रापतिः सैव
भार्या यस्य । निराकृतिरस्वाध्यायः । श्रोत्रिपानित्युक्तेऽपि पुनः प्रतिपे-
धाद्वाग्रूपवयःशीलासंपत्तावैष्यसत्यां गतौ ग्रहणं भवति । किलासस्त्व-
ग्दोषो बैलंलीति द्रविडानां प्रसिद्धः । भूम्नि मत्त्वर्थायः । कुसीदी
वारुणिकः वृद्ध्या जीवी । वैश्यवृत्त्या वाणिज्योपजीवी वाणिज्य-
वाणिगुपजीवी । चित्रकर्मादिभिरुपजीवी शिल्पोपजीवी शीलशब्दो
प्यादिभिः प्रत्येकं संबध्यते । ज्याशीलो धनुर्वेदोपजीवी । वादित्रशीलो
मेर्यादिताडनवृत्तिः । तालशीलस्तालवृत्तिः । नृत्यगीतशीलो च तथै-
तान्न भोजयेत् ॥ १८ ॥

पित्रा वाऽकामेन विभक्तान् ॥ १९ ॥

ये चानिच्छता पित्रा विभक्तास्तान्न भोजयेत् ॥ १९ ॥

शिष्यांश्चैके सगोत्रांश्च ॥ २० ॥

एक आचार्याः शिष्यान्सगोत्रांश्चामोजनीयानाहुः । एकग्रहणाद्भो-
जनीया इति स्वमतम् । तत्र गुणवदसंभवे तेषां गुणवत्त्वे सतीति ।
तथा चाऽऽपस्तम्बः—समुदेतः सौदर्याऽपि भोजयितव्य इति ॥ २० ॥

भोजयेदूर्ध्वं त्रिभ्यः ॥ २१ ॥

यथोत्साहं वेत्यनेन सर्वार्थमेकस्यापि प्रसङ्गं तन्नित्यर्थमिदम् । उपव-
रान्भोजयेत् । उपवरानित्यापस्तम्बीये दर्शनाच्च ॥ २१ ॥

गुणवन्तम् ॥ २२ ॥

एकवचनप्रयोगेण गुणवांश्चेदेकमपि भोजयेत् ।

वसिष्ठोऽपि—

अपि वा भोजयेदेकं ब्राह्मणं वेदपारगम् ।

शीलवृत्तगुणोपेतमवलक्षणवर्जितम् ॥ इति ।

मनुरपि—एकैकमपि विद्वांसं दैवे पित्र्ये च भोजयेत् ।

पुष्कलं फलमाप्नोति नामन्त्रज्ञान्वहूनपि ॥ इति ॥ २२ ॥

सयः श्राद्धी शूद्रातल्पगस्तत्पुरीषे

मासं नयति पितृन् ॥ २३ ॥

येन श्राद्धं मुक्तं स तस्मिन्नहोरात्रे श्राद्धीत्युच्यते । श्राद्धमनेन मुक्त-
मिति अत इतिठनौ । समानकालः स यदि तदहः शूद्रातल्पं गच्छेत् ।
तल्पग्रहणं भार्यार्थम् । ऊढामपि शूद्रां यदि गच्छेत्सद्य एव तस्याः
पुरीषे पितृन्मासं नयति ॥ २३ ॥

इतरास्तु भार्यास्तु कल्प्यमत आह—

तस्मात्तदहर्ब्रह्मचारी च स्यात् ॥ २४ ॥

मानवे वातुरपि नियम उक्तः—

निमन्त्रितो द्विजः पित्र्ये नियतात्मा भवेत्सदा ।

न च च्छन्दांस्यधीयीत यस्य श्राद्धं च तद्भवेत् ॥ इति ॥ २४ ॥

श्वचाण्डालपतितविक्षणे दुष्टम् ॥ २५ ॥

श्वादिभिरवेक्षितमन्नं दुष्टमभोज्यं भवति श्राद्धं चावेक्षितं दुष्टमकृतं
भवति ॥ २५ ॥

यस्मादेवम्—

तस्मात्परिश्रिते दद्यात् ॥ २६ ॥

परिश्रयणं तिस्करिण्यादिना व्यवधानम् ॥ २६ ॥

तदशक्तौ—

तिलैर्वा विकिरेत् ॥ २७ ॥

अत्र भृगुः—पानीयमपि यद्वत्तं तिलैर्मिश्रं द्विजस्य तु ।

पितृभ्यः कामधुस्तत्स्थात्पितृगृह्यमिवं ततः ॥ इति ॥ २७ ॥

पङ्क्तिपावनो वा शमयेत् ॥ २८ ॥

पङ्क्तिर्येन पाव्यते स पङ्क्तिपावनः । श्वाद्यवेक्षणे यो दोषस्तं शमयेत् ॥ २८ ॥

स कः पुनरसौ तमाह—

पङ्क्तिपावनः पङ्क्त्विज्ज्येष्ठसामिकस्त्रिणाचिकेत-
स्त्रिमधुस्त्रिसुपर्णः पञ्चाग्निः स्नातको मन्त्रब्राह्मण-
विद्धर्मज्ञो ब्रह्मदेयानुसंतान इति ॥ २९ ॥

शिक्षा कल्पो व्याकरणं ज्योतिषं निरुक्तं छन्दोविचित्रिरिति पङ्-
क्त्यानि तेषां पाठतोऽर्थतश्च ज्ञाता पङ्क्त्वित् । ज्येष्ठसामिकः, तलव-
काराणामुदुत्यं चित्रमित्येतयोर्गायको ज्येष्ठसामगश्छन्दोगानां तु तदि-
दासीती तीर्थं तैद्योगयेति(?) ज्येष्ठं साम तद्वेदिता ज्येष्ठसामिकः । त्रिणा-
चिकेतो, नाचिकेतो बहुषु शाखासु विधीयते तैत्तिरीये कठवल्लीषु
शतपथे च—तं यो वेद ब्राह्मणेन सह स त्रिणाचिकेतः ।
“मधु वाता क्रतायते” इत्येतद्व्यच त्रिमधु । तत्र प्रत्यृचं त्रयो मधु-
शब्दाः । आश्वलायनोऽप्याह—‘तृप्ताञ्ज्ञात्वा मधुमतीः श्रावयेत्’ इति ।
इह तु तदध्यायी पुरुषस्त्रिमधुः । त्रिसुपर्ण ऋग्वेद एकः सुपर्णः स
समुद्रमाविवेशेत्यादिकश्चतुर्व्यचः । तैत्तिरीयके ब्रह्मेतु मामित्यादयश्च-
योऽनुवाकाः । तत्र हि “य इमं त्रिसुपर्णमयाचितं ब्राह्मणाय दद्यात्”
इति श्रूयते । पूर्ववत्पुरुषे वृत्तिः । पञ्चाग्निः सम्यावसथ्याभ्यां सह पञ्चा-
नामनुवाकानामध्येता । स्नातको विद्याव्रताभ्याम् । मन्त्रब्राह्मणविन्म-
न्त्रब्राह्मणयोरर्थज्ञः । धर्मज्ञो धर्मशास्त्राणामर्थज्ञः । ब्रह्मदेयानुसंतानी
ब्राह्मविवाहोटासंतानः । इतिरुणाद्यश्चान्य एवंयुक्तः । ये मातृतः
पितृतश्चेति दशवर्षं समनुष्ठिता विद्यातपोभ्यां पुण्यैश्च कर्मभिर्येषामु-

मयतो नात्राह्मणं निनयेयुः । पितृत इत्येक इत्येवमादिलक्षणः स एष सर्वः पङ्क्तिपावनः ॥ २९ ॥

हविःपु चैवम् ॥ ३० ॥

हविःशब्देन दैवानि मानुषाणि च कर्माण्युच्यन्ते । उपेष्टा अप्येवमुक्तलक्षणा एव ब्राह्मणा भोजयितव्याः । न तु प्रतिपिद्धाः स्तेनादय इति ॥ ३० ॥

दुर्वालादीञ्श्राद्ध एवैके ॥ ३१ ॥

एके तु दुर्वालानारम्य येऽनुक्रान्तास्ताञ्श्राद्ध एव न भोजयेत् । न तु दैवमानुषयोरिति मन्यन्ते । स्वमतं तु ते तत्राप्यभोज्या एवेति ॥ ३१ ॥

अकृतान्नश्राद्धे चैवं चैवम् ॥ ३२ ॥

द्विरुक्तिः पूर्ववत् ॥ ३२ ॥

इति श्रीहस्दत्तकृतायां गौतमीयधर्मशास्त्रे मिताक्षरायां

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽध्यायः ।

श्रावणादि वार्षिकं प्रोष्ठपदीं वोषाकृत्याधीयीत च्छन्दांसि ॥ १ ॥

श्रवणेन युक्ता पौर्णमासी श्रवणा श्रवणनक्षत्रेण युक्तः काल इत्युक्तस्याणो लुब्धविशेष इति लुप् । युक्तवद्भावास्तु न भवति विभाषा फाल्गुनीश्रवणेति निर्देशात् । श्रावणीत्यपि भवति पौर्णमास्यां हि लुब्धविशेष इति न भवति । फाल्गुनी कार्तिकी चैत्रीति निर्देशात् । श्रवणशब्दे नूतनं भवतीति ।

मेपादिस्थे सवितरि यो यो दर्शः प्रवर्तते ।

चान्द्रमासास्तत्तदन्ताश्चैत्राद्या द्वादश स्मृताः ॥

तेषु या या पौर्णमासी सा सा चैत्र्यादिका स्मृता ।

कादाचित्केन योगेन नक्षत्रस्येति निर्णयः ॥

तदेवं सिंहस्थे सवितरि याऽमावास्या तदन्ते चान्द्रमसे मासे पौर्णमासी सा श्रवणा श्रावणीति चोच्यते । श्रवणयोगस्तु भवतु मा वा

भूत् । एतेन प्रोष्ठपदी व्याख्याता । प्रोष्ठपदीमित्याधिकरणे द्वितीया ।
अत्यन्तसंयोगे वा कथंचित् । श्रवणायां प्रौष्ठपद्यां वा पौर्णमास्यामुपा-
कृत्योपाकर्माख्यं कर्म यथागृह्यं कृत्वा तदा छन्दांसि मन्त्रब्राह्मणलक्ष-
णान्यधीयीत । आचार्योऽध्यापयेच्छिष्या अधीयीरन् । तदिदमध्ययनं
घार्थिकमित्याचक्षते । वर्षर्तौ प्रतिसंवत्सरं वा भवतीति । अध्यापनमप्या-
त्मापेक्षयाऽध्ययनं पारायणादिवत् । शिष्यापेक्षया त्वध्यापनम् ॥ १ ॥

कियन्तं कालमधीयीत—

अर्धपञ्चमान्मासान्पञ्च दक्षिणायनं वा ॥ २ ॥

अर्धं पञ्चमं येषां तानर्धपञ्चमानर्धाधिकांश्चतुरो मासान्पूर्णान्वा पञ्च
मासान्पावद्वा दक्षिणायनम् । एवमधीयानः ॥ २ ॥

ब्रह्मचार्युत्सृष्टलोमा न मांसं भुञ्जीत ॥ ३ ॥

ब्रह्मचारी भवेत्स्त्रीसङ्गं वर्जयेत् । उत्सृष्टलोमा न रूढश्मश्रुकस्मादि-
त्यत्रोक्तम् । लोमकर्म तदुत्सृष्टं येन स उत्सृष्टलोमा । एवंभूतो भवेन्न
मांसं भक्षयेत् । अयमध्यापयितुरुपदेशो ब्रह्मचारिणः प्राप्त्यभावात् ।
आपस्तम्बोऽप्याह—प्रवचनयुक्तो वर्षाशरदं मैथुनं वर्जयेदिति । यश्च केव-
लानि यतानि पारं नीत्वा जायामुपयम्य पश्चादधीते सोऽप्येवं तस्यां
ग्रहणार्थमप्येवम् । आश्वलायनोऽप्याह—समावृत्तो ब्रह्मचारिकल्पे-
नेति । तत्र त्रुतुगमनं पाक्षिकमभ्युपगतम् । यथाऽऽह जायोपेयेत्येके
प्राजापत्यं तदिति ॥ ३ ॥

द्विमास्यो वा नियमः ॥ ४ ॥

द्वौ मासौ भूतमाविनी वा द्विमास्यः । मासाद्वयसि यत्तज्जी
द्विगौर्यवयमप्यपि प्रयुञ्जते । स एव द्विमास्यः । अयं ब्रह्मचर्यादिनियमो
मासद्वयं वा भवति । शक्त्यपेक्षो विकल्पः ॥ ४ ॥

अथानध्याया उच्यन्ते—

नार्धीयीत वायौ दिवा पांसुहरे ॥ ५ ॥

पांसुन्हरतीति पांसुहरः, वायौ दिवा पांसुहरे याति सति नार्धीयीत ।
अपांसुहरे न दोषः । पांसुहरेऽपि रात्रौ न दोषः ॥ ५ ॥

कर्णश्राविणि नक्तम् ॥ ६ ॥

व्यत्ययेनायं कर्मणि कर्तुं प्रत्ययः । कर्णाभ्यां श्रूयत इति कर्णभावी ।
एवंभूते महाघोषे वायौ वाति सति नक्तं नाधीयीत ॥ ६ ॥

वाणभेरीमृदङ्गगर्तार्तशब्देषु ॥ ७ ॥

वाणो वीणाविशेषः । वाणः शततन्तुरिति महावते दर्शनात् ।
भेरीमृदङ्गौ प्रसिद्धौ । गर्तो रथः । आरोहतं वरुण मित्र गर्तम् ।
“स्तुहि श्रुतं गर्तसदम्” इत्यादौ दर्शनात् । आर्तं बन्धुमरणादिना
दुःखितः । तेषां शब्दे श्रूयमाणे तावन्तं कालं नाधीयीत ॥ ७ ॥

श्वशृगालगर्दभसंह्रादे ॥ ८ ॥

संह्रादः सह शब्दनम् । शृणां शृगालानां गर्दभानां संह्रादे नाधीयीत ।
अयाणां तु सहशब्दने वृण्डापूषिकया सिद्धः प्रतिषेधः ॥ ८ ॥

रोहितेन्द्रधनुर्नीहारेषु ॥ ९ ॥

आकाशे लोहिते, इन्द्रधनुषि वृक्ष्यमाने, नीहारो हिमानी तस्यां च ।
तावन्तं कालं नाधीयीत ॥ ९ ॥

अन्नदर्शने चापर्तो ॥ १० ॥

अपर्तुरवर्पतुः । तत्र सोदकस्य मेघस्य दर्शने नाधीयीत ॥ १० ॥

भूत्रित उच्चारिते ॥ ११ ॥

संजातमूत्रेऽल्पे भूत्रितः । उच्चारितोऽपि तथा । तत्र भेषानपि
नाधीयीत । उत्सर्गे तु मानसमप्यशुचिरिति वक्ष्यति ॥ ११ ॥

निशायां संध्योदकेषु ॥ १२ ॥

निशा रात्रेर्मध्यमो भागस्तस्मिन्संध्यायामुदके चावस्थितो नाधी-
यीत ॥ १२ ॥

वर्पति च ॥ १३ ॥

वर्पति च देवे तावन्नाधीयीत । धात्वर्थमात्रं विवक्षितं न परिमाण-
विशेषः ॥ १३ ॥

एके वलीकसंतानम् ॥ १४ ॥

एके मन्यन्ते वलीकसन्तानं वलीकं नीधं गृहपटलान्तस्तत्र वर्षधारा
संतन्यते यथा तथा वर्षति देवे नाध्येयम् ॥ १४ ॥

आचार्यपरिवेषणे ॥ १५ ॥

आचार्यो गुरुशुक्रौ तयोः परिवेषणे नाधीयीत । अपर आह—परि-
वेपणं भक्षभोज्याद्यन्नोपहरणम् । ब्राह्मणानन्नेन परिवेष्येत्यादौ दर्शनात् ।
आचार्यस्य परिवेषणे नाधीयीतेति ॥ १५ ॥

ज्योतिषोश्च ॥ १६ ॥

प्रसिद्धज्योतिषी सूर्याचन्द्रमसौ तयोश्च परिवेषणे नाधीयीत । पूर्व-
सूत्रे द्वितीयपक्षेऽन्नानुवृत्तस्य परिवेषणशब्दस्यार्थभेदोऽङ्गीकरणीयः ॥ १६ ॥

भीतो यानस्थः शयानः प्रौढपादः ॥ १७ ॥

भीतो वर्तमानमयः । यानस्थोऽश्वाद्यारूढः । शयानः शय्यामासे-
वमानः । प्रौढपादः पादे पादान्तराधायी पीठासनाद्यारोपितपादो
वा । एवंभूतेन नाध्येयम् ॥ १७ ॥

श्मशानग्रामान्तमहापथाशौचेषु ॥ १८ ॥

श्मशानं शवदाहस्थानम् । ग्रामान्तो ग्रामसीमा । महापथः प्रसिद्धः ।
अशौचं शौचराहित्यम् । एतेषु स्थानेषु नाध्येयम् । अथ वाऽशौचं जन-
नमरणानिमित्तमस्पर्शलक्षणं तस्मिन्नपि नाध्येयम् ॥ १८ ॥

पूतिगन्धान्तःशवदिवाकीर्त्यशूद्रसंनिधाने ॥ १९ ॥

पूतिगन्धे घ्राणगन्धे । दिवाकीर्त्यश्चण्डालः । अन्तःशब्द उमाभ्यां
संबध्यते । अन्तःशवेऽन्तर्दिवाकीर्त्ये च ग्राम इति । शूद्रसंनिधाने
नाध्येयम् । द्वंद्वकवन्द्भावः । आपस्तम्बोऽपि—अन्तःशवेऽन्तश्चाण्डाल
इति ॥ १९ ॥

भुक्तके चोद्वारे ॥ २० ॥

भुक्तमम्लमले चोद्वारे वर्तमाने नाधीयीत ॥ २० ॥

अग्यजुषं च सामशब्दो यावत् ॥ २१ ॥

अग्यं यजुश्च अग्यजुषम् । अचतुरेत्यादिना निपातः । यावत्साम-

शब्दः श्रूयते तावद्दृग्देवं यजुर्वेदं च नाधीयीत । पञ्चन्तपाठस्तु नास्मभ्यं रोचते ॥ २१ ॥

आकालिका निर्घातभूमिकम्पराहुदर्शनोल्काः ॥ २२ ॥

निर्घातोऽशानिपातः । भूमिकम्पो भूचलनम् । राहुदर्शनं ग्रहणम् ।
उल्कोल्कापातः । एत आकालिका अनध्यायहेतव इति प्रकरणान्मन्यते ।
यास्मिन्काल एते भवन्ति परेशुस्तत्पर्यन्तं काल आकालः । तत्संबद्ध
आकालिकः ॥ २२ ॥

स्तनयित्नुवर्षवियुतश्च प्रादुष्कृताग्निपु ॥ २३ ॥

स्तनयित्नुर्मेघशब्दः । प्रसिद्धमन्यत । प्रादुष्कृतेष्वग्निष्वग्निहोत्रहोम-
काले संध्यायां स्तनयित्नुप्रभृतयो भवन्तः प्रत्येकमाकालिकानध्याय-
हेतवः । अपर्ताविदम् ॥ २३ ॥

ऋतावाह—

अहर्कृतौ ॥ २४ ॥

वर्षतविते यदि भवेयुः संध्यायां तदा प्रातश्चेदहर्मात्रमनध्यायः । सायं
तु रात्रावनध्याय इत्यर्थसिद्धत्वादनुक्तम् ॥ २४ ॥

वियुति नक्तं चाऽऽपररात्रात् ॥ २५ ॥

यदि नक्तं वियुद्दृश्यते न संध्यायां तदाऽऽपररात्राद्रात्रेस्तृतीयो
भागोऽपररात्रमा तस्मादनध्यायः । ततोऽध्येयम् । प्रातस्तु संध्यायां
वियुति जाबाल आह—वियुति प्रातरहरनध्याय इति ॥ २५ ॥

त्रिभागादिप्रवृत्तौ सर्वम् ॥ २६ ॥

यद्यहस्तृतीयांशभागवारम्ब वियुत्प्रवर्तते न केवलायां संध्यायां नापि
नक्तं तदा सर्वरात्रमनध्यायः ॥ २६ ॥

उल्का वियुत्समेत्येकेषाम् ॥ २७ ॥

उल्का च वियुत्तुल्या यथा वियुत्यनध्यायो वियुति नक्तं चापररात्रा-
दिति एवमुल्कापातेऽपीत्येकेषां मतम् ॥ २७ ॥

स्तनयित्नुपरराह्णे ॥ २८ ॥

स्तनयित्नुपरराह्णे यदि भवति न संध्यायां तदा वियुत्समो भवति ।
आपररात्रादनध्यायं करोति ॥ २८ ॥

अपि प्रदोषे ॥ २९ ॥

प्रदोषेऽपि भवः स्तनयित्नुर्विद्युत्समः । आपररात्रादनध्यायहेतुः ॥ २९ ॥

सर्वं नक्तमार्धरात्रात् ॥ ३० ॥

प्रथमाद्वात्रिमागादारभ्याऽऽर्धरात्रात्प्रवृत्तः स्तनयित्नुः सर्वं नक्तमन-
ध्यायहेतुः ॥ ३० ॥

अहश्चेत्सज्योतिः ॥ ३१ ॥

अहश्चेत्स्तनयित्नुर्मवति प्रागपराह्णात्तदा सज्योतिरनध्यायः । सकलं
दिवसमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

विषयस्थे च राज्ञि प्रेते ॥ ३२ ॥

यस्मिन्विषये स्वयं वसति तत्रस्थे तस्याधिपती राज्ञि प्रेते सज्योति-
रनध्यायः । आकालिकमित्यन्ये ॥ ३२ ॥

विप्रोष्य चान्योन्येन सह ॥ ३३ ॥

यदा सहाध्यायिनः परस्परं विप्रवसेयुः केचिच्चाऽऽचार्येण संगता-
स्तदा सज्योतिरनध्यायः । आ परेषां मेलनादित्येके । आकालिक-
मित्यन्ये ॥ ३३ ॥

संकुलोपाहितवेदसमाप्तिच्छर्दिश्राद्ध-

मनुष्ययज्ञभोजनेष्वहोरात्रम् ॥ ३४ ॥

संकुलश्चोरादिभिर्ग्रामाद्युपद्रवः । उपाहितोऽग्निदाहः । वेदसमाप्तिः
शाखासमाप्तिः । छर्दनं भुक्तोद्धारः । श्राद्धमेकोद्दिष्टादि । मनुष्ययज्ञो
यसन्तोत्सवादिः । भोजनशब्द उमाभ्यां संबध्यते । श्राद्धभोजने मनुष्य-
यज्ञभोजन इति । एतेषु निमित्तेष्वहोरात्रमनध्यायः । मनुष्यप्रकृतीनां
देवानां यज्ञो मनुष्ययज्ञ इत्यन्ये । यथाऽऽहोऽऽपस्तम्बः-मनुष्यप्रकृतीनां
देवानां यज्ञे भुक्त्वेत्येक इति । ये मनुष्या भूत्वा प्रकृष्टेन तपसा देवाः
संपन्नास्तद्यज्ञस्तत्प्रीत्यर्थं ब्राह्मणभोजनम् ॥ ३४ ॥

अमावास्यायां च ॥ ३५ ॥

अमावास्यायामहोरात्रमनध्यायः ॥ ३५ ॥

द्वयहं वा ॥ ३६ ॥

तदहः पूर्वेषुश्च द्यहमनध्यायः । शुक्लचतुर्दश्यां त्वनध्यायस्य मूलान्तरं मृग्यम् । एवं प्रतिपत्तु च ॥ ३६ ॥

कार्तिकी फाल्गुन्यापाढी पौर्णमासी ॥ ३७ ॥

कार्तिक्याद्यास्तिस्रः पौर्णमास्योऽनध्यायहेतवोऽहोरात्रम् । पौर्णमास्यन्तरेष्वनध्याये मूलं मृग्यम् ॥ ३७ ॥

तिस्रोऽष्टकास्त्रिरात्रम् ॥ ३८ ॥

ऊर्ध्वमाग्रहायण्यास्त्रिष्वपरपक्षेषु तिस्रोऽष्टकाः । तास्त्रिरात्रमनध्यायहेतवस्तदहः पूर्वेषुरपरेषुश्च ॥ ३८ ॥

अन्त्यामेके ॥ ३९ ॥

एकेऽन्त्यामेकाष्टकामनध्यायहेतुं मन्यन्ते ॥ ३९ ॥

अभितो वार्षिकम् ॥ ४० ॥

श्रवणादि वार्षिकमिति यदुक्तं वार्षिकमनध्ययनं तदभितस्तस्योभयोः पार्श्वपौर्ये कर्मणी उपाकरणोत्सर्जने तयोरपि कृतयोरुग्रहमनध्यायमेक इच्छन्ति । तथा च मनुः—

उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतम् । इति ।

उशना—उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्र्यहमनध्यायः ॥ इति ॥ ४० ॥

सर्वे वर्षावियुस्तनयित्संनिपाते ॥ ४१ ॥

वर्षादीनां त्रयाणां युगपत्संनिपाते त्रिरात्रमनध्याय इति सर्व एवाऽऽचार्या मन्यन्ते ॥ ४१ ॥

प्रस्यन्दिनि ॥ ४२ ॥

प्रकृष्टं स्यन्दनं धर्मं प्रस्यन्दस्तद्वति च काले यावत्प्रस्यन्दनमनध्यायो द्यहं त्र्यहं चतुरहं वा ॥ ४२ ॥

ऊर्ध्वं भोजनादुत्सवे ॥ ४३ ॥

उपनयनादाद्युत्सवे भोजनादूर्ध्वं तदहरनध्यायः ॥ ४३ ॥

प्राधीतस्य च निशायां चतुर्मुहूर्तम् ॥ ४४ ॥

उपाकृत्याध्येतुं प्रवृत्तः प्राधीतः । आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च । तस्य निशायां चतुर्मुहूर्तं चतुरो मुहूर्तानष्टौ नाडिका अनध्यायः । ' श्रावण्यां पूर्णमास्यामध्यायमुपाकृत्य मासं प्रदोषे नाधीयीत ' इत्यापस्तम्बीयेन समानार्थमिदम् । चकारात्रयोदशीप्रदोषेऽपि निशायां चतुर्मुहूर्तं निषेधो दर्शितः ॥ ४४ ॥

नित्यमेके नगरे ॥ ४५ ॥

एक आचार्यां नगरे नित्यमेवाध्ययनं नेच्छन्ति । नित्यग्रहणं निशाधिकारनिवृत्त्यर्थम् ॥ ४५ ॥

मानसमप्यशुचिः ॥ ४६ ॥

अप्रयतः सन्मानसमप्यध्ययनं न कुर्यात् । एवं चान्येष्वनध्यायहेतुषु मानसमनिषिद्धम् ॥ ४६ ॥

श्राद्धिनामाकालिकम् ॥ ४७ ॥

श्राद्धमस्यास्तीति श्राद्धी श्राद्धस्य कर्ता । अत इनिठनौ । न तु श्राद्धमनेन मुक्तमिति भोक्तारि पूर्वमेव निषिद्धत्वात् । तेषां श्राद्धदातृणामाकालिकमनध्यायः । अपर आह—ये श्राद्धे केवलं मुक्तवन्तो न पित्राद्यर्थं पात्रतया तेषां पूर्वकोऽहोरात्रनिषेधः । अयं त्वाकालिकनिषेधः पित्राद्यर्थं पात्रतया मुक्तवतामिति ॥ ४७ ॥

अलतान्नश्राद्धिकसंयोगेऽपि ॥ ४८ ॥

भोजनासंभवे यद्यकृतान्नं पितृभ्यो दीयते तदकृतान्नश्राद्धिकं तत्संयोगेऽप्याकालिकमनध्यायः । न केवलं मुक्तवतः । तत्र मनुः—

प्राणि वा यदि वाऽप्राणि यत्किञ्चिच्छ्राद्धिकं भवेत् ।

तदालभ्याप्यनध्यायः पाण्यास्या ब्राह्मणाः स्मृताः ॥ इति ।

आमश्राद्धस्येतदेव लिङ्गम् ॥ ४८ ॥

प्रतिवियं च यान्स्मरन्ति ॥ ४९ ॥

प्रतिवियं प्रतिधर्मशास्त्रं याननध्यायान्स्मरन्ति स्मर्तारस्तेष्वपि हेतुनाधीयीत । तत्र यस्मिन्—

दिग्दाहपर्वतप्रपातेषूपलरुधिरपांसुवर्षेष्वकाकालिकमिति ।

श्लेष्मातकस्य शाल्मल्या मधूकस्य तथाऽप्यधः ।
कदाचिदपि नाध्येयं कोविदारकपित्तयोः ॥ इति ॥

एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ ४९ ॥

इति श्रीहरदत्तविरचितायां गौतमसूत्रविवृतौ मिताक्षरायां
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

मानसमप्यशुचिरित्युक्तं तद्याशुचित्वमाहारजनितमपि भवतीति मक्ष्या-
मक्ष्यप्रकरणमारभ्यते—

प्रशस्तानां स्वकर्मसु द्विजातीनां ब्राह्मणो भुञ्जीत ॥ १ ॥

स्वकर्मसु वर्णप्रयुक्तेष्वामप्रयुक्तेषु मयप्रयुक्तेषु च ये प्रशस्ता अहो
अयं स्वकर्मानुतिष्ठतीति तेषां द्विजातीनां गृहे ब्राह्मणो भुञ्जीत । क्षुद्रप-
यातार्था भोजने प्रयुक्तिः । शक्या च यस्य कस्यचिद्गृहे भुञ्जानेन क्षुद्रप-
हन्तुं तत्र परिसंचष्ट एषामेव गृहे ब्राह्मणो भुञ्जीत नान्येषामिति ॥ १ ॥

प्रतिगृहीयाच्च ॥ २ ॥

प्रतिग्रहोऽप्येषामेव सकाशान्नान्येषामिति ॥ २ ॥

अस्यापवादः—

एधोदकयवसमूलफलमध्वभयाभ्युद्यतशम्पास-
नावसथयानपयोदधिधानाशफरीप्रियङ्गुस्त-
ङ्मार्गशाकान्यप्रणोयानि सर्वेषाम् ॥ ३ ॥

एधः काष्ठम् । उदकं घटादिस्थमपि । यवसं तुणादि । मूलमाद्र-
कादि । फलमाद्रादि । मधु माक्षिकम् । अभयं परित्राणम् । अभ्युद्यत-
मयाचितेनापि दात्रा स्वयमानीतमिदं गृहाणेति । शम्पा कंटादि ।
आसनं पीठादि । आवसथः प्रतिश्रयः । यानं शकटादि । दधिपयसी
प्रसिद्धे । धाना मृदा यवाः । शफरी मत्स्यविशेषः । [प्रियङ्गू राजिका]

स्रज्जाला । मार्गं मृगमांसं, पन्था वा मार्गः । शार्कं वास्तुकादि । एतान्येधादीन्यप्रणोद्यानि सर्वतः प्रतिग्राह्याणि याचित्वाऽपि । अम्युद्यतं पक्वान्नाद्यप्रणोद्यमप्रत्यारव्येयं प्रत्यारव्याने दोषः ।

तथा चाऽऽपस्तम्बः—उद्यतामाहतां भिक्षां पुरस्तादप्रवेदिताम् ।

भोज्यां मेने प्रजापतिरपि दुष्कृतकारिणः ॥

न तस्य पितरोऽश्नन्ति दश वर्षाणि पञ्च च ।

न च हव्यं बहृत्यग्निर्यस्तामभ्यवमन्यते ॥ इति ।

अस्यापवादः—चिकित्सकस्य मृगयोः शल्यकृन्तस्य पाशिनः ।

कुलटायाश्च पण्डस्य तेषामन्नमनाद्यम् ॥ इति ॥ ३ ॥

पितृदेवगुरुभृत्यभरणेऽप्यन्यत् ॥ ४ ॥

पितृभरणमविच्छेदेन श्राद्धकरणम् । देवभरणमग्निहोत्रादि । गुणैः पित्रादयः । भृत्याः पुत्रदासादयः । तेषां भरणं भक्तादिदानम् । एतेषु निमित्तेष्वन्यदप्युक्तादन्यदप्यप्रणोद्यम् । मनुश्च—

गुरुभृत्यांश्चोद्धरिष्यन्नर्चिष्यन्देयतातिथीन् ।

सर्वतः प्रतिगृहीयान्न तु नृप्येत्स्वयं ततः ॥ इति ।

वृत्तिश्चेन्नान्तरेण शूद्रात् ॥ ५ ॥

यदि शूद्रप्रतिग्रहमन्तरेण वृत्तिर्जीविनं न निर्यतंते तदा शूद्रादपि प्रतिगृहीयात् ॥ ५ ॥

पशुपालक्षेत्रकर्षककुलसंगतकारावि-

नृपरिचात्का भोज्यान्नाः ॥ ६ ॥

वणिक्चाशिल्पी ॥ ७ ॥

वणिक्च भोज्यान्नः स चेदशिल्पी कुम्भकारादिको न भवति ॥ ७ ॥
अथाभोज्यमाह—

नित्यमभोज्यम् ॥ ८ ॥

नित्यं परगृहे न भोक्तव्यम् । गृहस्थस्यायं प्रतिषेधः ।
उपासते गृहस्था ये परपाकमबुद्धयः । इति मानवे दर्शनात् ।
अन्येभ्यो यावत्प्रत्यहं वीयते तन्नित्यमभोज्यम् ॥ ८ ॥

केशकीटावपन्नम् ॥ ९ ॥

यच्चान्नं केशैः कीटैर्वा संबद्धं तदप्यभोज्यम् । अत्र वसिष्ठः—कामं
तु केशकीटानुत्सृज्याद्भिः प्रोक्ष्य मस्मनाऽवकीर्य वाचा प्रशस्तमुपयु-
ञ्जीत ॥ इति ।

मनुस्तु—पक्षिजग्धं गवा घातमवधूतमवक्षुतम् ।

केशकीटावपन्नं च मृत्प्रक्षेपेण शुध्यति ॥ इति ।

तदेषां रुचितो व्यवस्था । अपर आह—पाकादारभ्य यत्केशकीटाव-
पन्नं तत्र गौतमीयमूर्ध्वं तु वासिष्ठमानवे ॥ इति ॥ ९ ॥

रजस्वलकृष्णशकुनिपदोपहतम् ॥ १० ॥

कृष्णशकुनिः काकः । पद्मग्रहणं तुण्डादेरप्यवयवस्योपलक्षणम् ।
रजस्वलया कृष्णशकुनिपदेन वोपहतं स्पृष्टमन्नमभोज्यम् । प्रभूते त्वन्ने
पराशरः—

शृतं द्रोणाधिकं चान्नं श्वकैरुपघातितम् ।

न त्पार्ज्यं तस्य शुद्ध्यर्थं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥

गायत्र्यष्टसहस्रेण मन्त्रपूतेन वारिणा ।

भोज्यं तत्प्रोक्षितं विप्रैः पर्याग्निकृतमेव च ॥ इति ।

उपहतं प्रदेशमुद्धृत्येदं कार्यम् ॥ १० ॥

धूणघ्नाऽवेक्षितम् ॥ ११ ॥

धूणहा ब्रह्महा । तथा च वसिष्ठः—ब्राह्मणं हत्वा धूणहा भवतीति ।
तेन प्रेक्षितमप्यभोज्यम् ॥ ११ ॥

भावदुष्टम् ॥ १२ ॥

भोजयित्राऽवज्ञानेन दत्तं भोक्तुर्वा मनसो दुष्टिकरं भावदुष्टं तदप्य-
भोज्यम् ॥ १२ ॥

गवोपघातम् ॥ १३ ॥

गवा चोपसमीपे घातमभोज्यम् ॥ १३ ॥

शुक्तं केवलमदधि ॥ १४ ॥

यत्पक्वं कालवशादम्लरसं तत्केवलं शुक्तं तदभोज्यम् । केवलग्रहणा-
स्त्वेक्षीरोदकादिसंपृक्तमम्लमपि भोज्यम् । दधि तु केवलमप्यम्लं भोज्यम् ।
तत्ककास्त्रिकयोरपक्त्वान्नार्थं प्रतिषेधः । आचारोऽपि तन्ने निर्विवादः ।
कास्त्रिके सविवादः ॥ १४ ॥

पुनः सिद्धम् ॥ १५ ॥

सकृत्पक्वस्य तावृश एव पाकः पुनः क्रियते पूर्वं शुक्तपक्वमिति तत्पुनः
सिद्धं तदभोज्यम् । अन्यथा पक्वस्य तु पाकान्तरे भर्जनादौ न
दोषः ॥ १५ ॥

पर्युपितमशाकभक्षस्नेहमांसमधूनि ॥ १६ ॥

उदयास्तमयान्तरितं पर्युपितम् । दिवा पक्वं रात्रौ रात्रिपक्वं दिवा
तदशुक्तमप्यभोज्यम् । शाकादि तु पर्युपितमपि भोज्यम् । शाकमुक्तम् ।
भक्षाः पृथुकापूपादयः । स्नेहो घृततैलादिः । मांसं प्रसिद्धम् । मधु च ।
एतानि पर्युपितान्यपि भोज्यानि । स्नेहमध्वादीनामपक्त्वादेवापर्युपि-
तत्वं तस्मात्स्नेहमधुग्रहणं तत्संसृष्टस्यापि पर्युपितस्य पर्युदासार्थम् । तेन
तत्संसृष्टं पर्युपितमपि भोज्यमगर्हितम् ।

तत्पर्युपितमप्याद्यं हविःशेषं च यद्भवेत् ॥ इति ॥ १६ ॥

उत्सृष्टपुंश्वल्यभिशस्तानपदेश्यदण्डिकतक्षकदर्यबन्धनिकचि-
कित्सकमृगध्वनिपुचार्युच्छिष्टभोजिगणविद्विपाणानाम् ॥ १७ ॥

उत्सृष्टः पितृभ्यां परित्यक्तः ।

गणहस्योपरिजातानां परित्यागो विधीयते ॥

इत्यादिना कारणेन, दुर्मिक्षे रक्षणाशक्त्या, प्रातिकूल्येन वा । पुंश्चली, अनियतपुंस्का व्यभिचारिणी गणिका च । अभिशस्तः सताऽ-
सता वा दोषेण ख्यातः । अनपदेश्यैवंभूतोऽयमिति व्यपदेशानर्हः ।
स्त्रीत्वपुंस्त्वाम्यामनिर्देश्या तृतीया प्रकृतिरित्यन्ये । दण्डिको राजा
दण्डाधिकारे नियुक्तः । शूद्रात्पातिलोम्येन वैश्यायां जातस्तक्षा वैश्या-
त्क्षत्रियायां जातो माहिष्यः, शूद्रायामूढायां वैश्याज्जाता करणी,
तस्यां करण्यां माहिष्याज्जातो रथकारः स तक्षेत्यन्ये । कदर्यो लुब्धो
यमधिकृत्य मनुराह—

श्रोत्रियस्य कदर्यस्य वदान्यस्य च वार्धुपेः । इति ।

बन्धनिको बन्धकागाररक्षी । चिकित्सको वैद्यः शल्यकर्ता वा । पौ-
मृगयुः सन्निपुचारी न भवति किंतु पाशचारी स मृगवनिपुचारी वागु-
रिकः । उच्छिष्टभोजी निगदसिद्धः । गणो जनसमुदायः । विद्विषाणः
शत्रुः । एतेषामुत्सृष्टादीनामन्नममोज्यम् । येऽत्र प्रशस्ता द्विजातयो न
भवन्ति तेषां ग्रहणमुदितप्रतिषेधार्थम् । तथा चाऽऽपस्तम्बः—

चिकित्सकस्य मृगयोरित्यादि आपद्यपि प्रतिषेधार्थमित्यन्ये ॥ १७ ॥

अपङ्क्त्यानां प्राग्दुर्वालात् ॥ १८ ॥

ये चापङ्क्ताः प्रागुपदिष्टास्त्वक्तात्मपर्यन्तास्तेषामप्यन्नममोज्यम् ॥ १८ ॥

वृथान्नाचमनोत्थानव्यपेतानि ॥ १९ ॥

यदात्मात् पच्यते नातिथ्याद्यर्थं तद्वृथान्नम् । श्रूयते हि—‘मोघमन्नं
विन्दते अप्रचेताः’ इत्यादि । भोजनमध्ये यत्र कोपादिना पुनराचम्यत
उत्थीयते वा । अपेतादन्यथापेतं सहितमिति । एते आचमनोत्थानव्य-
पेते अन्ने । एतानि वृथान्नादीन्यभोज्यानि । अत्रोशना-अगुरुमिराचम-
नोत्थानं चेति । एकस्यां पङ्क्तौ बहुषु मुञ्जानेष्वेकेनापि गुरुव्यतिरिक्ते-
नाऽऽचमन उत्थाने वा कृत इतरेषामप्यभोज्यमिति । गुरुभिः कृते
न दोषः ॥ १९ ॥

समासमाभ्यां विषमसमे पूजातः ॥ २० ॥

कुलशीलादिमिसुल्यः समः । विपरीतोऽसमः । विषमसमशब्दौ माय-
परो विषममम इति समाहारद्वन्द्वः । पूजातः पूजायामासनपरिचरणादि-

कायां समेन सह पूजायां विषमेऽसमेन च साम्ये क्रियमाणे तदन्नम-
भोज्यम् ॥ २० ॥

अनर्चितं च ॥ २१ ॥

यच्चानर्चितं दीयते वैधवेय भक्षयेति तदप्यभोज्यम् । प्रतिग्रहेऽपि
तुल्यमेतत् । यथाऽऽह मनुः—

योऽर्चितं प्रतिगृह्णाति ददात्यर्चितमेव यः ।

तावुभौ गच्छतः स्वर्गं नरकं तु विपर्यये ॥ इति ।

सायं प्रातरशनान्यभिपूजयेदिति वसिष्ठः । तदकरणमनर्चितमि-
त्यन्ये ॥ २१ ॥

गोश्च क्षीरमनिर्दशायाः सूतके ॥ २२ ॥

सूतकं प्रसवः । प्रसूताया अनतिक्रान्तदशाहाया गोः क्षीरमभो-
ज्यम् ॥ २२ ॥

अजामहिष्योश्च ॥ २३ ॥

अजामहिष्योः सूतकेऽनिर्दशाहयोः क्षीरमपेयम् ॥ २३ ॥

नित्यमाषिकमपेयमौष्ट्रमैकशफं च ॥ २४ ॥

नित्यग्रहणान्न केवलमनिर्दशाहमेव । अविरेवाषिकः । उष्ट्रः प्रसिद्धः ।
एकशफा एकखुरा अश्वादयः । अविकादीनां संबन्धि क्षीरं नित्यमपे-
यम् । मनुस्तु—

आरण्यानां तु सर्वेषां मृगाणां महिषं विना ।

स्त्रीक्षीरं चैव वज्यानि सर्वमुक्तानि चैव हि ॥ इति ॥ २४ ॥

स्पन्दिनीयमसूसंधिनीनां च ॥ २५ ॥

यस्याः स्तनेभ्यः क्षीरं स्पन्दते सा स्पन्दिनी । यमसूर्युग्मवत्प्रसू-
तिका । या गर्भिणी दुग्धे सा संधिनी । एककालदोहनेत्यन्ये । एवंभू-
तानां गवादीनां क्षीरमपेयम् ॥ २५ ॥

विवत्सायाश्च ॥ २६ ॥

वत्सेन विपुक्ता विवत्सा तस्याश्च गवादेः क्षीरमपेयम् । अत्र प्रकरणे
प्रतिषिद्धविकारस्यापि दुग्धादेः प्रतिषेधमिच्छन्ति । आचारस्त्वनिर्दशायां
तथाऽन्यत्रानियतः ॥ २६ ॥

इदानीं स्वरूपत एवामक्ष्यानाह—

पञ्चनखाश्वाशल्यकशशश्वाविद्रोधाखड्गकच्छपाः ॥ २७ ॥

अमक्ष्या इत्युत्तरत्र वक्ष्यति । येषां पाणिषादेषु पञ्चोच्चा नखास्ते पञ्चनखा धानरादयोऽमक्ष्याः शल्यादीन्वर्जयित्वा । शल्यको वराह-
विशेषो यस्य नाराचाकाराणि लोमानि । शशः प्रसिद्धः । श्वावि-
त्कल्पको यस्य चर्मणा तनुत्राणं क्रियते । गोधा कृकलासाकृतिर्महा-
कायः । खड्गो मृगविशेषः शृङ्गमृत्युः । कच्छपः प्रसिद्धः । अत्र
पठन्ति—

अमक्ष्याणां तु यन्मूत्रं तदुच्छिष्टं तथैव च ।

अभोज्यमिति निर्दिष्टं विष्टा चैव प्रयत्नतः ॥ इति ॥ २७ ॥

उभयतोदत्केश्यलोमैकशफकलविड्ढुपुवचक्रवाकहंसाः ॥ २८ ॥

उभयतोदन्ता अश्वादयः । दद्गाव आर्यः । केशिनः केशातिशययुक्ता-
श्मर्यादयः । अलोमानः सर्पादयः । एकशफा एकखुराः । अनुमयतो-
दन्तार्थमिदम् । कलविड्ढो ग्रामचटकः । पुवः शकटविलाह्यः पक्षी ।
हंसचक्रवाकौ प्रसिद्धौ । एते चामक्ष्याः ॥ २८ ॥

काककङ्कगृध्रश्येना जलजा रक्तपाद-

तुण्डा ग्राम्यकुक्कुटसूकराः ॥ २९ ॥

काकादयः प्रसिद्धाः । जलजा अपि पक्षिण एव काकादिसंनिधानात् ।
तेषां विशेषणं रक्तपादतुण्ड इति । ग्रामे भवो ग्राम्यः । उत्तरयोश्चैत-
द्विशेषणं ग्राम्यकुक्कुटो ग्राम्यसूकर इति । आरण्ययोरप्रातिषेधः ॥ २९ ॥

धेन्वनडुहौ च ॥ ३० ॥

धेनुः पयस्विनी गौः । अनङ्गाननोवहनयोग्यो बलीवर्दः । द्वेऽचतु-
रेत्यादिसमासान्तनिपातनाद्धेन्वनङ्गाहाविति प्राप्नोति तदनाहतम् ।
अपपाठो वा । धेन्वनडुहौ चामक्ष्यौ । आपस्तम्बीये तु—गोत्राम्यां
मांसं मक्ष्यमुक्त्वा धेन्वनडुहोर्मक्ष्यं मेध्यमानडुहमिति बाजसनेयकमि-
त्युक्तम् । आनडुहं न केवलं मक्ष्यं किं तर्हि मेध्यमपीत्यर्थः । बह्वृच-
बाह्येणेषु श्रूयते—तद्यथैवादो मनुष्यराज आगतेऽन्यस्मिन्वाऽहंत्युक्षाणं
वा वेहतं वाऽक्षदन्त इति । तत्रातिथेर्मक्ष्यमन्येषाममक्ष्यमिति । वधाऽपि

किल तत्रानुज्ञातः 'दाशगोघ्नौ संप्रदाने' गौर्यस्मै हन्यते स गोघ्नोऽति-
थिरिति । एवं किल पूर्वमाचारः । इदानीं गन्धोऽपि (?) ॥ ३० ॥

अपन्नदन्तवसन्नवृथामांसानि ॥ ३१ ॥

अपन्नदन्तपतितदन्तः । सोऽप्रतिपिन्द्रोऽपि न भक्ष्यः । 'यदा वै पशो-
दन्ताः पद्यन्तेऽथ स मेध्यो भवति' इति बह्वृचत्राह्मणम्-योऽपन्नदन्तं
तत्पशूनामिति विज्ञायत इत्यापस्तम्बः । अवसन्नो व्याधितः । वृथामांसं
वृथाघ्नेन व्याख्यातम् । पुनः प्रतिषेधस्तु मांसस्य प्रायश्चित्तगौ-
रवार्थः ॥ ३१ ॥

किसलयक्याकु(किम्पाकु)लशुननिर्यासाः ॥ ३२ ॥

किसलयः पल्लवोऽग्रप्ररोहः क्याकु(किम्पाकु)श्छत्राकः । लशुनं प्रसि-
द्धम् । निर्यासो वृक्षत्वग्भूतो घनीभूतो रसो हिङ्गवादिः किसलपाद-
योऽप्यभक्ष्याः ॥ ३२ ॥

लोहिता ब्रश्चनाः ॥ ३३ ॥

वृक्षादिषु वृक्कणप्रदेशे भयाब्रश्चना निर्यासास्ते लोहिताश्चेन्न भक्ष्याः ।
स्वयं सूना निर्यासा लोहिता अलोहिताश्चाभक्ष्याः । ब्रश्चनप्रमवास्तु
लोहिता एव । मनुस्तु—

लोहितान्वृक्षनिर्यासान्ब्रश्चनप्रमवांस्तथा । इति ।

केचित्तु लोहितशब्दं किसलपादिष्वपि पठन्ति । हिङ्गुस्तु निर्यासो
ब्रश्चनप्रभवो न वेति चिन्त्यम् । सर्वथा शिष्टा अपि भक्षयन्ति ।
कर्पूरस्तु न निर्यासो न ब्रश्चनप्रभवो न लोहितस्तस्मान्भक्ष्य एव ॥ ३३ ॥

निचुदारुवकवलाकाशुकमद्गुटिद्विभ-

मास्थालनक्चरा अभक्ष्याः ॥ ३४ ॥

निचुदारुर्दावाघाटः । मट्टजलवायसः । मास्थालो वाग्वदः । नक्तं-
चरा उलूकादयः । अन्ये प्रसिद्धाः । अभक्ष्या इति पञ्चनसा इत्या-
रभ्य संबध्यते ॥ ३४ ॥

भक्ष्याः प्रतुदविष्किरजालपादाः ॥ ३५ ॥

तुण्डेन प्रतुद्य प्रतुद्य ये भक्षयन्ति ते प्रतुदाः । ये पादाभ्यां विकीर्य
भक्षयन्ति मयूरादयस्ते विकिराः । जालाकारी पादौ येषां ते जाल-

पादाः । एते भक्ष्याः । यद्यप्यभक्ष्येषूक्तेष्वन्ये भक्ष्या इति गम्यते
तथाऽपि भक्ष्या इत्युपादानं मनूक्तानामापद्येव भक्षणं स्यादनापदि
मा भूदिति ॥ ३५ ॥

मत्स्याश्वाविकृताः ॥ ३६ ॥

विकृता मनुष्यशिरस्कादयस्ताद्विपरीता अविकृता भक्ष्या इति ॥ ३६ ॥
वध्याश्च धर्मार्थे ॥ ३७ ॥

ये भक्ष्या उक्तास्ते न केवलं स्वयं मृता अन्यहता वा भक्ष्या अपि
तु वध्याश्च । धर्मार्थेऽस्तिथिपूजादौ । अपरश्चाऽऽह—ये धर्मार्थे यज्ञादौ
वध्या + ह.....तिषा अपि भक्ष्या अनुत्विजामपीति । धर्मार्थं
इति वचनादवकीर्णपशोर्मांसमभक्ष्यम् । तस्य प्रायश्चित्तार्थत्वात् ॥ ३७ ॥
वैपालहताष्टदोषवाक्प्रशस्तानभ्युक्ष्योपयुजीतोपयुजीत ॥ ३८ ॥

अतिथीनप्याशयेन्द्रक्षयेच्च । न तु श्वादेरुच्छिष्टमिति वर्जयेत् । मनु-
र-
पाह—श्वा मृगग्रहणे शुचिरिति । द्विरुक्तिरुक्ता । अत्र मनुः—
अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी ।
संस्कर्ता चोपहर्ता च खादकश्चेति घातकाः ॥
न मांसभक्षणं दोषो न मद्ये न च मैथुने ।
प्रवृत्तिरेषा मृतानां निवृत्तिस्तु महाफलम् ॥ इति ।

अप्रतिषिद्धेष्वपि भक्ष्यान्निवृत्तिरेव ज्यायसीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

इति श्रीहरदत्तविरचितायां गौतमसूत्रविवृतौ मिताक्षरायां

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशोऽध्यायः ।

अथ स्त्रीधर्मानाह—

अस्वतन्त्रा धर्मे स्त्री ॥ १ ॥

श्रौते गार्ह्ये च धर्मे स्त्री मनुरेवानुष्ठानमनुप्रविशति । यतोपयासादि-

भिरपि स्मार्तैः पौराणैश्च धर्मेनान्तरेण भर्तुरनुज्ञां स्वातन्त्र्येणाधिक्रियते । आह शङ्खः—न च व्रतोपवासैर्नियमेज्यादानधर्मो वाऽनुग्रहकरणं स्त्रीणामन्यत्र पतिशुश्रूषायाः कर्म तु भर्तुरनुज्ञया व्रतोपवासनियमादीनामभ्यासः स्त्रीधर्म इति । नारदोऽप्याह—

स्त्रीकृतान्यप्रमाणानि कार्याण्याहुरनापदि ।

विशेषतो गृहक्षेत्रदानाध्ययनविक्रयात् ॥

एतान्येव प्रमाणानि भर्ता यद्यनुमन्यते ॥ इति ।

मनुस्तु—वात्ये पितुर्वशे तिष्ठेत्याणिग्राहस्य यौवने ।

पुत्रस्य स्थविराभावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥

बालया वा युवत्या वा वृद्धया वाऽपि योपिता ।

न स्वातन्त्र्येण कर्तव्यं कार्यं किञ्चिद्गृहेष्वपि ॥ १ ॥

नातिचरेद्भर्तारम् ॥ २ ॥

भर्तारं नातिक्रामेद्भर्तुरन्यं मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥ २ ॥

वाक्चक्षुःकर्मसंयता ॥ ३ ॥

यावदर्थसंभाषिणी वाक्संयता । प्रेक्षकादीनामप्रेक्षिणी चक्षुःसंयता । स्वकुटुम्बार्थकर्मव्यतिरिक्तानां कर्मणामकर्त्री कर्मसंयता । एवंभूता स्यात् ॥ ३ ॥

अथ नातिचरेद्भर्तारमित्यस्यापवादः—

अपतिरपत्यलिप्सुर्देवरात् ॥ ४ ॥

अनपत्याया यस्याः पतिमृतः साऽपत्यं लिप्समाना सती देवराह्लिप्सेत् । पत्युर्भाता देवरः कनिष्ठ इत्युपदेशः ॥ ४ ॥

तत्र प्रकारः—

गुरुप्रसूता नर्तुमतीयात् ॥ ५ ॥

गुरुभिः पतिपक्षैः पितृपक्षेयां नियुक्ता सती संयुज्येत । तत्रापि नर्तुमतीयावृत्तौ नातिक्रामेत् । तत्रापि प्रथमे गमने गर्भसंगमः । भूयते हि तत्पत्न्याणां घ्रातृणं— यद्वा प्रथमेऽग्निं रेतः मिच्यते स गर्भः संगमवत्प्रथमं यत्र तस्मिन्त्यने मुखेन तत्पत्न्यासिच्यत इति । ततश्चर्तापि

सकृदेव गमनम् । । अत्रौशनसो विशेषः—नियुक्ता सर्वाङ्गं घृताभ्यक्तम् ।
तेन सर्वाङ्गमात्मानमभ्यज्य गच्छेदिति ॥ ५ ॥

देवराभावे क्रमेण गमनीयानाह—

पिण्डगोत्रर्षिसंबन्धेभ्यो योनिमात्राद्वा ॥ ६ ॥

पिण्डसंबन्धः सपिण्डः । गोत्रसंबन्धः सगोत्रः । ऋषिसंबन्धः समान-
प्रवरा हरितकुत्सादयः । एतेभ्यः क्रमेणापत्यं लिप्सेत योनिमात्राद्वा ।
अत्र स्मृत्यन्तरम् । सर्वाभावे योनिमात्राद्वाह्यणजातिमात्रादिति ॥ ६ ॥

नादेवरादित्येके ॥ ७ ॥

एके मन्यन्ते देवरादेव लिप्सेत नादेवरादिति ॥ ७ ॥

नातिद्वितीयम् ॥ ८ ॥

प्रथममपत्यमतीत्य द्वितीयं न जनयेदिति ॥ ८ ॥

अथैवमुत्पादितमपत्यं क्षेत्रिणो बीजिनो वेति विषये निर्णयमाह—

जनयितुरपत्यम् ॥ ९ ॥

जनयितुस्तदपत्यं भवति न क्षेत्रिणः । आपस्तम्बोऽपि—उत्पादयितुः
पुत्र इति हि ब्राह्मणमित्यादि ॥ ९ ॥

समयादन्यस्य ॥ १० ॥

यदि ज्ञातयः समयं कृत्वा नियुञ्जते क्षेत्रिणोऽपत्यमस्त्विति यथा
विचित्रधीर्यस्य क्षेत्रं सत्यवती तस्यां व्यासेनोत्पादितमपत्यमिति ॥ १० ॥

जीवतश्च क्षेत्रे ॥ ११ ॥

यदा च जीवन्नेव क्षेत्री बन्ध्यो रुग्णो वा प्रार्थयते मम क्षेत्रे पुत्रमु-
त्पादयेति । तदा क्षेत्रिणः एवापत्यं न बीजिनः ॥ ११ ॥

परस्मात्तस्य ॥ १२ ॥

परस्माद्देवरादिव्यतिरिक्तात्तदनियुक्तायामप्यपत्यवत्यामनपत्यायां शो-
त्पन्नः पुनस्तस्यैव बीजिनो भवति न क्षेत्रिणः ॥ १२ ॥

द्वयोर्वा ॥ १३ ॥

एयमुत्पादितमपत्यं द्वयोर्वा भवति बीजिक्षेत्रिणोः । इदं नियुक्तादि-
पत्यम् ।

तथा च याज्ञवल्क्यः-अपुत्रेण परक्षेत्र नियोगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥ इति ॥ १३ ॥

रक्षणाच्च भर्तुरेव* ॥ १४ ॥

यदि मर्ता क्षेत्र्येव रक्षणं मरणं पोषणं संस्कारादि करोति न बीजी तदा भर्तुरेव तदपत्यमिति । एवं भृते ॥ १४ ॥

श्रूयमाणेऽभिगमनम् ॥ १५ ॥

यदा तु मर्ता श्रूयते तस्मिन्देसे स्थित इति तदा तमभिगच्छेत् ॥ १५ ॥

प्रव्रजिते तु निवृत्तिः प्रसङ्गात् ॥ १६ ॥

यदि तु मर्ता प्रव्रजितो भवति मोक्षाश्रमं प्राप्तो भवति तदा सवेस्मात्प्रसङ्गाभिनिवृत्तिः । स्वयमपि निवृत्तिमुखी संयतैव स्यादिति ॥ १६ ॥

द्वादश वर्षाणि ब्राह्मणस्य विद्यासंबन्धे ॥ १७ ॥

विद्याधिगमार्थं प्रोषितस्य ब्राह्मणस्य भार्या द्वादश वर्षाणि क्षपयत् । नापत्योत्पत्तिर्नाभिगमनम् ॥ १७ ॥

भ्रातरि चैवं ज्यायसि यवीयान्कन्याग्न्युपयमेषु ॥ १८ ॥

उपेष्टे भ्रातर्यकृतद्वारेऽनाहिताग्नौ च प्रोषिते कनीयान्भ्रातैवं द्वादश वर्षाणि प्रतीक्षेत ततः कन्यामुपयच्छेदग्रीष्वाऽऽदधीत । अत्र वासिष्ठो विशेषः-अष्टौ वृश द्वादश वर्षाणि उपेष्टं भ्रातरमनिविष्टं न प्रतीक्षमाणः प्रायश्चित्तीयो भवतीति ।

द्वादशैव तु वर्षाणि ज्यायान्धर्मार्थयोग्यतः ।

न्यायः प्रतीक्षितुं भ्राता श्रूयमाणः पुनः पुनः ॥ इति च ॥ १८ ॥

पडित्येके ॥ १९ ॥

एके मन्थन्ते पडेव वर्षाणि प्रतीक्षेतेति । प्रोषिते चात्यन्तवृद्धे स्थिते चात्यन्तधर्मपर इदम् ॥ १९ ॥

गर्तं प्रासङ्गिकं पुनरपि स्त्रीधर्मानाह-

* इत उत्तर इ. च. छत्रशौर्यप्रबन्धेः-‘नष्टे मर्ते र पद्मादिः वधगम् (क्षपणम्) एतत्पूर्व वर्तते ।

त्रिंशुमार्युतूनतीत्य स्वयं युज्येतानिन्दिते-
नोत्सृज्य पित्र्यानलंकारान् ॥ २० ॥

यदि कन्यां पित्रादिर्न दद्यात्तत्स्त्रीनृतूनतीत्य स्वयमेवानिन्दितेन
कुलविद्याशीलादियुक्तेन भर्त्रा युज्येत पित्र्यान्पितृकुलायातानलंकारा-
नुत्सृज्य ।

अत्र मनुः—अलंकारं नाऽऽददीत पित्र्यं कन्या स्वयंवरा ।

मातृकं भ्रातृदत्तं वा स्तयं स्याद्यदि किंचन ॥ इति ॥ २० ॥

अत एव—

प्रदानं प्रागृतोः ॥ २१ ॥

अनुदर्शनात्प्रागेव देया कन्या ॥ २१ ॥

अप्रयच्छन्दीपी ॥ २२ ॥

तस्मिन्कालेऽप्रयच्छन्पित्रादिर्दोषवान्भवति । अत्र याज्ञवल्क्यः—

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।

कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥

अप्रयच्छन्समाप्नोति भ्रूणहत्यासृतावृतौ ॥ इति ॥ २२ ॥

प्राग्यासप्तः प्रतिपत्तेरित्येके ॥ २३ ॥

एके मन्यन्ते यदा कन्या दासः प्रतिपद्यतेऽथवा लज्जते तावदेव
प्रदेयेति ॥ २३ ॥

द्रव्यादानं विवाहसिद्ध्यर्थं धर्मतन्त्रसंयोगे च शूद्रात् ॥ २४ ॥

द्रव्यमननुज्ञातमपि शूद्राद्यैलादिकमादेयं विवाहसिद्ध्यर्थं यापयता
विवाहः सिध्यति तावत् । अधिके दोषः । तथा धर्मस्य पशुवन्धादेः
प्रवृत्तस्य यत्तन्मङ्गलमश्वादि तस्य संयोगेऽविच्छेदसिद्ध्यर्थं यापयता
तन्निवर्तते तावदननुज्ञातमप्यादेयं शूद्रात् । अधिके दोषः ॥ २४ ॥

अन्यत्रापि शूद्राद्बहुपशोर्हीनकर्मणः ॥ २५ ॥

इतराम्योऽपि दृश्यन्त इति पञ्चम्याखल । शूद्रादन्यतोऽपि द्रव्यमादेयं
स चेद्बहुपशुस्तथा हीनकर्मा भवति तदनुसृत्य कर्म न करोति निषिद्धं वा
कर्म संवते । शूद्रग्रहणं विधिरयं यथा स्यादिति । तेन शूद्राटामे
प्रेष्यात् । तदटामे क्षत्रियात् ॥ २५ ॥

उक्तमेवार्थमुदाहरणेन दर्शयति—

शतगोरनाहिताग्नेः ॥ २६ ॥

गोग्रहणमुपलक्षणम् । यस्तावद्भव्यो भवत्यग्निश्च नाऽऽधत्ते निषि-
द्धकर्मसेवी तु दण्डापूपिकया व्याख्यातः ॥ २६ ॥

सहस्रगोश्चासोमपात् ॥ २७ ॥

पूर्वेण गतम् । यः सहस्रगुश्च भवति सोमं च न पिबति तस्मा-
दिति ॥ २७ ॥

सप्तमीं चाभुक्त्वाऽनिचयाय ॥ २८ ॥

सप्तम्यर्थे द्वितीया । पदसु वेलासु भोज्यालामेनाभुक्त्वा सप्तमा
वेलायां यावता वृत्तिस्तावदननुमतमध्यादेयम् । अनिचयः पुनस्तेन
निचयो न कर्तव्यः । श्वो भोज्यमपि नाऽऽदेयम् । अत्र मनुः—

तथैव सप्तमे मक्ते मक्तानि पडनश्चता ।

अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणा ॥ इति ॥ २८ ॥

अप्यहीनकर्मभ्यः ॥ २९ ॥

अस्यामवस्थायामहीनकर्मभ्योऽप्यादेयम् । अपिशब्दः कथंचिदस्या-
नुज्ञातमिति दर्शयति । तेन प्राणसंशय एवेवं भवति ॥ २९ ॥

आचक्षीत राज्ञा पृष्टः ॥ ३० ॥

यद्यसावेवं कुर्वन्स्यामिभिर्गृहीतो राजसकाशं नीतस्तेन पृष्टः किंमि-
त्यमकार्पीरिति तदा स्वामवस्थामाचक्षीत । न तु मिध्यावदेदिति ॥ ३० ॥

तेन हि शर्तव्यः श्रुतशीलसंपन्नश्चेत् ॥ ३१ ॥

हिश्वार्थे तेन च राज्ञा स न केवलमदण्ड्यः किं तर्हि तत आरभ्य
भर्तव्यस्तवेयमयस्था मया न ज्ञातेति सान्त्वयित्वा स चेच्छ्रुतपृक्तशील-
संपन्नो भवति । श्रुतं शास्त्रपरिज्ञानं शीलं तदनुकूल आचारः । इतरोऽपि
न दण्ड्यो मरणं तु तस्य तादृशं न कार्यम् । दण्डाभायः पूर्वयोऽपि
निमित्तयोः समानः ॥ ३१ ॥

धर्मतन्त्रपीडायां तस्याकरणे दोषः ॥ ३२ ॥

यदि पशुबन्धादौ धर्मे प्रवृत्तस्य तदङ्गं पश्वादि केनचित्पीडितं मयति

हतमपहृतं वा तस्मिन्निवेदिते तदैव तस्य प्रतिविधानं कार्यं राज्ञा ।
अकरणे दोषो भवति ।

इति श्रीहरदत्तविरचितायां गौतमसूत्रविबृते मिताक्षराया-
मष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

इति द्वितीयः प्रश्नः ।

अथैकोनविंशोऽध्यायः ।

पञ्चविधो धर्मः—वर्णधर्म आश्रमधर्म उभयधर्मो गुणधर्मो नैमित्तिक-
श्चेति । तत्र वर्णप्रयुक्तो धर्मो वर्णधर्म उपनयनं ब्राह्मणस्याष्टम इति । आश्र-
मप्रयुक्त आश्रमधर्मो ब्रह्मचर्यादेः समिदाधानादिरिति । उभयप्रयुक्त उभ-
यधर्मो ब्राह्मणस्य ब्रह्मचारिणः पालाशो दण्ड इत्यादि । अमिपेकगुण-
युक्तस्य प्रजापालनादिगुणधर्मः । ब्रह्महत्यादौ निमित्ते कर्तव्यो नैमित्तिको
धर्मः प्रायश्चित्तम् । तत्र नैमित्तिकं वक्ष्यन्तुक्तमनुमापते—

उक्तो वर्णधर्मश्चाऽऽश्रमधर्मश्च ॥ १ ॥

उभयधर्मगुणधर्मयोरप्युपलक्षणमेतत् । यद्यप्यन्यत्रोक्तं नानुमाप्य-
तेऽननुमापणेऽपि वक्ष्यमाणं शक्यते वक्तुमिति तथाऽपीहानुमाप्यत
आशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । अन्यथोपरिष्ठाद्देविकानि पुनःस्तोमादीनि प्राय-
श्चित्तान्युदाहरिष्यन्ते तानि च शूद्रस्य न संभवन्त्यतस्तद्वदेव प्राय-
श्चित्तान्तराण्यपि शूद्रस्य न स्युरिति कश्चिदाशङ्केत । अपर आह—
य उक्तो धर्मः स एव वर्णिनामाश्रमिणां च धर्मः । वक्ष्यमा-
णस्तु पुरुषमात्रधर्मः । यदाह—अथ सत्त्वयं पुरुषश्चेति । किं सिद्धं
भवति । प्रतिलोमानामपि प्रायश्चित्तेष्वधिकारः सिद्धो भवति । यद्यपि
तेषां मक्ष्यामक्षयविवेको नास्ति तथाऽपि गोब्राह्मणादियथे ब्राह्मणव्य-
र्णादिहरणे च प्रायश्चित्तं भवत्येव । अकुर्याणा एव नु प्रायश्चित्तं
राज्ञा वक्ष्याः । अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहादिमनुष्यमात्रधर्मो
न वर्णेष्वश्रमेषु वा नियताः । अतस्तदतिक्रमे युक्तमेव प्रायश्चित्तम् ।
यत्तु पूर्वमुक्तं प्रतिलोमास्तु धर्महीना इति तदेहिकामुष्मिकभेषःसा-
धनेषु कर्मस्वाधिकारनिवृत्तिपरमिति ॥ १ ॥

प्रायश्चित्तस्य निमित्तान्याह—

अथ खल्वयं पुरुषो याप्येन कर्मणा लिप्यते
यथैतदयाज्ययाजनमभक्ष्यभक्षणमवयवदनं
शिष्टस्याक्रिया प्रतिपिद्धसेवनमिति ॥२॥

अथ खल्विति वाक्यालंकारे । अयं पुरुष इति संघातवर्तिनं प्रत्यगात्मानं निर्दिशति । याप्यं कुत्सितम् । याप्येन पापेन कर्मणा लिप्यते । तज्जन्येनाधर्मेण लिप्यमाने कर्मणा लिप्यत इति भाक्तो वादः । याप्यस्य कर्मण उदाहरणप्रपञ्चो यथैतदित्यादि । यथेत्युदाहरणे । अयाज्याः पतितादयस्तेषां याजनम् । अभक्ष्या लशुनादयस्तेषां भक्षणम् । अवद्यमनृतासभ्यादि तेषां वदनं कथनम् । शिष्टं विहितं संध्यापासनादि तस्याक्रियाऽकरणम् । प्रतिपिद्धस्य हिंसादेः सेवनं करणम् । इति समाप्तौ । एतावदेव याप्यं कर्मेति । प्रतिपिद्धसेवनमित्येष सिद्धेऽयाज्ययाजनादिग्रहणं याजनाध्यापनप्रतिग्रहाः सर्वेषामित्यापद्यनुज्ञा तत्रापि प्रायश्चित्तार्थम् । तत्रोशना—आपद्विहितैः कर्मभिरापदं तीर्त्वा पुनस्तेषां प्रायश्चित्तं चतुर्भागं कुर्यादिति । अभक्ष्यभक्षणग्रहणमप्यापद्व्याध्यादौ लशुनादिभक्षणविषयं च । अवद्यवदनग्रहणं तु प्राणिनां तु यथो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेदित्यादिविषयं च । तथा यत्र ब्राह्मण इति ज्ञाते तादृयेयुरर्थं वा हरेयुस्तत्र तद्ग्रहणार्थम् । असभ्यानृतमापणेनापि तं निवार्य पश्चात्तामापदं तीर्त्वा प्रायश्चित्तं चतुर्भागं चरेदिति ॥२॥

तत्र प्रायश्चित्तं कुर्यान्न कुर्यादिति मीमांसन्ते ॥ ३॥

तत्र तस्मिन्प्रायश्चित्तकर्मलोपे प्रायश्चित्तम् ।

प्रापो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते ।

तपोनिश्चयसंयोगात्प्रायश्चित्तमिति स्मृतम् ॥

इत्येवंलक्षणं कर्तव्यं न कर्तव्यमिति विचारयन्ति ब्रह्मवादिनः ॥ ३॥

तत्र केचित्—

न कुर्यादित्याहुः ॥ ४ ॥

तत्र हेतुः—

न हि कर्म क्षीयत इति ॥ ५ ॥

हिंस्रदो हतो यस्मात्कृतं कर्म पुण्यं पापं च नान्तरेणोपमोहं क्षीयत इति । तथा च शास्त्रः—

यथा पृथिव्यां बीजानि रत्नानि निधयो यथा ।

एवमात्मनि कर्माणि तिष्ठन्ति प्रसवन्ति च ॥ इति ।

उत्पन्ने तु फले नश्यति यथा बीजमक्कुरे । प्रायश्चित्तानि तु निमित्ते कर्मान्तराणि । यथा गृहदाहादौ क्षामवत्यादयः ॥ ५ ॥

कुर्यादित्यपरम् ॥ ६ ॥

कुर्यात्प्रायश्चित्तमित्यपरं दर्शनम् । नास्मात्परमस्तीत्यपरसिद्धान्तः ॥ ६ ॥

तत्र प्रमाणत्वेन श्रुतिवाक्यान्युदाहरति—

पुनःस्तोमेनेष्ट्वा पुनःसवनमायान्तीति विज्ञायते ॥ ७ ॥

अप्रतिग्राह्याद्ब्रह्म प्रतिगृह्य पुनः स्तोमेन यजेतेति श्रूयते, अमक्ष्य-
मक्षणमवद्यवदनं पुनःस्तोमेन तरतीति च । असत्प्रतिग्रहाविदोपदूषिताः
पुनस्तोमनास्त्रैकाहेनेष्ट्वा पुनः सवनमायान्ति । सवनशब्देन कर्मोच्यते ।
पुनरपि श्रौतानि स्मार्तानि च कर्माग्यायान्त्याप्नुवन्ति तद्योग्या
भवन्ति ॥ ७ ॥

व्रात्यस्तोमैश्चेष्ट्वा ॥ ८ ॥

पुनःसवनमायान्तीत्यनुपङ्गः । व्रात्या यथाकालमनुपनीताः । तेषां
कर्तव्याः प्रायश्चित्तयागा व्रात्यस्तोमाः । बहुवचननिर्देशाद्ब्रह्मस्ते
प्रत्येतव्याः ॥ ८ ॥

तरति सर्वं पाप्मानं तरति ब्रह्म-

हत्यां योऽश्वमेधेन यजते ॥ ९ ॥

इति चेति वक्ष्यमाणमपेक्ष्यते । विज्ञायत इत्यनुपङ्गः ॥ ९ ॥

अग्निष्टुताऽभिशस्यमानं याजयेदिति च ॥ १० ॥

अग्निष्टुतामैकाहस्तेनाभिशस्यमानं याजयेत् । अत्र पुनःस्तोमादीनां
दोषनिर्घातार्थतया श्रुतत्वादुपमोगेनेव प्रायश्चित्तेनापि पापकं कर्म
क्षीयते । शङ्खवचनं चाकृतप्रायश्चित्तविषयं पुण्यविषयं च । अथ कस्मा-
द्ब्रह्मचरगम्येऽर्थे विचारः क्रियते कुर्यान्न कुर्यादिति । न ह्युपनयनादावेवं
विचारः कृत इति उच्यते । प्रायश्चित्तस्तुत्यर्थोऽयं विचारः ॥ १० ॥

इदानीं येष्वाहत्य न प्रायश्चित्तं विहितं तेषु प्रायश्चित्तान्युपदिशति—

तस्य निष्कयणानि जपस्तपो होम उपवासो दानम् ॥ ११ ॥

तस्य याप्यस्य कर्मणो जपादीनि पञ्च निष्कयणानि शोधनानि ॥ ११ ॥

तत्र जप इत्युक्तं जपानाह—

उपनिषदो वेदान्तः सर्वच्छन्दःसु संहिता मधून्यधम-
र्षणमथर्वशिरो रुद्राः पुरुषसूक्तं राजतरौहिणे सामनी
बृहदथंतरे पुरुषगतिर्महानाम्नो महावैराजं महादि-
वाकीर्त्यं ज्येष्ठसाम्नामन्यतमद्वहिष्पवमानं कूष्माण्डा-
नि पावमान्यः सावित्री चेति पावमानानि ॥ १२ ॥

उपनिषदो रहस्यब्राह्मणान्याध्याश्रिकानि । तद्यातिरिक्ता आरण्यक-
भागा वेदान्ताः । सर्वच्छन्दःसु सर्वेषु प्रवचनेषु संहिता संहितापाठो न
पदक्रमाविपाठः । मधूनि मधुशब्दयुक्तानि यजुंषि ब्रह्ममेतु मामित्यादीनि ।
अधमर्षणम् ‘कृतं च सत्यं च’ इति सूक्तं पञ्चमधमर्षणेन ऋषिणा
हृष्टम् । अथर्वशिरोऽथर्ववेदे प्रसिद्धम् । ‘देवा ह वै स्वर्गं लोकमगमन्’
इत्यादि । रुद्राः ‘नमस्ते रुद्र मन्यवे’ इत्याद्या अनुवाका एकादशः
एकशतं यजुःशाखास्तासु सर्वासु पठ्यन्ते । पुरुषसूक्तम् ‘सहस्रशीर्षा’
इत्यादि । राजतरौहिणे सामनी ‘इन्द्रं नरो नेमाधिता हवन्ते’ इत्यस्या-
मृचि गीयते । ‘त्वामिद्धि हवामहे’ इत्यस्यां बृहत् । ‘अभि त्वा शूर नोनुमः’
इत्यत्र रथंतरम् । ‘अहमस्मि प्रथमजा कृतस्य’ इत्यस्यां पुरुषगतिः ।
महानाम्न्यः ‘विदामधवन्’ इत्याद्या ऋचः । महावैराजम् ‘पित्रा सोमम्’
इत्यस्यां गीतं साम । महादिवाकीर्त्यम् ‘विभ्राद्बृहत्पिचतु’ इत्यस्याम् ।
ज्येष्ठसामानि तलयकारिणाम् ‘उद्दुत्यं चित्रम्’ इत्येतयोर्गीतानि । छन्दी-
गास्त्याहुः ‘मूर्धानं दिवः’ इत्यस्यां गीतानि त्रीणि सामान्याज्यदोहा-
दीनि ब्राह्मणे तथा श्रुतत्वात् । बहिष्पवमानम् ‘उपास्मे गायता नरः’
इत्येतासु गीतम् । कूष्माण्डानि तैत्तिरीयके स्वाध्यायब्राह्मणे ‘यद्देवा देव-
हेतुन’ ‘यददीव्य नृणाम्’ ‘आयदे विश्वतोऽदधत’ इति त्रयोऽनवाकाः ।

यजुष्वाभिप्रायो नपुंसकनिर्देशः । तत्रैवाच्छिद्रारव्ये प्रश्ने 'यद्देवा देवहेळ-
नम्' इत्यनुवाके या कचस्ताः कूष्माण्डयः । पवमानः सोमो देवता यासां
ताः पावमान्यः 'स्वादिष्ठया मदिष्ठया' इत्याद्या आ मण्डलसमाप्तेः ।
'तत्सवितुर्वरेण्यम्' इत्येपा सावित्री प्रसिद्धा न या काचन सवितु-
देवत्या । इतिशब्दः प्रकारवचनः । एवंप्रकाराण्यन्यान्यपि पावमा-
नानीति । तत्र मनुः—

कौत्सं जप्त्वाऽप्येतद्वासिष्ठं च ऽप्युचं प्रति ।
माहित्रं शुद्धलिङ्गं च सुरापोऽपि विशुध्यति ॥
सकृज्जप्त्वाऽस्यवामीयां शिवसंकल्पमेव च ।
सुवर्णमपहृत्पापि क्षणान्द्रवति निर्मलः ॥
हविष्पान्तीयमभ्यस्य न तमंह इतीति च ।
जप्त्वा तु पौरुषं सूक्तं मुच्यते गुरुतल्पगः ॥
सोमारौद्रं तु बह्वीनां मासमभ्यस्य शुध्यति । इत्यादि ।

प्रायश्चित्तप्रकरणे पुनः पावमानानीतिवचनात्प्रायश्चित्तव्यतिरेकेणाप्यु-
द्धिकामस्याहरहरेतानि जप्यानि ॥ १२ ॥

जपे प्रवृत्तस्याऽऽहारनियममाह—

पयोव्रतता शाकभक्षता फलभक्षता प्रसृतयावको हि-
रण्यप्राशनं घृतप्राशनं सोमपानमिति मेध्यानि ॥ १३ ॥

पयोव्रतता क्षीराहारता । व्रतग्रहणादुपवासन्यायेन । शाकं घास्तु-
कादि । फलं कदल्यादेः । प्रसृतयावकः प्रसृतपरिमितेयंवेः पक्व ओदनः ।
तत्रौशनसो विशेषः स्नातः शुचिर्मूत्वोदितेषु नक्षत्रेषु ताम्रमाजने प्रसृत-
यावकं श्रपयेद्यथा यवाभूर्भवति । तस्य श्रपणकाले रक्षां कुर्यात् । 'नमो
रुद्राय मूताधिपतये पर्वतानां पतये त्वमिमं रक्षस्व' इति । शूतेऽवरोप्य
देवस्य त्वा सवितुरित्यादिनोत्पूयं ततोऽभिमन्त्रयेत्—

यवोऽसि धान्यराजोऽसि वारुणो मधुसंयुतः ।
निर्णोदः सर्वपापानां पवित्रमृषिभिः स्मृतम् ॥
घाचा कृतं कर्मकृतं मनसा दुर्विचिन्तनम् ।
अलक्ष्मीं कालरुण्ठीं च सर्वं पुनत मे यवाः ॥

महापातकसंयुक्तं दारुणं राजकिल्बिषम् ।

बालवृत्तमधमं च सर्वं पुनत मे यवाः ॥

सुवर्णस्तैन्यमवत्यमयाज्यस्य च याजनम् ।

ब्राह्मणानां परीवादं सर्वं पुनत मे यवाः ॥

श्वसूकरावभूतं च काकाद्युच्छिष्टमेव च ।

मातापित्रोरशुश्रूषां सर्वं पुनत मे यवाः ॥

गणान्नं गणिकान्नं च शूद्रान्नं भ्रातृसूतकम् ।

चोरस्यान्नं तथाऽभक्ष्यं सर्वं पुनत मे यवा ॥ इत्येतैः पद्भिमिः ।

ततो ब्रह्मा देवानामिति प्राश्य ततः प्राणाय स्वाहेत्यादिभिर्वथोक्तं सर्वं प्राश्नीयात्पञ्चात्रम् । ततो नियमातिक्रमजात्प्रतिपिष्ट्रसेवनजादभक्ष्यमक्षणजाच्च सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते । सप्तरात्रं पीत्वा भूणहत्यां गुरुतल्पं सुवर्णस्तैन्यं सुरापानं च पुनाति । एकादशरात्रं पीत्वा सर्वकृतपापं नुदति । एकविंशतिरात्रं पीत्वा गणान्पश्यति गणाधिपतिं पश्यति विद्यां पश्यति विद्याधिपतिं पश्यति । एवमहरहरनन्याहारो यवागूं प्राश्नीयादिति । सर्पिरादौ हिरण्यं निघृप्य प्राशनं हिरण्यप्राशनम् । घृतप्राशनं प्रसिद्धम् । सोमपानं कृतावुक्तम् । बहिरप्यन्ये । इतिकरणाद्यच्चान्यदेवमुक्तं पञ्चगव्यशङ्खपुष्पादि तस्य प्राशनं मेध्यं विज्ञेयम् ॥ १३ ॥

अथ जपादीनां स्थानमाह—

सर्वे शिलोच्चयाः सर्वाः स्रवन्त्यः पुण्या ह्रदास्तीर्था-

नृपिनिवासा गोष्ठपरिस्कन्धा इति देशाः ॥ १४ ॥

शिलोच्चयाः शैलाः । स्रवन्त्यो नद्यः । सर्वग्रहणात्पुण्यापुण्यविभागो नाऽऽदरणीयः । पुण्या ह्रदाः पुष्करिण्यादयः । प्रयागादीनि तीर्थानि । नृपिनिवासा वसिष्ठादीनामाश्रमाः । गोष्ठं गवां स्थानम् । परिस्कन्धो देवालयः । इतिकरणान्नैमिषारण्यादीनि ॥ १४ ॥

व्याख्यातः सहपरिकरेण जपः । तपःस्वरूपमाह—

ब्रह्मचर्यं सत्यवचनं सवनेपुटकोपस्पर्शनमार्द्रवस्त्र-

ताऽधःशायिताऽनाशक इति तपांसि ॥ १५ ॥

ब्रह्मचर्यं भैथुनत्यागः । सत्यवचनं दृष्टार्थवादित्यम् । सवनेषु प्रातः

मध्यंदिने सायं चोदकस्पर्शनं स्नानम् । आर्द्रवस्त्रता स्नानसमये परिहितस्य वाससस्तथैवापीडितस्य धारणम् । अधःशायिता स्थण्डिलशायिता । अशनमाशः स एवाऽऽशकस्तस्याभावोऽनाशकोऽनशनम् । अत्रापीतिकरणात्प्राणायामादीनां ग्रहणम् । अत्र मनुः—

सव्याहृतिकाः सप्रणवाः प्राणायामास्तु षोडश ।

अपि भ्रूणह्नं मासात्पुनन्त्यहरहः कृताः ॥ इति ।

होमाः कूष्माण्डगणहोमादयः प्रसिद्धत्वादिहानुक्ताः । तत्र श्रुतिः 'कूष्माण्डैर्जुहुयाद्योऽपूत इव मन्येत' इत्यादि । गणहोमस्तु बीधायनोक्तः—

क्षापवित्रं सहस्राक्षो मृगारोऽहोमुचौ गणौ ।

पायमान्यश्च कूष्माण्डयो वैश्वानर्य ऋचश्च याः ॥

घृतौदनेन ता जुह्वत्सप्ताहं सवनत्रयम् ।

मौनव्रती हविष्याशी निगृहीतेन्द्रियक्रियः ॥

मुच्यते सर्वपापेभ्यो महतः पातकादपि ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः—यत्र यत्र च संकीर्णमात्मानं मन्यते जनः ।

तत्र तत्र तिलैर्होमः सावित्र्याः प्रत्यहं जपः ॥ इति ।

मनुः—न सावित्रीसमं जप्यं नाऽऽभ्याहुतिसमं हुतम् ।

नान्नतोयसमं दानं न चाहंसापरं तपः ॥ इति ।

उपवासो भक्तत्यागः । स एव तपःस्वपि पुनः पुनः पठ्यत आदर-
व्यापनार्थम् । अवर आह—निष्क्रयणेषु पठित उपवास इन्द्रिय-
निग्रहः ।

व्यावृत्तस्यैव दोषेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह ।

उपवासं तमाहुस्तु न शरीरस्य शोषणात् ॥

इति पुराणे दर्शनादिति ॥ १५ ॥

अथ देवान्याह—

हिरण्यं गौर्वासोऽश्वो भूमिस्तिला

घृतमन्नमिति देयानीति ॥ १६ ॥

निगदव्याख्यातमेतत् ॥ १६ ॥

अथ कियान्कालो जपादीनामित्यत आह—

संवत्सरः षण्मासाश्चत्वारस्त्रयो वा द्वौ वैकश्चतुर्विंशत्यहो

द्वादशाहः षडहख्यहोऽहोरात्र इति कालाः ॥ १७ ॥

एतेषु यावता शुद्धो मन्यते तावान्कालः ॥ १७ ॥

एतान्येवाऽनादेशे विकल्पेन क्रियेरन् ॥ १८ ॥

एतान्येष जपादीनि निष्क्रयणान्यनादेशे यत्राऽऽहत्य प्रायश्चित्तम् निर्दिष्टं तत्र विषये विकल्पेन कर्तव्यानि । एवकारः पौनर्वचनिकः । तद्यथा देवदत्तो ग्रामं गच्छतु स एवारण्यमिति । किं सिद्धं भवति । येषु नियतेष्वाहत्य प्रायश्चित्तमुक्तं तेष्वप्यभ्यासानुबन्धादौ प्रतिपूरणापेक्षायां जपादीनामनुप्रवेशः सिद्धो भवति ॥ १८ ॥

किं तुल्यवाह्निकल्पो नेत्याह—

एनःसु गुरुषु गुरूणि लघुषु लघूनि ॥ १९ ॥

अभिसंधिकृतमेनो गुरु तद्विपरीतं लघु । एवमभ्यासानुबन्धावापि द्रष्टव्यम् । यथाऽऽहाऽऽपस्तम्बः—यः प्रमत्तो हन्ति प्राप्तं दोषफलं सह संकल्पेन भूय एवमन्येष्वपि दोषवत्सु कर्मसु तथा पुण्यफलेषु यथा कर्माभ्यास इति ॥ १९ ॥

कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चान्द्रायणमिति सर्वप्रायश्चित्तम् ॥ २० ॥

कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चान्द्रायणं चोपरिष्ठाद्वक्ष्यन्ते । सर्वग्रहणान्न केवलमनादेशे । एतानि च गुरुण्येनांसि समस्तानि समुद्दितानि प्रायश्चित्तं लघून्येकमेकं लघुतरेऽतिकृच्छ्रो लघुतमे कृच्छ्रः । मनुरध्याह—

संवत्सरस्यैकमपि चरेत्कृच्छ्रं द्विजोत्तमः ।

अज्ञातमुक्तशुद्ध्यर्थं ज्ञातस्य तु विशेषतः ॥ इति ।

इतिकरणाद्यच्चान्यदेवमुक्तम् । तत्र मनुः—

यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् ।

पराको नाम कृच्छ्रोऽयं सर्वपापप्रणाशनः ॥ इति ॥ २० ॥

इति श्रीहरदत्तविरचितायां गौतमीयधर्मशास्त्रे मिताक्षराया-

मेकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

अथ विंशोऽध्यायः ।

अथ यो याज्यं कर्म कृत्वाऽपि प्रायश्चित्तं न प्रतिपद्यते स किं कर्तव्यः । त्याज्य इत्याह—

त्यजेत्पितरं राजघातकं शूद्रयाजकं शूद्रार्थ-
याजकं वेदविष्ठावकं भ्रूणहनं यश्चान्त्यावसा-
यिभिः सह संवसेदन्त्यावसायिन्यां वा ॥ १ ॥

राजाऽत्राभिपिक्तो न जातिमात्रोपजीवी । तं हतवान्राजघातकः । शूद्रं यो याजयत्येतया निषादस्थपतिं याजयेदित्यादौ विषये स शूद्रयाजकः । यः शूद्रादर्थमाधिगम्य यजते स शूद्रार्थयाजकः । अनध्यापान-ध्याप्याध्ययनादिना यो वेदं विष्ठावयति व्याकुली करोति स वेदविष्ठावकः । भ्रूणहा ब्रह्महा । एतन्महापातकिनामप्युपलक्षणम् ।

चण्डालः श्वपचः क्षत्ता मृतो वैदेहिकस्तथा ।

मागधायोगवौ चैव ससैतेऽन्त्यावसायिनः ॥ इत्यङ्गिराः ॥

तैः सहैकस्मिन्स्थाने यो यो वसति स तथोक्तः । अन्त्यावसायि-
न्याम् । यः सह वसतीत्यपेक्षते । तस्यां संवासो मैथुनाचरणम् । एतेषु
निमित्तेषु पितरमपि त्यजेत् । पितृग्रहणात्किमुत पुत्रादिकमिति ॥१॥

अथ त्यागप्रकारः—

तस्य विद्यागुरुन्योनिसंबन्धांश्च संनिपात्य

सर्वाण्युदकादीनि प्रेतकार्याणि कुर्युः ॥ २ ॥

तस्य त्याज्यस्य ये विद्यागुरव आचार्यगुरूपाध्याया योनिसंबन्धा
मातुलादयस्तान्सर्वान्संनिपात्यैकत्र समवेतान्कृत्वोदकादीनि श्राद्धा-
न्तानि सर्वाणि प्रेतकर्माणि कुर्युः । के । पुत्रादयो ज्ञातयः । पितरमि-
त्युपक्रमाद्बहुवचननिर्देशाच्च ॥ २ ॥

पात्रं चास्य विपर्यस्येयुः ॥ ३ ॥

अस्य त्याज्यस्य पात्रं किञ्चित्कल्पयित्वा त एव विपर्यस्येयुः ।
विपर्यासोऽधोमुखीकरणम् । यथा तदनुदङ्गं भवति ॥ ३ ॥

तत्र प्रकारः—

दासः कर्मकरो वाऽवकरादमेध्यपात्रमानीय दासी-

घटात्पूरयित्वा दक्षिणामुखो यदा विपर्यस्येदमु-

कमनुदकं करोमीति नामग्राहम् ॥ ४ ॥

दासः प्रसिद्धः कर्मकरो भृतकः । तयोरन्यतरोऽवकरादवस्करात् ।
वर्चस्केऽवस्करः । अमेध्यात्स्थानादशुचि पात्रं किञ्चिदुपादाय येन
दास्युदकमाहरति तस्माद्घटाद्गृहीतेनोदकेन पूरयित्वा दक्षिणामुखो
भूत्वा यदाऽपसव्येन विपर्यस्येदपसव्यमधोमुखं विक्षिपेत् । तत्र मन्त्रः—
अमुकमनुदकं करोमीति । नामग्राहम् । अमुकमिति स्थाने त्याज्यस्य
नाम द्वितीयान्तं गृहीत्वा । नाम्न्यादिशिग्रहोरिति णमुल् । ग्रह इति
पाठे नाम्नो ग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । ग्राह इति पाठे रूपसिद्धि-
श्चिन्त्या ॥ ४ ॥

तं सर्वेऽन्वाल्भेरन्प्राचीनावीतिनो मुक्तशिखाः ॥ ५ ॥

तं विपर्यस्यन्तं सर्वे ज्ञातयः प्राचीनावीतिनो मुक्तशिखाः सन्तोऽन्वा-
ल्भेरन्स्पृशेयुः ॥ ५ ॥

विद्यागुरवो योनिसंबन्धाश्च वीक्षेरन् ॥ ६ ॥

न तु संस्पृशेयुः ॥ ६ ॥

अप उपस्पृश्य ग्रामं प्रविशन्ति ॥ ७ ॥

एवमिदं कर्म कृत्वाऽप उपस्पृश्य ग्रात्वा ग्रामं संविशन्ति प्रविशेयुः ।
अत एव ज्ञायते ग्रामाद्दहिरिदं कर्मेति ॥ ७ ॥

अत उत्तरं तेन संभाष्य तिष्ठेदेकरात्रं

जपन्सावित्रीमज्ञानपूर्वम् ॥ ८ ॥

अतस्त्यागादृध्यं तेन त्यक्तेन सह संभाषणमज्ञानात्कृत्यकमहोरात्रं
तिष्ठेन्न भुञ्जीत न शयीत नाऽऽसीतेति । अज्ञानपूर्वमितियचनादेकवच-
ननिर्देशाच्च ज्ञातिश्चतिरिक्तम्यापीदं भवति ॥ ८ ॥

ज्ञानपूर्वं च त्रिरात्रम् ॥ ९ ॥

यस्तु तत्र ज्ञानपूर्वं संमापते स त्रिरात्रमुक्तक्रमेण तिष्ठेत् । कार्या-
कार्यनिरूपणादाविदम् । परिप्रश्नादौ तु पशशरोक्तम्—

क्षुते निष्ठीवने चैव दन्तस्पृष्टे तथैव च ।

पतितानां च संमापे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥ इति ॥ ९ ॥

यस्तु प्रायश्चित्तेन शुध्येत्तस्मिञ्शुद्धे शात-
कुम्भमयं पात्रं पुण्यतमाद्भदात्पूरयित्वा स्रव-
न्तीभ्यो वा तत्र एनमप उपस्पर्शयेयुः ॥ १० ॥

प्रायश्चित्तेनेतिवचनाद्वाजदण्डेन शुद्धस्य वक्ष्यमाणस्वीकरणाविधिर्न
भवति तस्य केवलं परत्रैव शुद्धिः ।

राजमिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।

निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥ इति ।

तस्मिँल्लोकसमक्षं शुद्धे शातकुम्भमयं सौवर्णं पात्रं पुण्यतमाद्भदा-
न्नदीभ्यो वाऽऽह्वतेन जलेन पूरयित्वा ततस्तस्मादावर्जिता अप एनं
चरितप्रायश्चित्तमुपस्पर्शयेयुस्ताभिरद्भिः आपयेयुर्ज्ञातयः ॥ १० ॥

अथास्मै तत्पात्रं दद्युस्तत्संप्रतिगृह्य जपेच्छान्ता

यौः शान्ता पृथिवी शान्तं शिवमन्तरिक्षं

यो रोचनस्तमिमं गृह्णामीति ॥ ११ ॥

अथ आपनानन्तरमस्मै आताप तत्सौवर्णं पात्रं दद्युर्ज्ञातयः । स च
तत्पात्रं प्रतिगृह्य जपेच्छान्ता द्यौरित्यादि गृह्णामीत्यन्तम् ॥ ११ ॥

एतैर्यजुर्भिः पावमानीतीस्तरत्समन्दीप्तिः कुप्माण्ड-

श्वाऽऽज्यं जुहुयाद्विरण्यं ब्राह्मणाय दयात् ॥ १२ ॥

होमान्ते दानम् ॥ १२ ॥

गां वा ॥ १३ ॥

इच्छातो विकल्पः ॥ १३ ॥

आचार्याय च ॥ १४ ॥

य आत्मन आचार्यस्तस्मा अपि हिरण्यं दद्याद्वां वा ॥ १४ ॥

यस्य तु प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तं स मृतः शुध्येत् ॥ १५ ॥

उत्तरविवक्षयेदमुच्यते । प्रायश्चित्तस्य शुद्ध्यर्थत्वादेव सिद्धा
शुद्धिः ॥ १५ ॥

सर्वाण्येव तस्मिन्नुदकादीनि प्रेतकर्माणि कुर्युः ॥ १६ ॥

यद्यपि तस्य नास्मिन्होके प्रत्यापत्तिस्तथाऽपि मरणादेव शुद्ध इति
सर्वाण्येव प्रेतकर्माणि कर्तव्यानि । सर्वग्रहणादाशौचमपि । योऽपि
द्वादशवार्षिकादौ प्रायश्चित्ते प्रवृत्तो मध्ये म्रियते तद्विषये व्यास आह-

यजमानः सदा धर्म्यं म्रियते यदि मध्यतः ।

प्राप्नोत्येव तु तत्सर्वमत्र मे नास्ति संशयः ॥ इति ॥ १६ ॥

एतदेव शान्त्युदकं सर्वेषूपपात-

केषु सर्वेषूपपातकेषु ॥ १७ ॥

एतदेवानन्तरोक्तं शान्ता द्यौरित्यादिभिरभिमान्त्रितं सर्वेषूपपातकेषु
कर्तव्यं प्रायश्चित्तस्यान्ते । आदावित्यन्ये । द्विरुक्तिः पूर्ववत् ॥ १७ ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां गौतमसूत्रविवृतौ मिताक्ष-

रायां विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

अथैकविंशोऽध्यायः ।

पतितानां त्यागविधिरुक्तः के पुनस्ते तानाह-

ब्रह्महसुरापशुरुतल्पगमातृपितृयोनिर्बन्धागस्तेननास्तिकनि-
न्दितकर्माभ्यासिपतितात्याग्यपतितत्यागिनः पतिताः ॥ १ ॥

ब्राह्मणस्य हन्ता ब्रह्महा ।

गौडी माध्वी च पैथी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।

यथैवेका न पातव्या तथा सर्वा द्विजोत्तमैः ॥ इति मनुः ।

तत्र या यस्य सुरा प्रतिपिन्द्वा स तस्याः पाता सुरापः । गुरुः
पिताऽऽचार्यश्च । तल्पशब्देन भार्या लक्ष्यते । गमनं मैथुनम् । मातृसं-
बन्धा मातृपक्षे प्राक्पञ्चमाद्भवाः । पितृसंबन्धाः पितृपक्षेऽर्वाक्सप्त-
माद्भवाः । योनिसंबन्धा भगिन्यादयः । य एता भार्यात्वेनाधिगच्छति
स मातृपितृयोनिसंबन्धगः । स्तेनो ब्राह्मणसुवर्णापहारी । नास्तिकः
प्रेत्यमावापवादी । निन्दितं प्रतिपिद्धं तस्य कर्मणो बुद्धिपूर्वं सातत्ये-
नानुष्ठाता निन्दितकर्माभ्यासी । पतितानेव सतः पुत्रादीन्स्नेहादिना
यो न त्यजति स पतितात्यागी । यस्त्वपतितानेव द्वेषादिना त्यजति
सोऽपतितत्यागी । एते ब्रह्महादयः पतिताः ॥ १ ॥

पातकसंयोजकाश्च ॥ २ ॥

पातकैः कर्माभ्ये परान्संयोजयन्ति तत्र प्रवर्तयन्ति द्रव्यप्रदानादिना
मच्छद्भूमित्थं व्यापादय त्वच्छत्रोर्व्यापादनेऽपमभ्युपाय इति । तथा केन-
चिज्जिघांसितं पलायमानं यो निवारयति निवारितश्च हन्यते सोऽपि
प्रयोजकः । यस्यानुमतिमन्तरेणार्थो न निवर्तते स मन्ता । स इह
पृथङ्नोपादीयते प्रयोजककोटिरेवापमिति । आपस्तम्बस्तु कियताऽप्य-
वान्तरभेदेन तमेव पृथगुदितवान्—प्रयोजिता मन्ता कर्ता चेति स्वर्गन-
रकफलेषु कर्मसु मागिनो यो भूय आरभते तस्मिन्फलविशेष इति ॥ २ ॥

तैश्चाद्वं समाचरन् ॥ ३ ॥

तैः पतितैः सह योऽद्वं समाचरति यानासनाशनादीनि सोऽपि
पतितः । अत्र कण्वः—संवत्सरेण पतति पतितेन समाचरन् ।

यानासनाशनैर्नित्यमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः ॥ इति ।

याजनादी तु याज्ञवल्क्य आह—

याजनं योनिसंबन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् ।

कृत्वा सद्यः पतत्येव पतितेन समाचरन् ॥ इति ।

सहभोजनमेकस्मिन्पात्रे ।

संवत्सरेण पतति पतितेन समाचरन् ।

याजनाध्यापनाद्यौनात्र तु यानासनाशनात् ॥

इति मानवमप्येवं व्याख्येयं यानादिभिः संवत्सरेण पतति न तु
याजनादिभिः किंतु तैः सद्य एवेति ॥ ३ ॥

किं पुनरेषां पतितत्वम्—

द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनम् ॥ ४ ॥

द्विजातीनां यानि कार्याण्यध्ययनादीनि श्रौतानि गार्ह्याणि स्मार्तानि च तेभ्यो हानिस्तेष्वनधिकारः ॥ ४ ॥

तथा परत्र चासिद्धिः ॥ ५ ॥

यान्यनेन प्रागर्जितानि कुशलानि कर्माणि तान्यप्यस्य परत्र न सिध्यन्ति फलदानि न भवन्ति । तदेतदेताभ्यां पतितशब्दस्य निर्वचनं कृतं कर्तव्येभ्यः कर्मभ्यः पूर्वार्जितानां मुक्तकर्मणां फलेभ्यश्च पातः प्रच्यवनं पतितत्वमिति ॥ ५ ॥

तमेके नरकम् ॥ ६ ॥

येयं कर्मभ्यो हानिर्या च परत्रासिद्धिस्तामेवैके नरकं मन्यन्ते । नरकसामानाधिकरण्यात्पुंलिङ्गमेकवचनं च । कर्मभ्यो हानस्य बन्धुमिस्यक्तस्य दुःखमुत्पद्यते परत्रासिद्धेः सुखलवो न भवत्यतो नरक एवायमिति । स्वमतं तु विशिष्टे देशे दुःखैकतानस्य वासोनरक इति ॥ ६ ॥

त्रीणि प्रथमान्यनिर्देश्यान्यनु ॥ ७ ॥

अनुक्रान्तानां पातकानां मध्ये प्रथमानि त्रीणि ब्रह्महत्यासुरापानगुरुतल्पगमनान्यनिर्देश्यान्यनिर्देश्यप्रायश्चित्तानि तेषां प्रायश्चित्तमनिर्देश्यमिति । मनुराह—

कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते । इति ब्रह्मवधे ।

सुरापाने—

मतिपूर्वमनिर्देश्यं प्राणान्तिकमिति स्थितिः । इति । गुरुतल्पे मृग्यम् ॥ ७ ॥

न स्त्रीष्वगुरुतल्पं पततीत्येके ॥ ८ ॥

एके मन्यन्ते स्त्रीषु प्रवृत्तो गुरुतल्प एव पतितो नान्यत्रेति । स्वयं त्वन्यत्रापि पततीति आह मनुरपि—

चाण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।

पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छति ॥ इति ॥ ८ ॥

अथ स्त्रियाः पतनहेतुमाह—

भ्रूणहनि हीनवर्णसेवायां च स्त्री पतति ॥ ९ ॥

भ्रूणहेति भावपरम् । भ्रूणो गर्भः । आत्मापेक्षायां गर्भहत्यायां स्त्री पतति । यो हीनवर्णो ब्राह्मण्याः क्षत्रियादिः क्षत्रियाया वैश्यादिवैश्यायाः शूद्रस्तत्सेवायां च स्त्री पतति । चकाराद्वहत्यादिषु च । अपर आह—
भ्रूणहनं हीनवर्णं च या सेवते न तस्य भार्या भवति सा पतति । चकाराद्वहत्यादिषु चेति । भ्रूणहग्रहणं पतितोपलक्षणम् ॥ ९ ॥

कौटसाक्ष्यं राजगामि पैशुनं गुरोरनृता-

मिशंसनं महापातकसमानि ॥ १० ॥

कूटसाक्षिणो भावः कौटसाक्ष्यं साक्षिणोऽनृतवचनम् । सतोऽस्ततो वा परदोषस्य रक्ष्यापनं पैशुनम् । राजनीति वक्तव्ये राजगामीति वचनं यत्रोक्तं पारम्पर्येणापि राजानं गच्छति तदपि धर्ज्यमित्येवमर्थम् । गुरोः पितुराचार्यस्य वाऽनृतेनासत्येन दोषेणामिशंसनं दुष्टतारक्ष्यापनं गुरोरनृतामिशंसनम् । एतानि [महा]पातकसमानि । साम्प्रतिदेशे प्रायश्चित्तमर्थमिति स्मार्तैः व्यवहारः ॥ १० ॥

अपङ्क्त्यानां प्राग्दुर्बालाद्बोहन्तृब्रह्मघ्नतन्मन्त्र-

छदवकीर्णपतितसावित्रीकेपूपपातकम् ॥ ११ ॥

स्तेनादयो गीतशीलान्ता एकपञ्चाशन्न मोजयितव्या इत्युक्ताः श्राद्धप्रकरणेऽपङ्क्त्यास्तेषामपङ्क्त्यानां मध्ये दुर्बालात्प्राग्यावन्तस्त्यक्तात्मपर्यन्ता एकत्रिंशत्तेषु पतितः कूटसाक्षी चान्तर्भूतस्तत्र पतितस्य पतितत्वं कूटसाक्षिणस्तत्साम्यमुक्तं व्यतिरिक्तेपूपपातकं पापम् । नास्तिकोऽपि तेषु पठितः स च त्रिविधः । यथाऽऽहुः पौराणिकाः—

नास्तिका त्रिविधा ज्ञेया धर्मज्ञैस्तच्चदर्शिभिः ।

क्रियादुष्टो मनोदुष्टो वाग्दुष्टश्चेति ते त्रयः ॥ इति ।

अत्र वाग्दुष्ट उपपातकोऽभिप्रेतः । इतरयोः पातक एव । गोहन्ता
हननं वण्डकाठादिना ताडनम् । ब्रह्म वेदस्तमधीतं यः प्रमादादभिहत-
वान्विस्मृतवान्स ब्रह्मघ्नः । बुद्धिपूर्वं मानवम्—

ब्रह्मघ्नत्वं वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः ।

गर्हितान्नाद्ययोजग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥ इति ।

तन्मन्त्रकृद्गोहन्तृब्रह्मघ्नयोः राजनादिकृत् । यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेया-
स्तोऽवकीर्णः । अस्यापङ्क्त्येषु पठितस्य पुनर्वचनं कृतेऽप्यवकीर्णप्रा-
श्वित्ते पृथगुपपातकप्रायश्चित्तमपि कर्तव्यमित्येवमर्थम् । एतच्चापत्योत्पा-
दनपर्यन्तगमने द्रष्टव्यम् । पतितसावित्रीको यथाकालमनुपनीतो ब्राह्मणः ।
एतेषूपपातकं पापमिति ॥ ११ ॥

अज्ञानादनध्यापनादतिगाचार्यौ पतनीयसेवायां च हेयौ ॥ १२ ॥

अज्ञानादनध्यापनादिति । यदि कर्मणि प्रवृत्त ऋत्विग्ब्रह्मन्त्रान्कर्मप-
ञ्चतिं वा न जानाति स च, य आलस्यादिना नाध्यापयत्याचार्यस्तादुमी
हेयौ त्पाज्यौ । इदं पतितेन सह शयनासनादेः सेवायां प्रागप्यद्वात्य-
रित्यागार्थम् । तर्हि संवत्सरेण पततीति वचनमनर्थकम् । न तादृशस्त्या-
गोऽत्र विवक्षितः । किं तद्गृह्यतिगाचार्यान्तरमुपादेयम् । अनुपादाने
दोष इति ॥ १२ ॥

अन्यत्र हानात्पतति ॥ १३ ॥

अन्यत्राज्ञानादनध्यापनादन्यत्र तयोस्त्यागो न कर्तव्यः । कुर्यन्य-
तति ॥ १३ ॥

तस्य च प्रतिग्रहीतेत्येके ॥ १४ ॥

तस्यैर्विजमाचार्यमीदृशं त्यजतः प्रतिग्रहीता तं यः प्रतिगृह्णाति याज्य-
त्वेन शिष्यत्वेनैर्विगाचार्यौ वा सोऽपि पततीत्येके मन्यन्ते । एके-
ग्रहणाज्ज्ञात्वा प्रतिग्रहे पातित्यं नान्यत्रेति ॥ १४ ॥

न कर्हिचिन्मातापित्रोरवृत्तिः ॥ १५ ॥

न कस्यांचिदप्यवस्थायां मातापित्रोरवृत्तिरशुश्रूषा कर्तव्या किंतु
कर्तव्येति । पतितयोरपि तयोर्नमस्कारादिका शुश्रूषा कर्तव्या । तथाचाऽऽ-

पस्तम्बः—माता पुत्रस्य मूयांसि कर्माण्यारभते तस्यां शुश्रूषा नित्या
पतितायामपीति ॥ १५ ॥

दायं तु न भजेरन् ॥ १६ ॥

तदीयं तु धनं तदभावे न भजेरन्पुत्रादयः । राजगामि तद्ध-
वति ॥ १६ ॥

ब्राह्मणाभिशंसने दोषस्तावान् ॥ १७ ॥

यो ब्राह्मणमभिशंसति तस्य सन्तं दोषं प्रथमं ख्यापयति तस्य
दोषस्तावान्भवति यावान्कर्तुरिति । यथाऽऽहाऽऽपस्तम्बः—

दोषं हृष्टा न पूर्वः परेभ्यः पतितस्य समाख्याने स्याद्वर्जयेत्त्वेन
धर्मेषु । इति ॥ १७ ॥

द्विनेनसि ॥ १८ ॥

अनेनसि विषये दोषाभिशंसने द्विर्दोषोऽस्य भवति । द्विर्द्विगुणः ।
अत्राभिशंसनमात्रे दोष उक्तः । मानवे तु—

पतितं पतितेत्युक्त्वा चोरं चोरेति वा पुनः ।

वचनात्तुल्यदोषः स्यान्मिथ्या द्विर्दोषभाग्भवेत् ॥ इति ।

पातित्यचौर्यविषयमभिशंसनमुक्तम् । वसिष्ठस्तु—ब्राह्मणमनृतेनाभि-
शस्य पतनीयेनोपपतनीयेन वा मासमन्मक्षः शुद्धवतीरावर्तयेत्पूतो
भवतीति विज्ञायते ॥ १८ ॥

दुर्बलर्हिंसायां च विमोचने शक्तश्चेत् ॥ १९ ॥

दुर्बले प्रबलेन हिंस्यमाने यः शक्तः सन्न मोचयति तस्यापि तादा-
न्दोपो यावान्हिसितुः ॥ १९ ॥

अभिक्रुद्धावगोरणं ब्राह्मणस्य वर्षशतमस्वर्ग्यम् ॥ २० ॥

योऽभिक्रुद्धः सन्ब्राह्मणं प्रहर्तुं हस्तमायुधं वाऽवगुरत उद्यम्य कम्प-
यति तस्य तदवगोरणं वर्षाणां शतमस्वर्ग्यं भवति स्वर्गप्राप्तिं निरुणद्धि
तन्निमित्तानि सुकृतानि हन्तीत्यर्थः । अस्वर्ग्यमिति नरकपातो वा
लक्ष्यते । सजातीयविषयमिदम् । विजातीयविषये तु—

द्विगुणं त्रिगुणं चैव चतुर्गुणमथापि च ।

क्षत्रविदृशूद्रजातीनां ब्राह्मणस्य वधे स्मृतम् ॥ इति ।

अनेनैव न्यायेन ब्राह्मणेनावगोरणे कृते त्रिपाद्यं द्विपाद्यं पाद्यं
पादश्चेति क्षत्रियादिषु द्रष्टव्यम् । एवमन्यत्रापि प्रतिलोमानुलोमभेदेना-
धरोत्तरभावे तारतम्यं कल्प्यम् ॥ २० ॥

निघाते सहस्रम् ॥ २१ ॥

यः स्वर्णेन हन्ति तस्य वर्षसहस्रमस्वर्ग्यम् । उपसमस्तं वर्षपदम-
पेक्ष्यते ॥ २१ ॥

लोहितदर्शने यावतस्तत्प्रस्कन्द्य पांसून्संगृहीयात् ॥ २२ ॥

यदि तेन निघातेन लोहितमुत्पादयेत्ततस्तल्लोहितं प्रस्कन्द्य निःसृत्य
यावतः पांसून्संगृहीयात्पिण्डान्कुर्यात्तावन्ति वर्षाणि तदस्वर्ग्यं भवति ।
तस्माद्ब्राह्मणाय नावगुरेत न निहन्यान्न लोहितं कुर्यादिति गम्यमान-
त्वादनुक्तम् ॥ २२ ॥

इति श्रीहरदत्तलतायां गौतमीयधर्मशास्त्रे मिताक्षराया-
मेकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

अथ द्वाविंशोऽध्यायः ।

एवं प्रायश्चित्तनिमित्तान्युक्तानि । अथ प्रायश्चित्तान्युच्यन्ते—

प्रायश्चित्तम् ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । निश्चत्य तपसोऽनुष्ठानं प्रायश्चित्तम् ।

तथा चाङ्गिराः—

प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते ।

तपोनिश्चयसंयोगात्प्रायश्चित्तमिति स्मृतम् ॥ इति ॥ १ ॥

अग्नौ सक्तिर्बलघ्नश्चिरवच्छातस्य ॥ २ ॥

सक्तिः सद्गः पतनम् । अवच्छातोऽवशीर्णो मक्तत्यागेन कृशिमूतः ।

ब्रह्महा मक्तत्पागेन कृशो मूत्वाऽग्नौ त्रिः पतेदुत्थायोत्थाय । इदमस्य प्रायश्चित्तम् । अत्र मानवो विशेषः—

प्रास्थेदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्शिराः ॥ इति ।

काठकश्रुतिः—“ अनशनकर्शितोऽग्निमारोहेत् ” इति ।

नेदं मरणान्तिकं त्रिरिति नियमात् । त्रिः पतने जीवन्नपि शुध्यतीति ॥ २ ॥

लक्ष्यं वा स्याज्जन्ये शस्त्रभृताम् ॥ ३ ॥

जन्यं युद्धम् । शस्त्रभृत इत्यासा लक्ष्यमिति वचनाद्युद्ध इत्यासानामिपूनस्यतां मध्ये लक्ष्यं वेध्यं मूत्वा तिष्ठेत् । तैर्विद्धो जीवन्मुक्तो वा शुध्यति । याज्ञवल्क्यः—

सङ्ग्रामे वा हतो लक्ष्यभूतः शुद्धिमवाप्नुयात् ।

सूतकल्पः प्रहाराती जीवन्नपि विशुध्यति ॥ इति ॥ ३ ॥

खट्वाङ्गकपालपाणिर्वा द्वादश संवत्सरान्वह्यचारी

भैक्षाय ग्रामं प्रविशेत्कर्माऽऽचक्षाणः ॥ ४ ॥

खट्वाङ्गं पाशुपतानां प्रसिद्धम् । कपालं स्वव्यापादितस्य ब्राह्मणस्य शिरः कपालं ते पाण्योर्यस्य स खट्वाङ्गकपालपाणिः । खट्वाङ्गं वक्षिणे पाणौ कपालं सव्ये भिक्षार्थं पानीयपानार्थं भोजनार्थं च । तत्राऽऽपस्तम्बः—पुरुषशिरः प्रतिपानार्थमादाय खट्वाङ्गं वृण्ढार्थमिति । मनुस्तु—कृत्वा शवशिरोध्वजम् । इति । तस्मिन्पक्षे खट्वाङ्गस्याग्ने ध्वजः । तन्मूले शवशिरः । भिक्षाचरणं तु लोहितेन खण्डशरावेणाऽऽपस्तम्बीयदर्शनात् । एवंभूतो भैक्षाय ग्रामं प्रविशेत् । एतावानस्य ग्रामे प्रवेशोऽन्यदाऽरण्ये । भैक्षं च कर्माऽऽचक्षाणश्चरेत् ।

वेश्मनो द्वारि तिष्ठामि भिक्षार्थं ब्रह्मघातकः । इति पराशरः ।

द्वादश संवत्सरानेवं चरन्ब्रह्मचारी भवेत् । स्त्रीषु न प्रसजेत् । भिक्षाचरणे सप्तागाराण्यसंकल्पितानीत्यापस्तम्बः । संवर्तस्तु—

भिक्षायै पविशेद्ग्रामं वन्यैर्यदि न जीवति । इति ।

एककालाहार इति वसिष्ठः ॥ ४ ॥

पथोऽपक्रामेत्संदर्शनादार्यस्य ॥ ५ ॥

आर्यश्चैवर्षाणिकस्तस्मिन्हृष्टे पथोऽपक्रामेदपयायात् । अत्र व्याघ्रः—

चाण्डालं पतितं दृष्ट्वा दूरतः परिवर्जयेत् ।

गोबालव्यजनादर्वाक्सचैलं स्नानमाचरेत् ॥ इति ।

शूद्रोऽपि स्पर्शं वर्जयेत् । यथाऽऽह लौगाक्षिः—

मंहिषातकिसंस्पर्शं वर्णानां स्नानमुच्यते ।

अस्नात्वा भोजने चैव सप्तरात्रं समाविशेत् ॥

त्रिरात्रं स्यादमत्या चेच्छङ्खपुष्पीशृतं पयः ।

एवमार्तविचण्डालशयानामपि कीर्तयेत् ॥ इति ।

स्थानासनाभ्यां विहरन्सवनेषूदकोपस्पर्शीं शुध्येत् ॥ ६ ॥

तिष्ठेदहनि रात्रावासीत यथाशक्ति प्रातर्मध्यंदिने सायमिति सव-
नेषु त्रिसंध्यमुदकोपस्पर्शीं स्यात्स्नायात् । एवं द्वादश वर्षाणि चरन्नन्ते
शुध्येत् । स्नानविधानादेव तदन्तर्भूतमन्त्रादिप्राप्तिरिति गम्यते । शुचिना
कर्तव्यमिति च सर्वकर्मसाधारणम् । अतः संध्योपासनमप्यस्य भवति ।

संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।

यत्किञ्चित्कुरुते कर्म न तस्य फलमागमवेत् ॥

इति वृक्षस्मरणात् । द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनमित्यनेन तु प्राय-
श्चित्तव्रतचर्यान्तर्गताभूतानां कर्मणां हानिर्न सर्वेषाम् । अब्र च यस्य द्वे
ब्रह्महृत्ये, स चतुर्विंशतिवर्षाणि व्रतं चरेत् । यस्य तिस्रः, स पद्त्रिंशतं
न पुनर्देहकालकर्त्रेभ्यः प्रायश्चित्तस्य तन्त्रता । यस्य चतस्रो, न तस्येह
लोके निष्कृतिः । एतदेव व्रतमोत्तमादुच्छ्वासाचरेत् । तथा च मनुः—

विधेः प्राथमिकादस्माद्वितीये द्विगुणं चरेत् ।

तृतीये त्रिगुणं प्रोक्तं चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः—द्विगुणं सवनस्थे तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेत् । इति ॥ ६ ॥

भागलाभे वा तन्निमित्ते ब्राह्मणस्य ॥ ७ ॥

यदि चोरप्याग्रादिभिः प्रमाप्यमाणस्य ब्राह्मणस्य तन्निमित्तः प्राण-
लामो भवति तदा शुध्येत् । एकस्य च्छिन्नाः प्राणा अवरस्य दत्ताः को
न्यत्र विशेषः । अनेनैव न्यायेन सर्वेषामेव हनने तज्जातीयस्य तद्धेतुके
प्राणलाभे शुद्धिर्द्रष्टव्या ॥ ७ ॥

द्रव्यापचये व्यवरं प्रतिराद्धः ॥ ८ ॥

ब्राह्मणस्येति वर्तते ब्राह्मणस्य द्रव्ये चोरादिमिरपचीयमानेऽपह्नियमाणे तस्य प्रत्यानयनाय चोरादिसमीपं गतस्तैः शस्त्रादिभिः क्षतो वर्जितः सकृत्, पुनः पुनश्चैवं त्रिवाराभ्यूनं प्रतिराद्धोऽभियुक्तः सन्नप्रत्यानीतेऽपि द्रव्ये शुध्येत् । प्रत्यानीते तु सकृत्प्रयोगेऽपि शुध्येत् ।

व्यवरं प्रतिराद्धो वा सर्वस्वमवजित्य च । इति मनुः ।

अनेनैव न्यायेन स्वद्रव्यप्रदानेनापि शुद्धिर्ज्ञेया । तथा च मनुः—

सर्वस्वं वा वेदविवे ब्राह्मणायोपपादयेत् ।

धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम् ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यस्तु—पात्रे धनं वा पर्याप्तं कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।

आदातुश्च विशुद्ध्यर्थमिष्टिर्वैश्वानरी स्मृता ॥ इति ॥ ८ ॥

अश्वमेधावभृथे वा ॥ ९ ॥

स्नात्वेति शेषः । परकीयस्याश्वमेधस्यावभृथे स्वयं स्नात्वा वा शुध्येत् । प्राणलाम इत्यादिसूत्रेषु वाशब्दो विकल्पार्थः । अत्र मानवो विशेषः—

शिष्ट्वा वा भूमिदेवानां नरदेवसमागमे ।

स्वमेनोऽवभृथे स्नात्वा हयमेधे विमुच्यते ।

भूमिदेवा ब्राह्मणा ऋत्विजः । नरदेवो राजा यजमानः । तेषां समवाये स्वमेनः शिष्ट्वा विस्थाप्य ॥ ९ ॥

अन्ययज्ञोऽप्यग्निष्टुदन्तश्चेत् ॥ १० ॥

अश्वमेधादन्वयज्ञोऽप्यवभृथे स्नात्वा शुध्येत् । किमविशेषेण । न । तस्य चेदन्तर्मध्येऽग्निष्टुत्रामैकाहो भवति पञ्चदशरात्रादेर्ग्रहणम् । अपर आह—अग्निष्टुदन्तोऽग्निष्टुत्समाप्तिको भवतीति । अत्र पक्षे सर्वमेधादेर्ग्रहणम् । अत्र च शुध्येदिति द्वादशवार्षिकमुपसंहृत्य विधानाद्वाग्रहणाच्च सर्वाण्येतानि स्वतन्त्राणि वैकल्पिकानि प्रयोजकानि प्रयोजकादिविषयाणि वा ब्रह्मण्यानि । अन्ये तु द्वादशवार्षिकप्रवृत्तस्येत्याहुः । तथा च शङ्खो द्वादशे वर्षे शुद्धिमाप्नोतीत्यभिधायाऽऽह—अन्तराले वा

ब्राह्मणं मोचयित्वा गवां वा द्वादशाणां परिज्जाणादिति । वाशब्दरतु
परस्परापेक्षया विकल्पार्थः ॥ १० ॥

सृष्टश्चेद्ब्राह्मणवधेऽहत्वाऽपि ॥ ११ ॥

सर्ग उत्साहो निश्चयश्च तद्दान्सृष्टः । यदि ब्राह्मणवधे सृष्टो भवति
केनचिद्देवाद्वा निवारितः सोऽहत्वाऽपि ब्रह्महा भवति । अतस्तस्याप्य-
नन्तरोक्तेषु प्रापश्चित्तेषु यत्तु तद्भवति ॥ ११ ॥

आत्रेय्याश्चैवम् ॥ १२ ॥

अनुस्नातामात्रेयीमाहुस्तत्र यदुपत्यं भवतीति वसिष्ठः । तस्यामपि
ब्राह्मण्यां हतायामेवं ब्रह्महा भवतीति तदीयमेव प्रापश्चित्तमिति ।
क्षत्रियाद्यात्रेयीवधे तत्तत्पुरुषवधनिमित्तं प्रापश्चित्तम् । अन्ये त्वग्नि-
गोत्रामात्रेयीमाहुः ॥ १२ ॥

गर्भे चाविज्ञाते ॥ १३ ॥

ब्राह्मणस्य गर्भे स्त्रीपुंनपुंसकस्थेनाविज्ञाते ब्राह्मण्यामाहित औषधा-
दिना हतं ब्रह्महत्याप्रापश्चित्तम् । विज्ञाते तु यथालिङ्गम् । क्षत्रियादि-
गर्भेऽपि तदनुगुणम् । राजन्यवैश्ययोरापि सवनं गतयोर्वध एतदेव ।
यथाऽऽहु मनुः—इति गर्भमविज्ञातमेतदेव प्रतं चरेत् ।

राजन्यवैश्यजीजानां चाऽऽत्रेयीमपि च लिपम् । इति ।

अप्रदुष्टां स्त्रियं हत्वा शूद्रहत्यावतं चरेत् । इति ।

पणमाञ्जशूद्रहाऽप्येतद्वेनूर्द्धादशाय वा ॥ इति ।

दुर्वृत्ता ब्रह्मविद्वक्षश्चशूद्रयोषाः प्रमाप्य नु ।

हतिं धनुर्वस्तमविं क्रमादद्याद्विशुद्धये ॥ इति ।

यत्तु हारीतेनोक्तम्—पटुर्पाणि राजन्ये प्राकृतं ब्रह्मचर्यम् । वैश्ये
ब्रीणि, सार्धमब्द शूद्रे, क्षत्रियवद्ब्राह्मणीषु, वैश्यवत्क्षत्रियायां शूद्र-
वद्वैश्यायां, शूद्रां हत्वा नव मासानिति, तदत्यन्तोनृष्टाचार्यादिवि-
षयम् ॥ १७ ॥

गां च वैश्यवत् ॥ १८ ॥

गां च हत्वा वैश्यवधे यत्प्रायश्चित्तं वैश्यवधे त्रैवर्षिकमुपमैकशताथ
गा दद्यादिति तच्चरेत् । इदं वृत्तस्वाध्यायवतो दुर्गतस्य बहुकुटुम्बस्य वा
गौर्वहुक्षीरा तरुणी तस्या बुद्धिपूर्ववधे । तादृश्या एकफलाया गभिण्याः
कर्माङ्गभूताया वधे याम्यम्—

गोसहस्रं शतं वाऽपि दद्यात्सुचरितव्रतः ।

अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविभ्यो निवेदयेत् ॥ इति ।

द्वैमासिकं व्रतमत्र प्रकृतम् । अत्रैव बुद्धिपूर्वं कात्यायनीयं गोदानर-
हितं त्रैवर्षिकम्—

गोमस्तचर्मसंवीतो वसेद्गोष्ठेऽथ वा पुनः ।

गाध्रानुगच्छेत्सततं मौश्रीचीराग्निनादिभिः ॥

वर्षशीतातपक्लेशवद्विषङ्गमयादितः ।

मोक्षयेत्सर्वयत्नेन पूयते वत्सरेस्त्रिभिः ॥ इति ।

वसिष्ठः—गां चेद्धन्यात्तस्याधर्मणाऽऽर्द्रेण परिवष्टितः पणमान्कच्छ्रं
तप्तकृच्छ्रं वा तिष्ठेद्वृषभयेहता च दद्याताम् । इति । वेहद्वृषभोपहता गोः ।
दद्यातामिति कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ।

पात्रवत्स्यः—

पञ्चगव्यं पित्रगोघ्नो मासमासीत संयतः ।

गोष्ठेशयो गोनुगामी गोप्रदानेन शुष्यति ॥

नस्यानामिपिक्तस्य वधे केवलं षड्वार्षिकम् । अनमिपिक्तस्य तूभय-
वतो वासिष्ठम्—ब्राह्मणो राजन्यं हत्वाऽऽष्टौ वर्षाणि व्रतं चरेत् । इति ।
एतेषामेवाबुद्धिपूर्वेष्वर्थं कल्प्यम् । जातिमात्रवधे, स्त्रीशूद्रविद्वक्षत्रवधो
नास्ति कथं चोपपातकमित्युक्त्वा

एतदेव व्रतं कुर्युरुपपातकिनो द्विजाः ।

अवकीर्णिवर्जं शुद्ध्यर्थं चान्द्रायणमथापि वा ॥ इति मनुनोक्तं द्रष्ट-
व्यम् ।

किञ्चिद्वृणवतो वधेऽन्युत्सादिनिराकृत्युपपातकेषु चैवमिति वक्ष्य-
माणं सांवत्सरिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यम् । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । सर्वत्रा-
बुद्धिपूर्वेष्वर्थं बुद्धिपूर्वं कृत्स्नमिति ॥ १४ ॥

अथ वैश्यवधे—

वैश्ये तु त्रैवार्षिकमृषमैकशताश्च गा दद्यात् ॥ १५ ॥

इदमत्यन्तगुणवतो बुद्धिपूर्ववधे । एतेन परं व्याख्यातम् ॥ १५ ॥

शूद्रे संवत्सरमृषमैकादशाश्च गा दद्यात् ॥ १६ ॥

इदमप्यत्यन्तगुणवद्विषयम् । अत्यन्तनिर्गुणस्य शूद्रस्य वध औशन-
सम्—शूद्रं हत्वा तप्तकृच्छ्रमिति । अथानुलोमविषये व्याघ्रः—

सर्वेषामनुलोमानां तन्मात्रहनने तु यत् ।

तदेव निर्दिशेद्विद्वान्स्त्रीणामर्थं तथैव च ॥

आत्रेयीहनने ब्रूयाद्यद्भर्तुरुपदिश्यते ।

गर्मे चैव तथा ज्ञाते व्याघ्रस्य वचनं यथा ॥ इति ।

प्रतिलोमवधे लौगाक्षिः—

हनने प्रतिलोमानां शूद्रजानां कथं भवेत् ।

ज्ञानपूर्वं पराकः स्यादज्ञाने त्वेन्द्रवं स्मृतम् ॥

इतरेषां चतुर्भागं पितुरुक्तं मनीषिभिः । इति ॥ १६ ॥

अनात्रेय्यां चैवम् ॥ १७ ॥

आत्रेयीव्यतिरिक्ताया वधे चैवं शूद्रे संवत्सरमृषमैकादशाश्च गा
दद्यादिति । इदं ब्राह्मण्याश्चारित्रवत्याः कुटुम्बिन्या बुद्धिपूर्ववधे ।

पाशवल्क्यश्च—

एतेषां बुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वभेदेन ब्राह्मणादिपरिग्रहेण यथाहं विषय-
विभाग ऊहितव्यः ।

पदत्रिंशन्मते विशेषः—

पाद उत्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ दृढतां गते ।
पादोनं व्रतमादिष्टं हत्वा गर्भमचेतनम् ॥
अङ्गप्रत्यङ्गसंपूर्णे गर्भे चेतःसमन्विते ।
द्विगुणं गोघृतं कुपदिषा गोघ्नस्य निष्कृतिः ॥

बृहत्पचेताः—एकवर्षे हते वत्से कृच्छ्रपादो विधीयते ।
अबुद्धिपूर्वे पुंसः स्याद्विपादस्तु द्विहायने ॥
त्रिहायने त्रिपादं स्यात्प्राजापत्यमतः परम् । इति ।

स्पृत्पन्तरम्—अतिवृद्धामतिकृशामतिबालां च रोगिणीम् ।
हत्वा पूर्वविधानेन चरेदर्धव्रतं द्विजः ॥
ब्राह्मणान्भोजयेच्छकत्या दद्याद्धेमतितांस्तथा ॥ इति ।

संवर्तापस्तम्बौ—एका चेद्वहुभिः कैश्चिद्देवाद्यापाविता कश्चित् ।
पादं पादं तु हत्वायाश्चरेयुस्ते पृथक्पृथक् ॥
व्यापन्नानां बहूनां तु रोधने बन्धनेऽपि वा ।
भिषग्ब्रिथ्योपचारे च द्विगुणं गोघृतं चरेत् ॥ इति ।

बहूनामपि व्यापादने द्विगुणमेव वचनबलात् । न तु प्रतिनिमित्तं तैमि-
तिकावृत्तिः ।

व्यासः—औषधं लवणं चैव पुण्याधमपि मोहनम् ।
अतिरिक्तं न दातव्यं काले स्वल्पं तु दापयेत् ॥
अतिरिक्ते विपत्तिश्चेत्कृच्छ्रपादो विधीयते । इति ।

आपस्तम्बः—पापाणेर्लगुडेवाऽपि शस्त्रैर्वाऽन्येन वा बलात् ॥
निघातयन्ति ये गास्तु तस्मिन्कुर्युर्व्रतं हि ते ।
पादमेकं चरेन्नोधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत् ॥
योजने पादद्वोनं स्याच्चरेत्सर्वं निपातने । इति ।

वसिष्ठः—न नालिकेरेण न शाणवाले-
न चापि मीशेन न यर्धशृङ्गलेः ।

कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रं च चरेद्वाऽपि समाहितः ।
दद्याच्चिरात्रं चोपोष्य घृषभैकादशास्तु गाः ॥ इति ।

जाबालः—प्राजापत्यं चरेन्मासं गोहन्ता चेदकामतः ।

गोहितो गोनुगामी स्याद्गोप्रदानेन शुध्यति ॥ इति ।

विष्णुः—गोघ्नस्य पञ्चगव्येन मासमेकं पलत्रयम् ।

प्रत्यहं स्यात्पराको वा चान्द्रायणमथापि वा ॥ इति ।

काश्यपः—गां हत्वा तच्चर्मणा परिवृतो मासं गोष्ठेशयस्त्रिपवणस्त्रायी
नित्यं पञ्चगव्याहारः । इति ।

शातातपः—मासं पञ्चगव्याहारः । इति ।

शङ्खप्रचेतसौ—गोघ्नः पञ्चगव्याहारः । पञ्चविंशतिरात्रमुपवसेत्सशिखं
घपनं कृत्वा गोचर्मणा परिवृतो गाश्चानुगच्छेद्गोष्ठेशयो गां च दद्यात् । इति ।

पैठीनसिः—गोघ्नो मासं यवागूं प्रमृततण्डुलशृतां मुञ्चानो गोभ्यः
प्रियं कुर्वन्शुध्यति । इति ।

मनुः—उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मुञ्चति यावकम् ।

कृतिवापो घसेद्गोष्ठे चर्मणाऽऽर्धेण संवृतः ॥

चतुर्थकालमश्रीयादक्षारलवणं मितम् ।

गोमूत्रेणाऽऽचरेत्स्थानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः ॥

इत्यारम्य—अनेन विधिना यस्तु गोघ्नो गा अनुगच्छति ।

स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासैर्व्यपोहति ॥

ऋषभैकादशा गाश्च दद्यात्सुचरितवतम् ॥ इति ।

सुमन्तुः—गोघ्नस्य गोप्रदानं गोष्ठे शयनं द्वादशरात्रं पञ्चगव्यप्राशनं
गवामनुगमनं च । इति ।

संवर्तः—सक्तुयावकमेक्षाशी ययो दधि घृतं शकृत् ।

एतानि कमशोऽश्रीयान्मासार्धं सुसमाहितः ॥

वाद्यणान्मोजयित्वा तु गां दद्यादात्मशुद्ध्ये ॥ इति ।

पुशपतिः—द्वादशरात्रं पञ्चगव्याहारः । इति ।

अष्टमुष्टि मवेत्किंचित्किंचिदष्टौ तु पुष्कलम् ।

पुष्कलानि तु चत्वारि आढकः परिकीर्तितः ॥

चतुराढको मवेद्द्वेण इति मानस्य लक्षणम् । इति स्मृतिः ।

अनस्थिमतां तु तावन्तः प्राणायामाः ।

तथा च मनुः—किंचिदेव तु विप्राय दद्यादस्थिमतां वधे ।

अनस्थनां चैव हिंसायां प्राणायामेन शुध्यति ॥ इति ॥ २२ ॥

पण्डे पलालभारः सीसमापश्च ॥ २३ ॥

यं प्रति देवल आह—

पण्डो यो हीनलिङ्गः स्यात्संस्कारार्हश्च नैव सः । इति ।

तस्मिन्हते पुरुषवाह्यः पलालभारः सीसमापश्चेत्युभयं मिलितं देयं बुद्धिपूर्वं । इतरत्र त्वेकैकम् । सीसं लोहविशेषो रजतसदृशः क्षणट्टतिः । मापप्रमाणं पूर्वमेव व्याख्यातम् । अत्र च न कापि स्मृतौ जातिविशेषः श्रूयते, पण्डः पण्डक इत्येतावदेव श्रूयते । तत्र यथाजातिसमवायेऽपि ब्राह्मणादिप्रयुक्तः संस्कारो न भवति तथा तद्वधनिमित्तं प्रायश्चित्तमपि न भवति यावदुक्तमेव तु भवति । अन्ये मृगपक्षिविषयं मन्यन्ते । मृगेषु पक्षिषु च ये पण्डास्तेषु हतेष्विति ॥ २३ ॥

वराहे घृतघटः ॥ २४ ॥

वराहे हते घृतपूर्णो घटो देयः ॥ २४ ॥

सर्पे लोहदण्डः ॥ २५ ॥

सर्पे हते लोहदण्डो देयः । लोहशब्देन काष्ण्यायसमुच्यते ।

अर्ध्रीं काष्ण्यायसीं दद्यात्सर्पं हत्वा द्विजोत्तमः । इति मानवे दर्शनात् ।

सर्पं हत्वा मायं दद्यादित्यौशनसं बुद्धिपूर्वविषयम् ॥ २५ ॥

ब्रह्मवन्ध्यां चलनायां नीलः ॥ २६ ॥

जातिमात्रब्राह्मणी ब्रह्मवन्धुः । चलना व्यभिचारिणी । तस्यां वृतायां नीलो देयः । नीलो वृष इति । मनुस्तु वर्णानुपूर्वमाह—

एतैस्तु गावो न निबन्धनीया

वदध्वाऽनुतिष्ठेत्परशुं प्रगृह्य ॥ इति ॥ १८ ॥

मण्डूकनकुलकाकबिम्बदहरमूपकश्वहिंसासु च ॥ १९ ॥

बिम्बः कामरूपी कृकलासः । दहरः स्वल्पकायो मूपकः । छुच्छु-
न्दरीत्येके । अन्ये प्रसिद्धाः । एतेषां समुदितानां वधे वैश्यवत्प्राय-
श्चित्तम् । इदं बुद्धिपूर्वाभ्यासविषयम् । अन्यत्राऽऽपस्तम्बीयम्-वायस-
*बकबलाकबर्हिणचक्रवाकहंसमासमण्डूकनकुलसैरिकाश्वहिंसायां शूद्र-
वत्प्रायश्चित्तम् । इति ।

मनुरपि—मार्जारनकुलौ हत्वा चापमण्डूकमेव च ।

श्वगोधोलूककार्काश्च शूद्रहत्याघ्नतं चरेत् ॥ इति ।

प्रत्येकं वधे तु बुद्धिपूर्वे—

मार्जारगोधानकुलमण्डूकश्वपतत्रिणः ।

हत्वा इयहं पिबेत्क्षीरं कृच्छ्रं वा पादिकं चरेत् ॥

इति याज्ञवल्क्योक्तं दृष्टव्यम् । बुद्धिपूर्वं मानवम्—

एयः पिबेच्चिरात्रं वा योजनं वाऽध्वनो व्रजेत् । इति ॥ १९ ॥

अस्थन्वतां सहस्रं हत्वा ॥ २० ॥

अस्थिमतां कृकलासादीनां सहस्रं हत्वा वैश्यवत्प्रायश्चित्तम् ॥ २० ॥

अनस्थिमतामनडुद्गारे च ॥ २१ ॥

येऽस्थिमन्तो न भवन्ति दंशमशकादयस्तेषां यावतोऽनङ्गान्मर्तुं शक्नो-
ति तावतो हत्वा वैश्यवत्प्रायश्चित्तम् । इदं द्वयमपि पूर्वाभ्यासविषयम् ।
अन्यत्र याज्ञवल्क्योक्तम्—अस्थन्वतां सहस्रं तु तथाऽनस्थिमतामनः ।

शूद्रहत्याघ्नतं पाण्मासिकं प्रकृतं दश धेनूनां दद्यात् । इति च ॥ २१ ॥

अपि वाऽस्थन्वतमेकैकस्मिन्किंचिदद्यात् ॥ २२ ॥

अपि वेति विकल्पे । अस्थन्वतां यावन्तो हताः सहस्रमूर्ध्वमवाग्वा
तावतः संख्याय प्रत्येकं किंचिद्विचिदद्यात् । इदं चास्थिमत्सु प्रायश्चित्तं
पूर्वकं वेति ।

द्रव्यलाभे चोत्सर्गः ॥ ३१ ॥

यवि च परस्त्रीतो यत्किञ्चिद्द्रव्यं लब्धं तस्योत्सर्गस्त्यागः कार्यः ॥ ३१ ॥

यथास्थानं वा गमयेत् ॥ ३२ ॥

यत्र स्थाने लब्धं तद्वा गमयेत् ।

प्रतिपिद्धमन्त्रयोगे सहस्रवाकश्चेत् ॥ ३३ ॥

मन्त्रयोगे ये प्रतिपिद्धाः पतितादयस्तैः सह मन्त्रयोगेऽध्ययनाध्याप-
नयाज्ययाजनलक्षणे संवत्सरं प्राकृतं ब्रह्मचर्यं स चेन्मन्त्रयोगः सहस्र-
वाको भवति । वक्तीति वाकः पदं सहस्रपदश्चेत् । अबुद्धिपूर्वं इदम् ।
बुद्धिपूर्वं तु पतितत्वं स्यादिति । उपपातके तु वासिष्ठम्—पतित-
चण्डालशवसूतकश्रवणे तु त्रिरात्रं वाग्यता आसीरन्सहस्रावरं वा
तदभ्यस्यन्तः पूता भवन्तीति विज्ञायते । एतेनैव महिताध्यापकयाजका
व्याख्याताः । दक्षिणात्यागाद्य पूता भवन्तीति विज्ञायत इति । अन्ये
तु सहाध्ययनं सह यजनं च मन्त्रयोगं व्याचक्षते ॥ ३३ ॥

अग्न्युत्सादिनिराकृत्युपपातकेषु चैवम् ॥ ३४ ॥

अग्निमुत्सादयितुं शीलमस्येति बुद्धिपूर्वमग्न्युत्सादी । निराकृतिः
शक्नोति सत्यामनधेता । उपपातकानि, अपद्रव्यानां प्राग्बुर्वालाद्गोहन्तु-
ब्रह्महत्यादीनि व्याख्यातानि । एष्वग्न्युत्साद्यादिष्वेवं संवत्सरं ब्रह्मचर्य-
मिति । यो नास्ति कयाद्देशोपप्लवादिना वाऽग्नीनपविष्यति पुनस्तच्छा-
न्तावपि बहुकालं नाऽऽधत्ते तद्विषयमिदम् । तत्रैवाल्पकाले वासिष्ठम्—
योऽग्नीनपविष्यात्कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा पुनरावधीताम् । आलस्येन
त्यजतो मानवम्—

अग्निहोत्र्यपविष्याग्नीन्ब्राह्मणः कामकारतः ।

चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत् ॥ इति ।

मासमपविष्येत्यन्वयः ।

अग्निहोत्र्यपविष्याग्नीन्मासादूर्ध्वं तु कामतः ।

कृच्छ्रं चान्द्रायणं चैव कुर्यादत्राविचारयन् ॥ इति ।

मासादूर्वागपि चान्द्रायणमिच्छन्ति ।

नीलकार्मुकवस्तावीः पृथग्दद्याद्विशुद्धये ।

चतुर्णामपि वर्णानां नारीर्हत्वाऽनवस्थिताः ॥ इति ॥ २६ ॥

वैशिकेन किञ्चित् ॥ २७ ॥

अभिगच्छति या नारी पुरुषैर्बहुभिर्मिथः ।

व्यभिचारिणीति सा ज्ञेया प्रत्यक्षं गणिकेति च । इति प्रजापतिः ।

वैशिकेन वैश्याकर्मणा जीवन्त्यां ब्रह्मबन्ध्वां हतायां किञ्चिद्वेयमष्ट-
मुष्टि भवेत्किञ्चिदित्येतत् ॥ २७ ॥

तल्पान्नधनलाभवधेषु पृथग्वर्षाणि ॥ २८ ॥

तल्पशब्देन शयनवाचिना भार्या लक्ष्यते । अन्नं कृतान्नम् । धनं सुव-
र्णादि । एतेषां लाभस्य वधे विघ्न एषु लभ्यमानेषु दोषोपन्यासादिना
यो हन्ति स पृथक्प्रतिनिमित्तं भेदेन संवत्सरं प्राकृतं ब्रह्मचर्यं चरेत् ।
कन्यान्नधनविघ्ने प्राजापत्यमित्यौशनसमबुद्धिपूर्वविषयम् । ब्राह्मणला-
भविषयमिदम् । क्षत्रियादिष्वधर्मधर्मम् ॥ २८ ॥

द्वे परदारौ ॥ २९ ॥

परदारगमने द्वे वर्षे प्राकृतं ब्रह्मचर्यम् । ऋतुकालगमने बुद्धिपूर्वं
इदम् । अकामिनः पुनरेतदेवार्धकल्पस्य योज्यम् ॥ २९ ॥

त्रीणि श्रोत्रियस्य ॥ ३० ॥

पूर्वाक्त एव विषये श्रोत्रियस्य ब्राह्मणस्य दारान्गच्छतस्त्रीणि वर्षाणि
ब्रह्मचर्यम् । अत्राप्यकामतोऽर्धम् । अत्र शङ्कः—वैश्यायामवकीर्णः
संवत्सरं ब्रह्मचर्यं त्रिषवणं चानुतिष्ठेत् । क्षत्रियाणां द्वे वर्षे त्रीणि
ब्राह्मण्यां वैश्यावच शूद्राणां ब्राह्मणपरिणीतायाम् ॥ इति ।

संवर्तः—शूद्रां तु ब्राह्मणो गत्वा मासं मासार्धमेव वा ।

गोमूत्रपायकाहारस्तिष्ठेत्तत्पापमोक्षकः ॥ इति ।

कामतो मासमकामतोऽर्धमासमिति व्यवस्थितो विकल्पः । अनृतु-
काले तु ब्राह्मण्यादिद्विजातिषु मानवानि त्रैमासिकद्वैमासिकचान्द्राय-
णानि । क्षत्रियादीनां च क्षत्रियादिस्त्रीषु ब्राह्मणयत्यायश्चित्तम् ।

अत्रौशना—गमने तु यतं यत्स्याद्गर्भं तद्विगुणं चरेत् ॥ इति ॥ ३० ॥

कामकारे पुनः पराकादिकं द्विगुणं कुर्यात् । वसिष्ठस्तु—

बाह्याणक्षत्रियविशां भार्याः शूद्रेण संगताः ।

अप्रजाता विशुध्यन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः ॥

आहितपतिगर्भायास्तु पश्चाच्छूद्रादिसंगमे—

अन्तर्वन्ती तु या नारी समेताऽऽक्रम्य कामिना ।

प्रायश्चित्तं न सा कुर्याद्यावद्गर्भो न निःसृतः ॥

जाते गर्भे व्रतं पश्चात्कुर्यान्मासं तु यावकम् ।

न गर्भदोषस्तत्रास्ति संस्कार्यः स यथाविधि ॥

इति स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् । या तु दौःशील्यात्प्रायश्चित्तं न करोति तदा—

प्रातिलोम्ये वधः पुंसां स्त्रीणां नासादिकर्तनम् । इत्येतद्भवति ।

हीनवर्णोपमुक्तायां साम्या (साऽङ्गुष्ठा) वध्याऽथ वा भवेत् । इति पराशरः ।

अङ्कनं पुंलिङ्गेन ॥ ३५ ॥

अमानुषीषु गोवर्जं स्त्रीकृते कूश्माण्डैर्घृतहोमो घृतहोमः ॥ ३६ ॥

गोवर्जितास्यमानुषीषु महिषादिस्त्रीषु स्त्रीकृते मैधुन आचरिते कूश्माण्डैर्घृतहोमः कर्तव्यः । गोवर्जमिति वचनं विस्पष्टार्थम् । वक्ष्यति गवि च गुरुतल्पसम इति । ततश्च तदेव गोगमने भविष्यति । सङ्गृह्यमान इदम् । अभ्यासे शङ्कोक्तम्—पशुवेदप्राप्तिगमने प्राजापर्यम् । इति ।

अत्र कण्ठः—प्रसूतो यस्तु वेद्यायां भैक्षप्रसंयतेन्द्रियः ।

शतसाहरसम्यस्य सावित्रीमेति शुद्धताम् ॥ इति ।

द्विरुक्तिरुक्ता ॥ ३३ ॥

इति श्रीहरदत्तविरचितायां गौतमीयधर्मशास्त्रे मिताक्षरायां

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ।

क्रमभातं सुरापानमापविधमाद—

स्मार्ते त्वग्नौ—योऽग्निं त्यजति नास्तिक्यात्प्राजापत्यं चरेद्विजः ।

अन्यत्र पुनराधानं दानमेव तथैव च ॥ इति ।

मानयं तु—पष्ठान्नकालता मासं संहिताजप एव च ।

होमश्च शाकलैर्नित्यमपङ्कचानां विशोधनम् ॥ इति ॥३४॥

स्त्री याऽतिचारिणी गुप्ता पिण्डं तु लभेत ॥ ३५ ॥

या स्त्री भर्तारमतिचरति व्यभिचरति पुरुषान्तरेण संगच्छते सा चैत-
देव प्रायश्चित्तं कुर्यात्संवत्सरं ब्रह्मचर्यम् । सा च यावत्समाप्यते प्राय-
श्चित्तं तावद्गुप्ता सती पिण्डमात्रं लभते । बुद्धिपूर्वं सकृद्गमन इदम् ।
अन्यत्र—

यत्पुंसः परदारेषु तच्चैतां चारयेद्व्रतम् । इत्येतत् ।

सजातीयविषये चेदम् । ब्राह्मण्याः क्षत्रियविषये वासिष्ठम्—व्यवाये
संवत्सरं घृतपटं धारयेद्दोमयकर्म कुशप्रस्तरे *वा भुञ्जानाऽधः शयी-
तोर्ध्वं संवत्सरादप्यु निमग्नायाः सावित्र्यह+सहस्रेण शिरोभिर्जुहुया-
दिति । वैश्यविषये त्वीशनसम्—व्यभिचारिणी कृच्छ्राब्दं चरेदिति ।
अत्र बृहत्प्रचेताः—

विप्राः शूद्रेण संपृक्ता न चैतस्मात्प्रसूयते ।

प्रायश्चित्तं स्मृतं तस्याः कृच्छ्रं चान्द्रायणत्रयम् ॥

चान्द्रायणे द्वे कृच्छ्रं च विप्राया वैश्यसंगमे ।

कृच्छ्रचान्द्रायणे स्यातां तस्याः क्षत्रियसंगमे ॥

क्षत्रिया शूद्रसंपर्के कृच्छ्रे चान्द्रायणद्वयम् ।

चान्द्रायणं सकृच्छ्रं च चरेद्देश्येन संगता ॥

शूद्रं गत्वा चरेद्देश्या कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम् ।

आनुलोम्येन कुर्यात् कृच्छ्रं पादावरोपितम् ॥ इति ।

प्रजाताया ब्राह्मण्याश्चतुर्धिशतिमते विशेषः—

विप्रगर्भे परारुः स्यात्क्षत्रियस्य तथैन्द्रयम् ।

ऐन्द्रवं च परारुश्च वैश्यस्याकामकारतः ॥

शूद्रगर्भे मयस्यागश्चण्डालो जायते यतः ।

गर्भग्राये धानुदोषैश्चरेच्चान्द्रायणत्रयम् । इति ।

वसिष्ठोऽपि—पतत्यर्धं शरीरस्य भार्या यस्य सुरां पिबेत् ।

पतितार्धं शरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥ इति ।

अत्र स्त्रीणामपि प्रतिपिन्द्रा सुरा । प्रायश्चित्तं च भवति । तत्र स्त्रीणा-
मर्धप्रायश्चित्तमित्युक्तं पुरस्तात् । तत्र मरणान्तिकेऽर्धकलमेरशक्यत्वाद्बु-
द्धिपूर्वसकृत्पाने द्वादशवार्षिकस्यार्धम् । अभ्यासे तस्यैवाभ्यासः ॥ १ ॥

अमत्या पाने पयो घृतमुदकं वायुं प्रतिज्यहं

ततानि स कृच्छ्रस्ततोऽस्य संस्कारः ॥ २ ॥

यस्त्वमत्याऽबुद्धिपूर्वं यवाग्वादिबुद्ध्या सुरां पिबति स पयआदीनि
चत्वारि द्रव्याणि तप्तान्युष्णानि । द्वितीयाया निर्देशात्पिबेदिति गम्यते ।
प्रतिज्यहं प्रथमे ज्यहे पयो द्वितीये घृतं तृतीये उदकं चतुर्थे वायुम् ।
वायोरुष्णत्वं सातपे प्रदेशे । स कृच्छ्रः स एवंभूतस्तप्तकृच्छ्रोऽस्य प्राय-
श्चित्तम् । ततः कृच्छ्रानन्तरं पुनः संस्कारः पुनरुपनयनमस्य कर्तव्यम् ।
तत्र मानवो विशेषः—

वपनं मेखला दण्डो भैक्षचर्या व्रतानि च ।

एतानि तु निवर्तन्ते पुनःसंस्कारकर्मणि ॥ इति ।

इदमीपदभ्यासविषयम् ।

अज्ञानाद्धारुणीं पीत्वा संस्कारेणैव शुध्यति ॥

इति मानवं सकृत्पानविषयम् ।

यत्तु—पिण्याकं वा कणान्वाऽपि भक्षयेत्तुसमां निशि ॥ इति

याज्ञवल्क्यवचनम् । यद्यापस्तम्बीयम्—

‘स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा’ इत्यादितदुभयमपि बहुकृत्वोऽभ्यास एव ।

कणान्वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्नृशि ।

सुरापानापनुत्पथं बालवासा जटी ध्वजी ॥

इत्यादीनि मानवादीन्यबुद्धिपूर्वविषय एवाभ्यासतारतम्यापेक्षया
व्यवस्थाप्यानि ॥ २ ॥

मूत्रपुरीषेतसां च प्राशने ॥ ३ ॥

मूत्रादीनां च प्राशने तप्तकृच्छ्रसहितः पुनः संस्कारः प्रायश्चित्तम् ।
एवं बुद्धिपूर्वविषयम् । मुक्त्वाऽतोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं जगदम् ।

मत्या मुक्त्वा चरेत्कृच्छ्रं रेतो विषमूत्रमेव च ।

सुरापस्य ब्राह्मणस्योष्णामासिञ्चैयुः
सुरामास्ये मृतः शुध्येत् ॥ १ ॥

त्रिविधा सुरा । यथाऽऽह मनुः—

गौडी माध्वी च पैथी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।
यथैवेका न पातव्या तथा सर्वा द्विजोत्तमैः ॥ इति ।

द्विजोत्तमा ब्राह्मणाः । क्षत्रियवैश्ययोस्तु पैथ्येव । यथा स एवाऽऽह—
सुरा वै मलमन्त्रानां पाप्मा च मलमुच्यते ।
तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत् ॥

अन्नानां मलं सुरा पैथी । अत्र ब्राह्मणग्रहणं द्विजात्युपलक्षणम् ।
यस्य वा प्रतिपिन्द्वा सुरा तस्याः पाता सुरापस्तस्य द्विजातेरास्ये तामेव
सुरामुष्णामासिञ्चैयुः । उपदेष्टृष्वयमासेचनारोपः । आसिञ्चन्त्येव हि
ते सुरामास्ये । येन सुरापेण सुरोष्णा पातव्या तस्येयं निष्कृतिरित्युप-
दिशन्तीति । स्वयमेव त्वासेचनकर्ता । तथा चाऽऽपस्तम्बः—सुरापोऽग्नि-
स्पर्शां सुरां पिबेदिति । आसिञ्चैयुरिति बहुवचनमुपदेष्टृणां बहुत्वं
सूचयति ।

मनुरप्पाह—तेषां वेदविदो ब्रूयुस्त्रयोऽप्येनःसु निष्कृतिम् ।

सा तेषां पावना यस्मात्पवित्रं विदुषां हि वाक् ॥ इति ।

मृतः शुध्येदित्यचनात्तया सुरा तापपितव्या यथा पातुर्मरणं
भवति । आर्द्रवासाः पिबेदिति पैथीनसिः । आयसेन ताघ्रेण वा पात्रे-
णेति प्रचेताः । अत्र याज्ञवल्क्यः—

सुराम्बुधृतगोमूत्रपयसामग्निसंनिभम् ।

सुरापोऽन्यतमं पीत्वा मरणाच्छुद्धिमुच्छति ॥

वाटवासा जटी वाऽपि बह्वहत्यायतं चरेत् ।

पिषपाकं वा कणान्वाऽपि मक्षयेत्तु समां निशि ॥ इति ।

तत्र मरणान्तिरुपायभित्तं बुद्धिपूर्वाम्यासविषयम् । तत्रैव सकृत्पात-
विषयं बह्वहत्यायतं द्वादशवार्षिकम् । अत्र स्त्रियोऽधिकृत्य शङ्कः—
सुराट्गुणपलाण्डुगृध्रनमांसादीन्यमस्यानि यजपेदाहारमयं शरीरमिति ।

मनुस्तु—श्वसृगालखरैर्दष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च ।

नराश्वोद्वैर्वराहैश्च प्राणायामेन शुध्यति ॥ इति ।

ब्राह्मणविषये वासिष्ठो विशेषः—

बाह्मणस्तु शुना दष्टो नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।

प्राणायामशतं कृत्वा धृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ इति ।

जातुकर्ण्यः—ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या शुना च श्वापदैरपि ।

दृष्टा सचैलमाप्नुत्य शुध्यतीति न संशयः ॥ इति ॥ ७ ॥

तप्ते लोहशयने गुरुतल्पः शयीत ॥ ८ ॥

गुरुरत्र पिता ।

निपेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।

संभावयति चान्येन स विप्रो गुरुकुर्यते ॥ इति मनुः ।

विप्रग्रहणं वर्णोपलक्षणम् । तल्पशब्देन शयनवाचिना भार्या लक्ष्यते । तत्रापि जननी तत्सपत्नी तद्वामी गुरुतल्पगः । लोहशयने कृष्णायसनिर्मिते तप्ते यथा मरणमेव भवति तथा तप्ते शयीत ॥ ८ ॥

सूर्मीं वा श्लिष्येज्ज्वलन्तीम् ॥ ९ ॥

लोहमयी स्त्रीप्रकृतिः सूर्मी । तां ज्वलन्तीमग्निवर्णां तप्तां श्लिष्येदा-
भाणविधौगात् ॥ ९ ॥

लिङ्गं वा सवृषणमुत्कृत्याञ्जलावाधाय दक्षिणाग्र-

तीर्त्तुं व्रजेदजिह्ममाशरीरनिपातात् ॥ १० ॥

समीजं लिङ्गमुत्पाद्य सुरादिना निकृत्य स्वस्याञ्जलो स्थापयित्वा
नैर्ऋती दिशमाशरीरनिपाताव्रजेदजिह्मम् । कूपाद्यपरिहस्यमेव प्रतिहत-
स्तत्रैव तिष्ठेदप्रलयादिति वसिष्ठः ॥ १० ॥

मृतः शुध्येत् ॥ ११ ॥

सर्वशेषोऽयम् । पूर्वोक्तेषु प्रकारेष्वन्यतमेन मृत एव गुरुतल्पगः शुध्ये-
न्नान्यथेति । त्रितयमप्येतज्जननीगमने स्वभाषां विबुध्याऽबुद्धिपूर्वं तत्स-
पत्यां च । सवर्णायां बुद्धिपूर्वगमने—

आज्ञानात्प्राश्य विष्णूत्रं सुरासंसृष्टमेव च ॥

पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः । इति च ।

कण्वश्च स्पष्टमाह—

रेतोमूत्रपुरीषाणां प्राशने मतिपूर्वके ।

नाश्रीयाञ्च त्र्यहं मत्या तप्तकृच्छ्रं चरेद्विजः ॥ इति ॥ ३ ॥

श्वापदोष्ट्रखराणां चाङ्गस्य ॥ ४ ॥

व्याघ्रादयो वनचराः श्वापदाः । उष्ट्रखरौ प्रसिद्धौ । तेषामङ्गं मांस-
चर्मादि तस्य प्राशने तप्तकृच्छ्रः पुनः संस्कारश्च । बुद्धिपूर्वाभ्यास उभयं
मिलितम् । सङ्कद्बुद्धिपूर्वं चाबुद्धिपूर्वाभ्यासे च तप्तकृच्छ्रः । सङ्कदम-
तिपूर्वं संस्कार एव भवति ॥ ४ ॥

ग्राम्यकुक्कुटसूकरयोश्च ॥ ५ ॥

ग्राम्यकुक्कुटसूकरयोश्चाङ्गस्य प्राशन एतदेव प्रायश्चित्तम् । विषय-
व्यवस्था च पूर्ववत् ॥ ५ ॥

गन्धाघ्राणे सुरापस्य प्राणायामा घृतप्राशनं च ॥ ६ ॥

यस्तु सुरापस्तस्य तं सुरागन्धमाजिघ्रति न पुनः शरीरगन्धं नापि
माण्डस्थायाः सुराया गन्धं तस्य प्राणायामास्त्रयो घृतप्राशनं च प्रायश्चि-
त्तम् । ब्राह्मणस्य मिलितम्, क्षत्रियस्य प्राणायामाः, वैश्यस्य घृतप्राशन-
मिति । सोमपस्य विशेषो मनुना दर्शितः—

ब्राह्मणस्य सुरापस्य गन्धमाघ्राय सोमपः ।

प्राणानप्सु त्रिराचम्य घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ इति ।

ब्राह्मणस्य रुजाकृत्यं घ्रातिरध्वेयमद्ययोः ।

जिह्वं पुंसि च मेथुन्यं जातिसंकरकं स्मृतम् ॥ इति ।

जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वाऽन्यतममिच्छया ।

चरेत्सातपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया ॥

इति मानवं माण्डस्थायाः सुराया गन्धाघ्राणे ॥ ६ ॥

पूर्वैश्च दष्टस्य ॥ ७ ॥

पूर्वः श्वापदादिभिर्दष्टस्य च प्राणायामा घृतप्राशनं च प्रायश्चित्तम् ।

कण्वः—तप्तकृच्छ्रं पराकं च तथा सांतपनं गुरोः ।

भार्या वैश्यां सकृद्भत्वा बुद्ध्या मासं चरेद्विजः ॥ इति ।

लौगाक्षिः—गुरोर्वैश्यां पुनर्गत्वा गत्वा वाऽपि पुनः पुनः ।

लिङ्गाग्रं छेदयित्वा तु ततः शुध्येत्स किल्बिषात् ॥ इति ।

प्रजापतिः—पञ्चरात्रं तु नाश्रीयत्सप्ताष्टौ वा तथैव च ।

वैश्यां भार्यां गुरोर्गत्वा सकृदज्ञानतो द्विजः ॥ इति ।

हारीतः—अभ्यस्य विप्रो वैश्यायां गुरोरज्ञानमोहितः ।

स पठद्भ्रं ब्रह्मचर्यं स चरेद्यावदायुषम् ॥ इति ।

जाबालिः—अतिकृच्छ्रं तप्तकृच्छ्रं पराकं च तथैव च ।

गुरोः शूद्रां सकृद्भत्वा बुद्ध्या विप्रश्चरेत्ततः ॥ इति ।

उपमन्युः—पुनः शूद्रां गुरोर्गत्वा बुद्ध्या विप्रः समाहितः ।

ब्रह्मचर्यमदुष्टात्मा द्वादशाब्दं समाचरेत् ॥ इति ।

वीर्यतपाः—प्राजापत्यं सांतपनं सप्तरात्रोपवासनम् ।

गुरोः शूद्रां सकृद्भत्वा चरेदज्ञानतो जनः ॥ इति ।

तत्रैवाभ्यासे मानवं द्रष्टव्यम्—

चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यस्येन्नियतेन्द्रियः ।

हविष्येण यवाग्वा वा गुरुतल्पापनुत्तये ॥ इति ।

अत्र व्याघ्रः—जात्युक्तं पारदार्यं च गुरुतल्पत्वमेव च ।

साधारणस्त्रिया नास्ति कन्यादूषणमेव च ॥ इति ॥११॥

सखीसयोनिमगोत्राशिष्यभार्यासु स्त्रियाणां

गवि च गुरुतल्पसमः ॥ १२ ॥

सखी मित्रभूता, सयोनिर्मगिनी, सगोत्रैकगोत्रा, स्त्रिया पुत्रभार्या ।
एतासु शिष्यभार्याणां गवि च मिथुनीभावे यावान्गुरुतल्पदोषस्ताया-
नस्येति ।

प्राज्ञवल्क्यः—सखीभार्याकुमारीषु स्वयोनिष्वन्त्यजासु च ।

सगोत्रासु सुतस्त्रीषु गुरुतल्पसमं स्मृतम् ॥

पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्त्रियामपि ।

मातः सपत्नीं मगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥

पितृभार्यां तु विज्ञाय सवर्णां योऽभिगच्छति ।

जननीं वाऽप्यविज्ञाय नामृतः स विशुध्यति ॥

इति पदत्रिंशन्मते दर्शनात् । जनन्यां कामकृते वासिष्ठम्—

निष्कालको घृताभ्यक्तो गोमयाग्निना पादप्रभृत्यात्मानमवदाहयेत् ।
इति । अकामतोऽभ्यासेऽप्येवमेव । अकामतस्तु मातुः सपत्न्याः सवर्णाया
उत्कृष्टायाश्च गमनाभ्यासे शङ्खोक्तम्—

अधःशायी जटाधारी पर्णमूलफलाशनः ।

एककालं समश्नन्वै वर्षे तु द्वादशे गते ॥

रुक्मस्तेयी सुरापश्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।

व्रतेनैतेन शुध्यन्ति महापातकिनस्त्वमे ॥ इति ।

सकृद्गमन उभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ मानवम्—

खट्वाङ्गी चीरवासा वा श्मश्रुलो विजने वने ।

प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रमब्दमेकं समाहितः ॥ इति ।

तथा प्रोत्साहितस्य स्वेन वा प्रोत्साहितायामीशनसं प्रायश्चित्तद्वयं
क्रमेण द्रष्टव्यम्—गुरुतल्पगामी संवत्सरं ब्रह्मचारिव्रतं पण्मासांस्तत्कृच्छ्रं
चेति । एवमुत्तरेष्वपि प्रायश्चित्तेषु यद्वरु तदात्मना प्रोत्साहितायां यद्वरु
तत्तथा प्रोत्साहितस्य मध्यमं तूभयोरिच्छातः प्रवृत्ताविति द्रष्टव्यम् । तत्र
व्याघ्रः—

कृच्छ्रं चेवातिकृच्छ्रं च तथा कृच्छ्रातिकृच्छ्रकम् ।

चरेन्मासत्रयं विप्रः क्षत्रियागमने गुरोः ॥ इति ।

इदं सकृद्गमनेऽबुद्धिपूर्वम् । बुद्धिपूर्वाभ्यास एकवर्षम्—

मत्प्रा गत्वा पुनर्मायां गुरोः क्षत्रसुतां द्विजः ।

वृषणयर्जितं लिङ्गमुत्कृत्य स मृतः शुचिः ॥ इति ।

कण्वः—चान्द्रायणं तत्कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं तथैव च ।

सकृद्गत्वा गुरोर्मायांमज्ञानात्क्षत्रियां द्विजः ॥ इति ।

जातृरूप्यः—गुरोः क्षत्रसुतां भार्यां पुनर्गत्वा त्वकामतः ।

वृषणमात्रमुत्कृत्य शुद्धो जीवन्मृतोऽपि या ॥ इति ।

भतरं लब्धयेद्या तु जातिस्त्री गुणगर्विता ।

तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुभिः स्थितः ॥ इति ।

वसिष्ठस्तु जातिविशेषेण विशेषमाह-शूद्रश्चेद्वाह्मणीमभिगच्छेत्तृणैर्वै-
ष्टयित्वा शूद्रमग्नौ प्रास्य ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाऽभ्यज्य
नग्नां खरमारोप्य महापथमनुसंवाजयेत्पूता भवतीति विज्ञायते । वैश्य-
श्चेद्वाह्मणीमभिगच्छेत्लोहितदर्भैर्वैष्टयित्वा वैश्यमग्नौ प्रास्येद्ब्राह्मण्याः
शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाऽभ्यज्य नग्नां खरमारोप्य महापथम-
नुसंवाजयेत्पूता भवतीति विज्ञायते । राजन्यश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेच्छि-
रर्षैर्वैष्टयित्वा राजन्यमग्नौ प्रास्येद्ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा
सर्पिषाऽभ्यज्य नग्नां खरमारोप्य महापथमनुसंवाजयेत्पूता भवतीति
विज्ञायते । एवं वैश्यो राजन्योऽपि शूद्रश्च राजन्यवैश्ययोरिति । अनुलो-
मेषु प्रतिलोमं गच्छत्सु व्याघ्र आह—

वर्णानामनुलोमानां परस्परसमागमे ।

व्युत्क्रमेण ततो राजा खादयेद्वा नरैः स्त्रियम् ॥

शृगालेर्बुद्धिपूर्वं चेत्पुरुषो वधमर्हति ।

अयमेवानुलोमानां स्वजातिव्युक्रमेष्विति ॥ इति ॥ १४ ॥

पुमांसं घातयेत् ॥ १५ ॥

अनन्तरोक्ते विषये गन्ता पुमाञ्चाज्ञा घातयितव्यः । वधप्रकारश्चान-
न्तरमेव वसिष्ठवचनेन दर्शितः ॥ १५ ॥

यथोक्तं वा ॥ १६ ॥

लिङ्गोद्धार इत्यादि यथोक्तं वा दण्डप्रणयनं कर्तव्यम् । सप्रत्यया-
त्ययाम्पासान्पासापेक्षोऽयं विकल्पः ॥ १६ ॥

गर्दभेनावकीर्णी निर्ऋतिं चतुष्पथे यजेत् ॥ १७ ॥

अवकीर्णी मधेदृत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम् । इति याज्ञवल्क्यः ।

स चतुष्पथे गर्दभेन पशुना निर्ऋतिं यजेत् । अत्र मानसो विशेषः—

अवकीर्णी तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे ।

पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्ऋतिं दिशि ॥ इति ।

आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः ।

लिङ्गं छित्त्वा वधस्तस्य सकामायाः स्त्रिया अपि ॥ इति ।

नारदः—माता मातृष्वसा श्वश्रूमातुलानी पितृष्वसा ।

पितृष्वसस्त्रिशिष्यस्त्री मगिनी तत्सखी स्नुषा ॥

दुहिताऽऽचार्यमार्या च सगोत्रा शरणागता ।

राज्ञी प्रवजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥

आसामन्यतमां गच्छन्गुरुतल्पग उच्यते ।

शिश्वस्योत्कर्तनात्तत्र नान्यो दण्डो विधीयते ॥ इति ।

कात्यायनः—जनन्याश्च मगिन्याश्च स्वसुतायास्तथैव च ।

स्नुषाया गमनं चैव विज्ञेयमतिपातकम् ॥

अतिपातकिनस्त्वेते प्रविशेयुर्हुताशनम् ।

बृहद्यमः—रेतः सिक्त्वा कुमारीषु स्वयोनिष्वन्त्यजासु च ।

सपिण्डास्वन्यदारेषु प्राणत्यागो विधीयते ॥ इति ।

स एव—चाण्डालीं पुलकसीं म्लेच्छीं क्षुपां च मगिनीं सखीम् ।

मातापित्रोः स्वसारं च निक्षिप्तां शरणागताम् ॥

मातुलानीं प्रवजितां सगोत्रां नृपयोपिताम् ।

शिष्यभार्यां गुरोर्भार्यां गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति च ॥ १२ ॥

अवकर इत्येके ॥ १३ ॥

एके मन्यन्ते सरयादिगमनेऽवकरो दोषः । अत्र प्रायश्चित्तमप्यवकीर्णव्रतं न गुरुतल्पगतमिति । यान्येतानि सरयादिगमनेऽनुक्रान्तानि प्रायश्चित्तानि तेषु मरणान्तिकानि सप्रत्ययानुबन्धात्यन्ताभ्यासविषयाणि । यानि पुनरत्यन्तलघूनि तानि स्वभार्यानुद्धृष्टा प्रवृत्तस्य मध्ये ज्ञात्वा रेतःसेकादवाद्निवृत्तविषयाणि मध्ये मध्यानि कल्प्यानि । 'न जानु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्ववस्थितम् ।' इति मानवं तु मरणान्तिकं पोग्गमहापातकादिव्यतिरिक्तविषयम् ॥ १३ ॥

अत्र प्रायश्चित्तमुच्यंतीनां स्त्रीणां दण्डमाह—

श्वभिरादयेद्राजा निहीनवर्णगमने स्त्रियं प्रकाशम् ॥ १४ ॥

निहीनवर्णेन सह या मेधुनमाचरति तां प्रकाशं सर्वेषामेव पश्यतां पपत्स्थानगतो राजा श्वभिरादयेत्वावृषेत् । अत्र मनुः—

अवकीर्णी द्विजो राजा वैश्यश्चापि खरेण तु ।

इद्धा भैक्षशानो नित्यं शुध्यत्यव्दात्समाहितः ॥ इति ॥१९॥

रेतःस्कन्दने मये रोगे स्वप्नेऽग्नीन्धनभैक्षचरणानि सप्त-
रात्रमकृत्वाऽऽज्यहोमः समिधो वा रेतस्याभ्याम् ॥२०॥

मये रोगे स्वप्ने वा यदि ब्रह्मचारिणो रेतः स्कन्देत्ततो रेतस्याभ्यां
मन्त्राभ्यामाज्यहोमः कर्तव्यः । समिधो वा । होम इत्युपसमस्तमपेक्ष्यते ।
एतत्तु मये रोग इत्यादि ब्रह्मचारिव्यतिरिक्तस्यापि । तथाऽग्नीन्धनं समि-
दाधानं भैक्षचरणं च सप्तरात्रमकृत्वा पूर्वबन्धोमः । रेतस्ये ऋचौ
“पुनर्मानैत्विन्द्रियम्” इति । “पुनर्मनः पुनरात्मा म आगात्”
इत्येके । आश्वलायनेन तु “पुनर्मानैत्विन्द्रियम्” इति । “इमे येऽधि-
वपासोऽग्नये” इति ।

मये रोगे तथा स्वप्ने सिक्त्वा शुक्रमकामतः ।

आदित्यमर्चयित्वा तु पुनर्मानितृचं जपेत् ॥ इति ।

प्राजापत्यं सकृत्सेकविषयम् । गौतमीयमभ्यासविषयम् ।

हारीतः—यः कुर्यादुपकुर्वाणः कामतोऽकामतोऽपि वा ।

तदेव द्विगुणं कुर्याद्ब्रह्मचारी तु नैष्ठिकः ॥ इति ।

अत्र वसिष्ठः—एतदेव रेतसः प्रयत्नोत्सर्गं विवा स्वप्ने च व्रतान्तरेषु
चैवमिति । गर्दभं पशुमालमेत चेर्द्धतं वा चरुं निर्वपेदिति प्रकृतम् ।

धानप्रस्थो यतिश्चैव खण्डने सति कामतः ।

पराकत्रयसंयुक्तमवकीर्णधतं चरेत् ॥

इति शाण्डिल्यः ।

पुंसि भैधुनमासेद्य यत्नोत्सर्गं च रेतसः ।

ब्रह्मचारी यथाभ्यासं सात्वाऽथ हविषा यजेत् ॥

पुंसि भैधुनमासाद्य धानप्रस्थो यतिस्तथा ।

कृच्छ्रं चान्द्रापणं चैव कृत्वा शुष्यति किल्बिषान् ॥ इति कण्वः ।

सूर्यस्य त्रींशमस्कारान्स्वप्ने सिक्त्वा गृही चरेत् ।

यतिश्चैव यनस्थश्च त्रिः कुर्यादयमपेणम् ॥ इति काश्यपः ।

भधुनं तु समासाद्य पुंसि योषिति वा पुनः ।

गोपानेऽण्डु दिवा येष स्यापे च घानमाचरेत् ॥

वसिष्ठस्तु—ब्रह्मचारी चेत्त्रियमुपेयादरण्ये चतुष्पथे लौकिकेऽग्नौ
रक्षोदेवतं गर्दभं पशुमालमेत, नैर्ऋतं वा चरुं निर्वपेत्तस्य जुहुयात्का-
माय स्वाहा, कामकामाय स्वाहा, निर्ऋत्यै स्वाहा, रक्षोदेवताभ्यः
स्वाहा । इति ॥ १७ ॥

तस्याजिनमूर्ध्ववालं परिधाय लोहितपात्रः

सप्त गृहान्मैक्षं चरेत्कर्माऽऽचक्षाणः ॥ १८ ॥

एवं गर्दभेनेह्वा तस्यैव गर्दभस्याजिनमूर्ध्ववालमुपरिधाय लोहितपात्रः
पाकेन लोहितं सृन्मयं पात्रं हस्ते गृहीत्वा कर्माऽऽचक्षाणोऽवकीर्णने
मिक्षां देहीति ब्रुवाणः सप्त गृहान्मैक्षं चरेत् । सप्तगृहेषु यावल्लब्धं
तावदेवाशनमलाम उपवासः ॥ १८ ॥

संवत्सरेण शुध्येत् ॥ १९ ॥

संवत्सरमेतद्व्रतं चरेच्छुद्धो भवति । अत्र मनुः—

तेभ्यो लब्धेन मैक्षेण वर्तयन्नैककालिकम् ।

उपस्पृशंस्त्रिपवणमब्देनैकेन शुध्यति ॥ इति ।

इदं च वार्षिकं श्रोत्रियस्य विप्रस्य वैश्यपत्न्यां द्रष्टव्यम् । आहतुः
शङ्खलिखितौ—गुप्तायां वैश्यायामवकीर्णः संवत्सरं त्रिपवणमनुतिष्ठेत्क्षत्रि-
यायां द्वे वर्षे ब्राह्मण्यां त्रीणि वर्षाणीति । गुप्तायां चेच्छ्रोत्रियपत्नीत्वा-
दिगुणशालिन्याम् । अङ्गिराः—

अवकीर्णनिमित्तं तु ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ।

चरिवासास्तु पण्मासांस्तथा मुच्येत किरिबपात् ॥ इति ।

तदकामतो गीतमीयेकविषयम् । पुनः शङ्खलिखितौ—स्वेरिण्यां
घृणत्यामवकीर्णः सचैलं द्यात उदकुम्भं दद्याद्ब्राह्मणाय । वैश्यायां चतुर्थ-
कालाहारो ब्राह्मणान्मोजयेद्यसमारं च गोभ्यो दद्यात् । क्षत्रियायां
त्रिरात्रमुपोषितो घृतपात्रं दद्यात् । ब्राह्मण्यां पञ्चात्रमुपोषितो गां
दद्याद्रोष्यवकीर्णः प्राजापत्यं चरेत् । पण्डायामवकीर्णः पलालमारं
सीसमापकं च दद्यादिति । इदं चावकीर्णप्रायश्चित्तं सर्वेषामेव त्रैवर्णिक-
ब्रह्मचारिणां समानम् । तथा च शाण्डिल्यः—

एतद्वह्मकृतं कूर्चं पवित्रं च तथैव च ।
 एवं हुत्वा ततः शेषं पापं ध्यात्वा समाहितः ॥
 आलोक्य प्रणवेनैव निर्मथ्य प्रणवेन तु ।
 उद्धृत्य प्रणवेनैव पिबेच्च प्रणवेन तु ॥
 एतद्वह्मकृतं कूर्चं मासि मासि चरोद्विजः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोकं स गच्छति ॥
 यत्स्वगस्थिगतं पापं देहे तिष्ठति देहिनाम् ।
 ब्रह्मकूर्चं दहेत्सर्वं प्रदीप्ताग्निर्वेन्धनम् ॥ इति ।

शुद्धिपूर्वेऽशुद्धिपूर्वे साधारणमिदम् । तथा च मनुः—

तं चेदभ्युदियारमूर्धः शयानं कामकारतः ।
 निम्लोचेद्वाऽप्यविज्ञानाज्जपन्पुण्यसेदिनम् ॥ इति ।

दिनमित्युपलक्षणं निम्लोचने रात्रिमुपवसेदिति । अमयरोगस्थ इति
 जावालिवचनान्मये रोगे च प्रायश्चित्तं न भवति ॥ २१ ॥

अशुचिं दृष्ट्वाऽऽदित्यमीक्षेत प्राणायामं कृत्वा ॥ २२ ॥

अशुचिश्चण्डालादिस्तं दृष्ट्वा प्राणायाममेकं कृत्वा मूर्धमीक्षेत । जपा-
 विनियमकाल इदं ब्रह्मचारिणः ।

आचम्य प्रयतो नित्यं जपेदशुचिदर्शने ।
 सीर्यान्मन्त्रान्यथोत्साहं पावमानीश्च शक्तितः ॥

इति मानवं त्रेत्रिकादीनाम् । अशुचिदर्शने द्विजः प्रणवं जपेदिति
 जावालिगृह्यवचनं गृहस्थविषयम् । अशुचिदर्शन आदित्यदर्शनं ब्राह्म-
 णदर्शनं गवामग्नेर्वत्पीशनसं नियमकालादन्यत्र । जावालिगृह्ये द्विजप्र-
 हणाच्छूद्रस्य न विधिर्न प्रतिषेधः ॥ २२ ॥

अन्नोज्यभोजनेऽमेध्यप्राशने वा निष्पूरीषीतावः ॥ २३ ॥

नित्यमोज्यं केशकीटावपन्नमित्यारम्भामोज्यान्युक्तानि । तानि च
 बहुप्रकाराणि जानिदुष्टानि लशुनादीनि, कालदुष्टानि पर्युषितादीनि,
 परिग्रहदुष्टान्युत्सृष्टादीनामन्त्रानि, संसर्गदुष्टानि केशकीटाद्युपहतानि,
 क्रिशादुष्टान्याचमनोत्थानव्यपेतादीनि । तेषाममोज्यानां भोजने च ।
 मेध्यं पवित्रम् । अनेष्वप्यपीत्युक्तं स्थानपात्रपाकस्पर्शपदायादीना ।

इति मानवम् । गृहस्थस्य—

कृतौ तु गर्भशङ्कित्वात्मानं मैथुनिनः स्मृतम् ।

अनृतौ तु यदा गच्छेच्छौचं मूत्रपुरीषवत् ॥ इत्यङ्गिराः ।

वृद्धवसिष्ठः—यस्तु पाणिगृहीतायामास्ये कुर्वीत मैथुनम् ।

तस्य रेतसि तं मासं पितरस्तस्य शेरते ॥ इति ॥ २० ॥

सूर्याभ्युदितो ब्रह्मचारी तिष्ठेदहरभुञ्जानोऽ-

भ्यस्तमितश्च रात्रिं जपन्सावित्रीम् ॥ २१ ॥

यस्तु सूर्य उदयति स्वपिति स सूर्याभ्युदितो ब्रह्मचारी सर्वमहर्गमुञ्जा-
नस्तिष्ठेत् । अभ्यस्तमितश्च रात्रिं सर्वाभासीत । तिष्ठेदहनि रात्रावासी-
तेति कृच्छ्रे दर्शनात् । जपन्सावित्रीमित्युभयत्र समानम् । ब्रह्मचारिग्रहणा-
द्गृहस्थादीनामन्यत्पायश्चित्तम् । 'आतमितः प्राणमायच्छेदित्येके' इत्या-
पस्तम्बीयं गृहस्थस्य । आह वसिष्ठः—

वनस्थश्च यतिश्चैव सूर्येणाभ्युदितो यदि ।

ब्रह्मकूर्चांशिनौ भूत्वा जपेतां द्रुपदां त्वहः ॥ इति ।

अभ्यस्तमितयोरपीदमेव । आह प्रजापतिः—

पालाशं पद्मपत्रं वा ताम्रं वाऽथ हिरण्मयम् ।

गृहीत्वा सादयित्वा च ततः कूचं समारभेत् ॥

गायत्र्याऽऽदाय गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ।

आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिक्राव्येति वै दधि ॥

शुक्रमसि ज्योतिरसीत्याज्यं देवस्य त्वा कुशोदकम् ।

चतुर्दशीमुपोष्याथ पौर्णमास्यां समाचरेत् ॥

गोमयाद्विगुणं मूत्रं सर्पिर्दद्याच्चतुर्गुणम् ।

क्षीरमष्टगुणं देयं दधि पञ्चगुणं तथा ॥

स्थापयित्वाऽथ दर्भेषु पालाशैः पत्रकेरथ ।

तत्समुद्धृत्य होतव्यं देवताभ्यो यथाक्रमम् ॥

अग्नये चैव सोमाय सावित्र्या चैव मन्त्रतः ।

प्रणयेन तथा हुत्वा स्विष्टकृत्प्रणयेन तु ॥

काश्यपः—लशुनपलाण्डुगृक्षनकुक्षुटमक्षणे मेदःशुक्रपानेऽयाज्ययाज-
नेऽमोज्यमोजनेऽमक्षयमक्षणेऽगम्यागमने चैवं प्रायश्चित्तं ब्राह्मणेभ्यो
निवेद्य पट्टाच्चोपोपितश्रीर्णान्ते प्राच्यामुदीच्यां दिशि गत्वा यत्र ग्राम्य-
पशूनां शब्दो न श्रूयते तस्मिन्देहेऽग्निं प्रज्वाल्य ब्रह्मासनमास्तीर्य तत्प्र-
णीतेन विधिना पुनः संस्कारमर्हति । सुमन्तुः—लशुनपलाण्डुगृक्षनम-
क्षणे घोरश्राद्धे सूतिकाभोज्यान्नमधुर्मांसमूत्ररेतोमेध्यामक्षयमक्षणे सावि-
त्र्यष्टसहस्रेण मूर्ध्नि संपातानवनयेत् । एतान्येवाऽऽतुरस्य भिषक्क्रियाया-
मप्रतिपिद्वानि भवन्ति । यानि चान्यान्येवंप्रकाराणि तेष्वप्यदोषः ।

पलाण्डुलशुनं चैव गृक्षनं कवकं तथा ।

चत्वार्यज्ञानतो जग्ध्वा तप्तकृच्छ्रं चरेद्विजः ॥

*मनुस्मृ—छत्राकं विद्धवराहं च लशुनं ग्रामकुक्षुटम् ।

पलाण्डुं गृक्षनं चैव मत्स्या मुक्त्वा भवेद्विजः ॥

अमस्यैतानि पञ्चजग्ध्वा कृच्छ्रं सातपनं चरेत् ।

यतिचान्द्रायणं वाऽपि शपेत्पूषवसेद्वहः ॥

संवत्सरस्यैकमपि चरेत्कृच्छ्रं द्विजोत्तमः ।

अज्ञातमुक्तशुद्धचर्थं ज्ञातस्य तु विशेषतः ॥

शातातपः—लशुनपलाण्डुगृक्षनकुसुम्भशरकवकामेध्यमक्षणे तप्त-
कृच्छ्रः । विष्णुः—वृन्ताककवकाशने सातपनम् । पैठीनसिः—लशुन-
पलाण्डुगृक्षनमक्षणे प्राजापत्यम् । देवलः—अमक्षयमक्षणे कृच्छ्रम् ।

पैठीनसिः—अमक्षयमक्षणे तप्तकृच्छ्रम् । संवर्तः—

अमोज्यमोजनं कृत्वा ब्रह्मक्षत्रविशां गणः ।

गोमूत्रयावकाहारः सप्तरात्रेण शुध्यति ॥

वृहस्पतिः—पीत्वा शुक्रकपायाणि मुक्त्वा धान्नं विगर्हितम् ।

भवेदप्रयतो विप्रः कर्मणः स्यादधोगतिः ॥

विष्णुः—दधिवर्जितानि सर्वशुक्रानि चात्र प्राश्योपवसेदिति प्रकृतम् ।

शङ्खः—लोहितान्वृक्षनिर्यासान्वश्ननप्रमवांस्तथा ॥

मुक्त्वा ऋवीसपकं च त्रिरात्रं तु व्रती भवेत् ।

तेषाममेध्यानां प्राशने च निष्पुरीपीभावः कार्यः । यथा निष्पुरीपमुदरं
भवति तथा कार्यम् ॥ २३ ॥

तत्कथम्—

त्रिरात्रावरभोजनम् ॥ २४ ॥

तिस्रो रात्रीर्न किञ्चिद्भुञ्जीत न किञ्चित्खादयेत् । न किञ्चित्पिबेत् ।
एवं निष्पुरीपीभावोऽवाप्यते । अवरग्रहणाच्चतूरात्रादेरपि भावः । परमेण
सप्तरात्रम् । तथा चाऽऽपस्तम्बः—अभोज्यं भुक्त्वा नैष्पुरीप्यं तत्सप्त-
रात्रेणावाप्यत इति ॥ २४ ॥

सप्तरात्रं वा स्वयं शीर्णान्युपभु-

जानः फलान्यनतिक्रामन् ॥ २५ ॥

शुष्यतीति शेषः । अथ वा नोपचसेत्किंतु स्वयं शीर्णानि स्वयं पति-
तानि फलानि भुञ्जानोऽनतिक्रामन्नस्वादुफलोपलम्भे तदतिक्रमेण
स्वादुफलान्तरग्रहणार्थमगच्छन्सप्तरात्रमेवं कुर्वन्शुष्यति ॥ २५ ॥

प्राक्पञ्चनखेभ्यश्छर्दनं घृतप्राशनं च ॥ २६ ॥

तत्रैवामोज्यप्रकरणे पञ्चनखाश्च शल्यकेत्यादिभिरष्टभिः सूत्रैर्या-
न्यमोज्यान्युक्तानि तेभ्यः प्राग्यान्यमोज्यानि नित्यममोज्यमित्यादि-
भिरेकोनविंशतिसूत्रैरुक्तानि तेषु भुक्तेषु च्छर्दयित्वा घृतं प्राश्य विशु-
ध्यति । एवं च पूर्वकं प्रायश्चित्तद्वयं स्वभावदुष्टेषु पञ्चनखाविष्ये-
षावतिष्ठते । अत्र विष्णुः—मलानां मज्जानामन्यतरस्य प्राशने चान्द्रा-
यणं कुर्यात्तुल्यपलाण्डुरुगृह्णतज्जविद्वराहग्रामकुक्षुदनरमांसमक्षणे च
सर्वेष्वेतेषु द्विजातीनां प्रायश्चित्तं पुनः संस्कारः ।

घृहस्पतिः अलेह्यानामपेयानामभक्ष्याणां च भक्षणे ।

रेतोमूत्रपुरीषाणां शुद्धिश्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥

अङ्गिराः—अलेह्यानामपेयानामभक्ष्याणां च भक्षणे ।

रेतोमूत्रपुरीषाणामृषिकृच्छ्रो विशोधनम् ॥

पद्मोऽबुभ्रवित्यानां कुशपर्णपलाशयोः ।

एतेषामुदकं पीत्वा तप्तेनेयं विशुध्यति ॥

यमः—माक्षिकं फाणितं शाकं गोरोसं लवणं घृतम् ।

एतानि हस्तदत्तानि मुक्त्वा सातपथं चरेत् ॥

शङ्खः—एकपङ्क्त्युपविष्टानां विषमं यः प्रयच्छति ।

यश्चैवाश्नात्ययं सर्वः कुर्याद्ब्रह्महणि व्रतम् ॥

यमः—ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां सहभोजनम् ।

भ्राजापत्यं तप्तकृच्छ्रमतिकृच्छ्रं तथैव च ॥

चान्द्रायणमिति श्रोतं प्रायश्चित्तं क्रमेण तु ।

शातातपः—योऽगृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते ॥

अन्नं तस्य न मोक्तव्यं वृथा पाको हि स स्मृतः ।

वृथापाकस्य मुक्त्वाऽन्नं प्रायश्चित्तं चरोद्विजः ॥

प्राणायामं त्रिरभ्यस्य घृतं प्राश्य विशुध्यति ।

अद्विराः—ब्रह्मक्षत्रविशां मुक्त्वा न दोषोऽस्त्यग्निहोत्रिणाम् ॥

सूतके शाव आशीचे अस्थिसंचयनात्परम् ।

चाण्डालः श्वपचः क्षत्ता सूतो वेदेहकस्तथा ॥

मागधायोगवी चैव सप्तेतेऽन्त्यावसायिनः ।

अन्त्यावसायिनामन्नमश्रीयाद्यस्तु कामतः ॥

स तु चान्द्रायणं कुर्यात्तप्तकृच्छ्रमथापि वा ।

यमः—ब्राह्मणांश्च ददच्छूद्रः शूद्रांश्च ब्राह्मणो ददत् ॥

उमावेतावभोज्यान्नी मुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ २६ ॥

आक्रोशानृतहिंसासु त्रिरात्रं परमं तपः ॥ २७ ॥

महापातकोपपातक्युक्तादन्यथाऽऽक्रोशे सताऽसता वा दोषेणातिप्रादे
साक्ष्यादिविषयादन्यथानृते तत्रोक्तत्वात् । प्राणिभ्योऽन्यत्र हिंसायाम् ।
प्राणिपूक्तत्वात् । एतेषु निमित्तेषु परमं तपः परमेण त्रिरात्रमनशनं
नल्लचर्यं कर्तव्यम् । परमग्रहणादेकरात्रादेरापि तामः । तत्र ब्राह्मण
आक्रोशे त्रिरात्रं, क्षत्रिये द्विरात्रं, वैश्य एकरात्रं, शूद्रेऽद्वारिति व्ययस्था ।
अनृतेऽप्येवम् । फलाफलाद्यपेक्षया ब्राह्मणादिस्वामिकेषु वृशादिषु
हिंसायामप्येवम् ।

शङ्खलिखितौ—सर्वासां द्विस्तनीनां क्षीरप्राशनेऽजावर्जमेतदेव । अत्र पट्टात्रममोजनं चान्द्रायणं चेति प्रकृतम् । अनिर्दशाविगोक्षीरप्राशने तदहरमोजनं सचैलज्ञानं च ।

शातातपः—उष्ट्रीक्षीरमविक्षीरमज्ञं च सृतिःसूतके ।

चोरस्याज्ञं नवश्राद्धे मुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

पैठीनसिः—अविखरोष्ट्रमानुषदुग्धप्राशने पुनरुपनयनं प्राजापत्यं च ।

घौघायनः—अवेः पयःपाने कृच्छ्रोऽन्यत्र गम्यात् । गवि त्रिरात्रोपवासः ।

शङ्खः—अनिर्दशाया गोः क्षीरमाजं माहिषमेव च ।

गोश्च क्षीरं विवत्सायाः स्यन्दिन्याश्च तथा पयः ॥

संधिन्यमेध्यमक्षायाः पीत्वा पक्षवतं चरेत् ।

क्षीराणि यान्यपेयानि तद्विकाराशने बुधः ॥

सप्तरात्रघृतं कुर्याद्यदेतत्परिकीर्तितम् ।

सुमन्तुः—एकशफोष्ट्रस्यन्दिन्यविखीक्षीरप्राशने गोमाहिष्यजानां चानिर्दशाहानां क्षीरप्राशने त्रिरात्रं यावदस्त्रिपयणं च । विष्णुः—गोजाविमहिषीवर्जं सर्वपयांसि च तान्यप्यनिर्दशाहानि स्यन्दिनीसंधिनीविवत्साक्षीरं चामेध्यमुजश्च क्षीरं प्राश्योपवसेदिति प्रकृतम् । हारीतः—अनुक्तानां सत्त्वानां मक्षणेऽतिकृच्छ्रो ग्राम्याणां चान्द्रायणम् ।

यमः—वराहैकशफानां च काककुक्कुटयोस्तथा ।

क्रव्यादानां च सर्वेषाममक्षा ये च कीर्तिताः ॥

मांसमूत्रपुरीषाणि प्राश्य गोमांसमेव च ।

श्वगोमायुकपीनां च तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ॥

उपोष्य द्वादशाहं वा कूष्माण्डैर्जुहुयादधृतम् ।

वसिष्ठः—श्वकुक्कुटग्राम्यसूकरकाकगृध्रमांसवायसपारावतमानुषकाकोत्कानां मांसादने सप्तरात्रमुपवासो निष्पुरीषीमावो घृतप्राशनं पुनः संस्कारश्च कार्यः ।

विडालकाकाखूच्छिष्टं जग्ध्वां च नकुलस्य च ।

केशकीटावपन्नं च पिबेद्ब्रह्मसुवर्चलाम् ॥

केशकीटावपन्नं च स्त्रीभिः स्वादंस्तथैव च ।

श्वोदक्याभ्यां च संस्पृष्टं पञ्चगव्येन शुष्यति ॥

एहि मन्य औदनं मोक्ष्यसे भुक्तः सोऽतिथिमिरित्येवंप्रायम् । आर्त-
संयोग आर्तस्य दुःखोपशमायानृतवचने न दोषः । तेनैतेषु निमित्तेष्व-
नृतवचनेषु न प्रायश्चित्तमिति ॥ २९ ॥

न तु खलु गुर्वर्थेषु ॥ ३० ॥

गुरुप्रयोजनेषु विषाहादिष्वप्यनृतं न वक्तव्यम् ॥ ३० ॥

कस्माद्यतः—

सप्त पुरुषानितश्च परतश्च हन्ति मनसाऽपि

गुरोरनृतं वदन्नल्पेष्वप्यर्थेषु ॥ ३१ ॥

इत इत्यात्मानं निर्दिशति । आत्मानमारभ्य सप्त पुरुषान्पुत्रपौत्रादी-
न्परतश्च सप्त पुरुषान्पितृपितामहादीन्हन्ति पीडयति पापेन योजयतीति
मनसाऽपि गुरोरनृतं चिन्तयन्नल्पेष्वपि प्रयोजनेषु किमङ्ग महत्सु वाचा
वदन्निति ॥ ३१ ॥

अन्त्यावसायिनीगमने कृच्छ्राब्दः ॥ ३२ ॥

अन्त्यावसायिनीनां गमने भैथुनाचरणे कृच्छ्राब्दः प्रायश्चित्तं संवत्सरं
शजापत्यविधिनाऽवस्थानम् । बुद्धिपूर्वं इदम् ॥ ३२ ॥

अमत्या द्वादशरात्रः ॥ ३३ ॥

कृच्छ्रे प्रकृते द्वादशरात्रग्रहणं पराकोपसंग्रहणार्थम् । तथा च—

अन्यजानां तु गमने भोजने च प्रमापणे ।

पराकेण विशुद्धः स्यान्नृगवानद्विरा त्रयीत् ॥ इति ।

इदमपि रेतःसेकात्यागेवोपरतस्य । ऊर्ध्वं तु वासिष्ठम्—द्वादशरात्र-
मग्मक्षो द्वादशरात्रमुपससेदश्वमेधायमृधं वा गच्छेदेतेन पाण्डापी-
प्यायो द्यावपात इति ॥ ३३ ॥

उदस्यागमने त्रिगत्रः ॥ ३४ ॥

उदस्यागमने सति ब्रह्मचर्यानिशनादिना प्रायश्चित्तेन त्रिगत्रो गम-
पितव्यः । बुद्धिपूर्वं सकृद्वनन इदम् । अभ्यासे मानवम्—

अमानुषीषु गोपयन्मुदस्यायामयोनिषु ।

३०० मित्या नडे येन कृच्छ्रं यातयन् परेत् ॥ इति ।

अत्र प्रजापतिः—अनृते सोमपः कुर्यान्निरात्रं परमं तपः ।

पूर्णाहुतिं वा जुहुयात्सप्त ते अग्न इत्यृचा ॥ इति ।

अनृतोक्तौ धीवने च दन्तस्पर्शन एव च ॥

पतितानां च संभाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥ इति ।

इदं परिहासादिनिमित्तानृतविषयम् । हारीतः—

प्रत्याश्रुत्यानृतं ब्रूयान्मिथ्या सत्यमथापि वा ।

स तप्तकृच्छ्रसहितं चरेच्चान्द्रायणघ्नतम् ॥ इति ।

प्रजापतिः—मासं भुक्त्वा ब्रह्मचारी पुनः संस्कारमर्हति ।

अभ्यास ऐन्दवं चैव नैष्ठिकी द्विगुणं चरेत् ॥

वनस्थस्त्रिगुणं कुर्याद्यतिः कुर्याच्चतुर्गुणम् ।

मांसाशनेऽनृतोक्तौ च शवनिर्हरणे तथा ॥ इति ॥ २७ ॥

आक्रोशे विशेषः—

सत्यवाक्ये वारुणीमानवीभिर्होमः ॥ २८ ॥

आक्रोशे सत्यवाक्ये सति वारुणीभिर्मानवीभिश्चाऽऽज्यहोमः कर्तव्यः ।
त्रिरात्रं परममित्येव । “यत्किंचेदम्” “इमं मे वरुण” “तत्त्वा यामि”
“अवते हेड” इति वारुण्यः । अग्निरुक्थे पुरोहित इत्यारभ्याऽध्याय-
परिसमाप्तेर्मानव्य ऋच एकोनपष्टिर्मुना वृद्धाः । तास्वन्त्याश्चतस्रो
मक्षू देववत इत्याद्यास्तैत्तिरीयके सौमारौद्यामिष्टौ धाप्यत्वेन विनि-
युक्ताः । असावादित्य इत्यस्मिन्ननुवाके मानवीऋचौ धाप्ये कुर्यादिति ।
सूत्रकारोऽप्याह—मानवीऋचौ धाप्ये मक्षू देववत इत्येतासां द्वे इति ।
तत्रान्त्यामिरामिश्चतसृभिर्होम इत्येके । अन्ये तु ऋग्वेदपठिताभिः
सर्वाभिर्ऋग्भिरिति ॥ २८ ॥

विवाहमैथुननर्मातसंयोगेष्वदोषमेकेऽनृतम् ॥ २९ ॥

विवाहकाले कन्यावरयोरस्तस्वपि गुणेषु कथितेषु, इदं ते दास्या-
मीति प्रतिश्रुत्याप्रदाने च न दोषः । तथा मैथुनसंयोग इदं ते दास्या-
मीत्युक्त्वा मैथुने कृते तस्यादानेऽपि न दोषः । नर्म परिहासस्तत्संयोगेऽ-
नृतवचने न दोषः । तद्यथा मोक्षुकामं गृहमागतं श्यालादिकं प्रत्युच्यते—

अभोज्यं बुभुक्षमाणः पृथिवीमावपेत् ॥ ३ ॥

नित्यमभोज्यं केशकीटावपन्नमित्युक्तं यदि गत्यभावे तदेव मोक्तु-
मिच्छति तदा पृथिवीमावपेन्मृदं प्रक्षिपेत्ततो मुञ्जीत ॥ ३ ॥

ऋत्वन्तरारमण उदकोपस्पर्शनाच्छुद्धिमेके ॥ ४ ॥

ऋतुमध्य आरमण उदक्यागमन उदकोपस्पर्शनात्सचैलस्रानाच्छुद्धि-
माहुरेके । उदक्यागमने त्रिरात्र इति प्रकाशविषयम् । एकेग्रहणं पर-
त्रापि संबध्यते ॥ ४ ॥

श्रीपु ॥ ५ ॥

एके मन्यन्ते स्थस्त्रीपूदकोपस्पर्शनमन्यत्र त्रिरात्रं मन्यन्ते । अपर-
आह—श्रीपु षड्वाद्यास्यपि गोवर्जं मैथुन आचरित उदकोपस्पर्शना-
च्छुद्धिमंके मन्यन्ते ॥ ५ ॥

अथ ब्राह्मणवधे रहस्यम्—

पयोव्रतो वा दशरात्रं घृतेन द्वितीयमद्भिस्तृतीयं
दिवादिष्वेकमक्तिको जलक्लिन्नवासा लोमानि
नखानि त्वचं मांसं शोणितं स्नाप्यस्थि मज्जानमिति
होमा आत्मनो मुखे मृत्योरास्ये जुहोमीत्यन्ततः
सर्वेषां प्रायश्चित्तं धूणहत्यायाः ॥ ६ ॥

धूणहत्या ब्रह्महत्या तस्याः प्रायश्चित्तमिदमुच्यते । आदित एकं
दशरात्रं पयोव्रतः क्षीराहारः स्यात् । द्वितीयं दशरात्रं घृतेन यतंषेत् ।
तृतीयमद्भिः । वाशब्दाद्धविष्यभोजनो वा । शक्तितो चिकल्पः ।
एतेषु दिवसेष्वेकमक्तिकः पयःप्रभृति किमपि पूज्यं सत्कृत्योपमुञ्जीत ।
कदा दिवादिषु प्रातःकालेषु न सायं न मध्याह्ने । जलक्लिन्नवासा
पपु दिवसेष्वार्द्रकासाश्च स्यात् । तथा होमाश्चाष्टौ प्रत्यहमाज्येन
कर्तव्याः । तत्र मन्त्राः, लोमानि नखानि त्वचं मांसं शोणितं घ्राप्यस्थि
मज्जानमिति । तेषां सर्वेषामात्मनो मुखे मृत्योरास्ये जुहोमि स्याद्दे-
त्यन्ते प्रयोक्तव्यम् । जुहोतिचोक्त्वा स्वाहाकारपदानेति पचनम् ।
तद्यथा । लोमान्यात्मनो मुखे मृत्योरास्ये जुहोमि स्याद्वा, नखान्यात्म-
नो मुखे मृत्योरास्ये जुहोमि स्याद्देत्येवंकारा होमाः ॥ ६ ॥

अबुद्धिपूर्वं सकृद्गमने शातातपोक्तम् । अनुदकमूत्रपुरीषकरणे च
काकस्पर्शने सचैलम्नानं महाव्याहृतिभिर्होमश्च । रजस्वलागमने चैव-
मिति । अभ्यासे वासिष्ठम्—रजस्वलागमने शुक्लमृषभं दद्यात्कृष्णपिङ्ग-
मिति ॥ ३४ ॥

इति श्रीहरदत्तविरचितायां गौतमसूत्रविवृतौ मिताक्षरायां

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ।

रहस्यं प्रायश्चित्तं वक्ष्यते—

रहस्यं प्रायश्चित्तमविख्यातदोषस्य ॥ १ ॥

यस्य पापस्य दोषः परैर्न विख्यातस्तस्य प्रायश्चित्तं रहस्यं भवति
यथा परैर्न ज्ञायते तथा कर्तव्यमिति यावत् । यैर्विना यत्पातकं कर्तुं न
शक्यते तद्यतिरिक्तैर्ज्ञातत्वं निषिध्यते । तेन पारदार्ये पतितसंवासे च
तैर्ज्ञातत्वेऽपि वक्ष्यमाणं भवत्येव ॥ १ ॥

चतुर्ऋचं तरत्समन्दीत्यप्सु जपेदप्रति-

ग्राह्यं प्रतिजिघृक्षन्प्रतिगृह्य वा ॥ २ ॥

जातिदुष्टस्य वा कर्मदुष्टस्य वा पुरुषस्य स्वभूतं स्वपं दुष्टं च कृष्णा-
जिनाद्यप्रतिग्राह्यं गत्यमावात्प्रतिजिघृक्षन्प्रतिग्रहीतुमिच्छंस्तरत्समन्दी
धावतीति चतुर्ऋचं सूक्तमप्सु जपेत् । नाभिदग्ने जले स्थित इत्यके ।
निमग्न इत्यन्ये । प्रतिग्रह्य वा प्रतिग्रहात्पश्चाद्वा जपेदेवं तुल्यवद्विकल्पः ।
अन्ये प्रतिग्रहात्पूर्वमेवाप्रतिग्राह्यमिति ज्ञाते प्राग्जपः । पश्चाज्ज्ञाते
पश्चाज्जप इति । अत्र मनुः—

प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा चान्नं विगर्हितम् ।

जपंस्तरत्समन्दीयं मुच्यते मानवरूपहात् ॥ इति ।

प्रजापतिः—जपादिपूरणं कुर्यात्ख्यातदोषो द्विजोत्तमः ।

रहःकृतस्य दोषस्य तत्तदेवाभ्यसेत्तथा ॥ इति ।

इदमभ्यासविषयम् ॥ २ ॥

व्याघ्रोऽप्याह—न सावित्रीसमं जप्यं न व्याहृतिसमं हुतम् ।

नान्नतोयसमं दानं न चाहिंसासमं तपः ॥ इति ॥१०॥

प्रायश्चित्तान्तरमाह—

अन्तर्जले वाऽघमर्पणं त्रिरावर्तयन्सर्व-

पापेभ्यो [विमुच्यते] विमुच्यते ॥ ११ ॥

तद्वत् एवोदकस्यान्तर्निमग्नस्त्रिंशद्वात्रमघमर्पणं त्रिरभ्यस्य सर्वस्मा-
त्पापाज्ज्ञानकृतादज्ञानकृताश्च मुच्यते । द्विरुक्तिश्च व्याख्याता ॥ ११ ॥

इति श्रीहरदत्तछतायां गौतमीयधर्मशास्त्रे मिताक्षरायां

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ।

उक्तानि महापातकेषु रहस्यप्रायश्चित्तानि । अथोपपातकेषु वक्ष्यन्प्र-
थममवकीर्णिनः प्रायश्चित्तं वक्तुं तस्य निन्दातिशयप्रदर्शनाय श्रुति-
मुदाहरति—

तदाहुः कतिधाऽवकीर्णीं प्रविशतीति ॥ १ ॥

तदिति वाक्योपन्यासः । कतिधाऽवकीर्णीं कतिभिः प्रकारैः किं किं
प्रविशतीति ब्रह्मवादिन आहुः ॥ १ ॥

अत्रोत्तरम्—

मरुतः प्राणेनेन्द्रं बलेन बृहस्पतिं बल-

वर्चसेनाग्निमिवतरेण सर्वणेति ॥ २ ॥

प्राणेन पञ्चवृत्तिना मरुतां वायुन्यपिशति । इन्द्रं बलेन प्रविशति ।
वृत्तस्याऽप्यपसंपन्नवर्चसेन बृहस्पतिम् । इतरेण सर्वेण पशुनादिने-
न्द्रपवर्गेणाग्निमेव प्रपिशति । एवमल्पापुर्निगृताहो ब्रह्मवर्चमहीनभ्य-
शुरादिर्हितभाषकीर्णी भवति । अतश्चरित्यं प्रायश्चित्तम् ॥ २ ॥

तदानीमाह—

अथ भूणहत्याया एवान्यत्पायश्चित्तमुच्यते—

उक्तो नियमः ॥ ७ ॥

पयोधतो वेत्यादिर्वक्ष्यमाणेऽपि वेदितव्यः ॥ ७ ॥

अग्रे त्वं पारयेति महाव्याहृतिभिर्जु-

हुयात्कूश्माण्डैश्चाऽऽज्यम् ॥ ८ ॥

अग्रे त्वं पारयेत्यृचा महाव्याहृतिभिर्भूरादिभिः कूश्माण्डैर्यदेवा देव-
हेडनमित्यादिभिश्च क्रमेण सकृदाज्यं जुहुयात् ॥ ८ ॥

तद्व्रत एव वा ब्रह्महत्यासुरापानस्तेयगुरु-

तल्पेषु प्राणायामैस्तान्तोऽघमर्पणं जपन्त-

ममश्वमेधावभूथेनेदं च प्रायश्चित्तम् ॥ ९ ॥

तद्व्रत एव वा तेनैव पयोधतो वेत्यादिना व्रतेनोपेतश्चतुर्षु ब्रह्महत्या-
विषु पापेषु प्रायश्चित्तं कुर्यात् । प्राणायामैस्तान्तो म्लानो यावद्भिः
प्राणायामैस्तान्तो भवति तावद्भिः कुर्यादघमर्पणम् । अघमर्पणेन
ऋषिणा वृद्धमृतं च सत्यं चेत्यादिनाऽघमर्पणम् । तच्चाश्वमेधावभूथेन
समं तुल्यम् । जपन्निति वर्तमानप्रयोगेण प्रत्यहमेव त्रिंशद्वात्रं व्रतं
कुर्यात् । अत्र मनुः—

यथाऽश्वमेधः क्रतुराद्रसर्वपापप्रणाशनः ।

तथाऽघमर्पणं सूक्तं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ९ ॥

सावित्रीं वा सहस्रकृत्व आवर्त-

यन्पुनीते हेवाऽऽत्मानम् ॥ १० ॥

तद्व्रत एवेत्यनुवर्तते प्राणायामैस्तान्त इति च । सावित्रीं सहस्रकृत्व
आवर्तयन्निति जप्यमात्रं भिद्यते । अन्यत्समानम् । एवं कुर्वन्नात्मानं
पुनीते ब्रह्महत्यादिभ्यश्चतुर्भ्यः शोधयति । हेति प्रसिद्धी । एवेत्यवधार-
णे । ततश्चान्येष्वपि पापेषु सावित्र्यभ्यासः शुद्धिहेतुः । तथा च
वसिष्ठः—

सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।

शुद्धिकामः प्रपुञ्जीत सर्वपापेष्वपि स्थितः ॥ इति ।

एतदेवैकेषां कर्माधिकृत्य योऽप्रयत इव
स्यात्स इत्थं जुहुयादित्थमनुमन्त्रयेत वरो
दक्षिणेति प्रायश्चित्तमविशेषात् ॥ ६ ॥

योऽपूत इव स्यादन्योऽप्यात्मानमपूतमिव मन्यते न केवलमव-
कीर्णी सोऽप्येतदेवोक्तं कर्माधिकृत्येत्थं जुहुयादित्थमनुमन्त्रयेत होममु-
पस्थानं चैवं कुर्यात् । वरो दक्षिणा गौर्वै वरः सा स्वयंकर्तृकत्वाद्ब्र-
ह्मणे देयेति श्रवणविशेषात् । अविशेषेण सर्वेषामुपपातकिनामिदं
प्रायश्चित्तमित्येकेषां मतम् ॥ ६ ॥

अनार्जवपैशुनप्रतिपिद्धाचारानायप्राशनेषु
शूद्रायां च रेतः सिक्त्वाऽयोनौ च दोष-
वति च कर्मण्यपि संधिपूर्वेऽश्लिङ्गाभिरप
उपस्पृशेद्वारुणीभिरन्यैर्वा पवित्रैः ॥ ७ ॥

अनार्जवं शाक्यम्, पैशुनं परदोषसूचनम् । प्रतिपिद्धाचारो निपि-
द्धानुष्ठानम् । अनाद्यममक्ष्यं तस्य प्राशनम् । एतेषु शूद्रायां रेतः
सिक्त्वाऽयोनौ चाऽऽस्यादिषु वा रेतः सिक्त्वा, दोषवति कर्मणि पर-
पीडात्मके स्तेयात्मके च संधिपूर्वे बुद्धिपूर्वे, अपिशब्दादबुद्धिपूर्वे
कृतेऽश्लिङ्गामिरापो हि वा मयोभुव इति तिसृभिर्हिरण्यवर्णाः शुचयः
पायका इति चतसृभिः, वारुणीभिर्यकिंचेदमिमं मे वरुण तत्त्वा याम्य-
व ते हेतु इत्येताभिरन्यैर्वा पवित्रैः पयमानः सुवर्जन इत्यादिभिरप उप-
स्पृशेत्पूर्वं छात्रा पश्चादश्रुतिना मूर्ध्नि मन्त्रैरेतैरपः क्षिपेत् । पय्यपना-
द्यप्राशनमपि प्रतिपिद्धाचारस्तथाऽपि पृथगुपादानात्तेषु बहुभिर्मानन-
मनाद्यप्राशने यथासंभवं द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

सोऽमावास्यायां निश्यग्निमुपसमाधाय
प्रायश्चित्ताज्याहुतीर्जुहोति ॥ ३ ॥

सोऽवकीर्ण्यमावास्यायां निश्यर्धरात्रे गृह्योक्तेन मार्गेणाग्निं प्रतिष्ठा-
प्योपसमाधायाऽऽज्यभागान्ते प्रायश्चित्तरूपा आज्याहुतीर्जुहोति ॥ ३ ॥
तत्र मन्त्रौ—

कामावकीर्णोऽस्म्यवकीर्णोऽस्मि कामका-
माय स्वाहा । कामाभिदुग्धोऽस्म्यभिदु-
ग्धोऽस्मि कामकामाय स्वाहेति समिध-
माधायानुपर्युक्ष्य यज्ञवास्तु कृत्वोपोत्थाय
समासिञ्चत्वित्येतया त्रिरुपतिष्ठेत् ॥ ४ ॥

होमान्त एकां समिधं तूष्णीमाधायादितेऽन्वमःस्था इत्यादिमिरग्नि-
मनुपर्युक्षति । ततो यज्ञवास्तु करोति । अत्र च्छन्दोगानां गृह्ये स्विष्टकृ-
तोऽनन्तरं पठ्यते—समिधमाधाय दर्भानाज्ये हविषि च त्रिरवधाया-
ग्रमध्यमूलान्यक्तं रिहाणा वियन्तु वय इत्यभ्युक्ष्यान्नावनुप्रहरेद्यः(?)यो
भूतानामधिपती रुद्रैस्तन्तिचरो वृषा पशूनस्माकं मा हिंसीरेतदस्तु
हुतं तव स्वाहेति तद्यज्ञवास्तु सर्वत्र कुर्यादिति । तदेतद्यज्ञवास्तु
कृत्वोपोत्थायाग्निसमीपे स्थित्वा समासिञ्चतु इत्येतया च त्रिरग्नि-
मुपतिष्ठेत् ॥ ४ ॥

त्रिरुपस्थानस्यार्थवादः—

त्रय इमे लोका एषां लोकानामभि-
जित्या अभिक्रान्त्या इति ॥ ५ ॥

त्रयो हि लोका भूर्भुवः स्वरिति । तेषामभिजितिर्मोङ्गयोग्यतापाद-
नम् । अभिक्रान्तिस्तत्रैवाऽऽधिपत्येनाधिष्ठायावस्थानम् । तदर्थमेवं कर्त-
व्यमिति संबन्धः ॥ ५ ॥

सर्वास्वपो वाऽऽचामेदहश्च माऽऽदित्यश्च पुनात्विति प्राता
रात्रिश्च मा वरुणश्च पुनात्विति सायम् ॥ ९ ॥

सर्वासु पापक्रियास्वनार्जवादिष्वाम्यां मन्त्राभ्यामपोऽभिमन्त्र्याऽऽचा-
मेदहश्चेति प्रातः पिबेद्वाश्विश्चेति सायं पिबेत् ॥ ९ ॥

अष्टौ वा समिध आदध्याद्देवकृतस्येति
हुत्वैव सर्वस्मादेनसो मुच्यते ॥ १० ॥

अथ वा देवकृतस्येत्यादिभिर्मन्त्रैरष्टौ समिध आदध्याज्जुहुयात् ।
हुत्वैव सर्वस्मादेनसो न केवलमनार्जवादिभ्यः किंत्वयाज्ययाजनादेरप्ये-
नसो मुच्यते । अस्य होमस्य मुख्यत्वप्रदर्शनार्थमेवकारः । हुत्वेयान्यद्-
कृत्येति । ततश्च सति संमद्य इदमेव ज्यायः । देवकृतस्येनसोऽययजनमसि
स्वाहेत्यादयोऽष्टौ मन्त्राः ॥ १० ॥

इति श्रीहरदत्तविरचितायां गौतमसूत्रविवृती मिताक्षरायां
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रो चान्द्रायणमित्युक्तं तत्र क्रमेण कृच्छ्रादिस्वरूपमाह-

अथातः कृच्छ्रान्व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

अथशब्दोऽधिकारार्थः । अतःशब्दो हेती । य एत आगमता न
शक्यन्ते कर्तुमतः कृच्छ्रान्व्याख्यास्याम इति ॥ १ ॥

तत्र मन्त्राः—

नमोऽहमाय मोहमाय मंहमाय धुन्वते तापसाय
 पुनर्वसवे नमः । नमो मौञ्ज्यायोर्व्याय वसुविन्दायै
 सार्वविन्दाय नमः । नमः पाराय सुपाराय महापाराय
 पारयिष्णवे नमः । नमो रुद्राय पशुपतये महते
 देवाय त्र्यम्बकायैकचरायाधिपतये हराय शर्वायेशा-
 नायोग्राय वज्रिणे घृणिने कपर्दिने नमः । नमः
 सूर्यायाऽऽदित्याय नमः । नमो नीलग्रीवाय शित्ति-
 कण्ठाय नमः । नमः कृष्णाय पिङ्गलाय नमः ।
 नमो ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय वृद्धायेन्द्राय हरिकेशायोर्ध्व-
 रेतसे नमः । नमः सत्याय पावकाय पावक-
 वर्णाय कामाय कामरूपिणे नमः । नमो
 दीप्ताय दीप्तरूपिणे नमः । नमस्तीक्ष्णाय
 तीक्ष्णरूपिणे नमः । नमः सोभ्याय सुपुरुषाय
 महापुरुषाय मध्यमपुरुषायोत्तमपुरुषाय ब्रह्मचारिणे
 नमः । नमश्चन्द्रललाटाय कृत्तिवाससे नमः ॥ १२ ॥

नायमेको मन्त्रः । एताश्चाऽऽज्याहुतय इति बहुवचननिर्देशात् । किं
 तर्हि त्रयोदशैते मन्त्रा नमस्कारादयो नमस्कारान्ताश्च सर्वे । तत्र प्रथमे
 चतुर्थ्यन्तानि पञ्चदेवस्य नामानि, द्वितीये चत्वारि तथा तृतीये, चतुर्थे
 त्रयोदश, महते देवायेति महादेवपदमेव व्यस्तमुक्तम् । पञ्चमादिषु
 त्रिषु द्वे, अष्टमे पट्, नवमे पञ्च, दशमे द्वे, तथैकादशे, द्वादशे पट्, त्रयो-
 दशे द्वे इति पट्पञ्चाशद्देवनामानि । एभिर्मन्त्रैस्तर्पणमनुसवनम् ॥ १२ ॥

एतदेवाऽऽदित्योपस्थानम् ॥ १३ ॥

आदित्य उपस्थीयते येन तदादित्योपस्थानम् एतेन । कृत्येन मन्त्रे-

तिष्ठेदहनि रात्रावासीत क्षिप्रकामः ॥ ६ ॥

यः कामयेत क्षिप्रं शुध्येयमिति स तिष्ठन्नेवाहर्नयेत् भोजनाद्यविरो-
धेन रात्रावासीत स्वापोऽप्यासीनस्यैव । वसिष्ठस्तु क्षिप्रकामस्य प्रका-
रान्तरमाह—

अथ चेत्स्वरते कर्तुं दिवसं मारुताशनः ।

रात्रौ चैव जले तिष्ठेत्प्राजापत्येन तत्समम् ॥

सावित्र्यष्टसहस्रं तु जप्यं कृत्वोत्थिते रयौ ।

मुच्यते पातकं सर्वैर्यदि न भ्रूणहा भवेत् ॥ ६ ॥

सत्यं वदेत् ॥ ७ ॥

सत्यं यथादृष्टम् । विवाहादिविषयेऽपि सत्यमेव वदेत् ॥ ७ ॥

अनार्यैर्न संभाषेत ॥ ८ ॥

द्विजातिव्यतिरिक्तेर्लिङ्गस्याविवाक्षितत्वात्तत्स्त्रीभिरपि न संभाषेत ॥ ८ ॥

रौरवयोधाजपे नित्यं प्रयुञ्जीत ॥ ९ ॥

रौरवयोधाजपे सामनी पुनानः सोमधारयेत्पस्यामृचि गीते नित्यं
प्रत्यहं प्रयुञ्जीत गायेत् । अपर आह—नित्यं पुनः प्रयुञ्जीतेति ॥ ९ ॥

अनुसवनमुदकोपस्पर्शनमापो हि ष्ठेति तिसृ-

भिः पवित्रवतीभिर्मार्जयीत हिरण्यवर्णाः

शुचयः पावका इत्यष्टाभिः ॥ १० ॥

उदकोपस्पर्शनं स्नानम् । तदनुसवनं त्रिषु सवनेषु कर्तव्यम् । तदन-
न्तरं च मार्जनमापो हि ष्ठेत्यादिभिः । पवमानः सुवर्जन इत्यनुवाके या
ऋचस्ताः पवित्रवत्यो लिङ्गसमवायात् । ताभिश्च तैत्तिरीये पञ्चमे काण्डे
पठे प्रश्ने हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका इत्याद्या ऋचः पठ्यन्ते ता दश
मयन्ति तत्राष्टाभिः । यदि तु शास्त्रान्तरे कचिदष्टायेव पठ्यन्ते ततस्ता
एव ग्राह्याः ॥ १० ॥

अथोदकतर्पणम् ॥ ११ ॥

अथ मार्जनानन्तरमुदकेन तर्पणं कर्तव्यम् ॥ ११ ॥

तत्र मन्त्राः—

नमोऽहमाय मोहमाय मंहमाय धुन्वते तापसाय
 पुनर्वसवे नमः । नमो मौञ्ज्यायोर्व्याय वसुविन्दाय
 सार्वविन्दाय नमः । नमः पाराय सुपाराय महापाराय
 पारयिष्णवे नमः । नमो रुद्राय पशुपतये महते
 देवाय त्र्यम्बकायैकचरायाधिपतये हराय शर्वायेशा-
 नायोत्राय वज्रिणे घृणिने कपर्दिने नमः । नमः
 सूर्यायाऽऽदित्याय नमः । नमो नीलग्रीवाय शिति-
 कण्ठाय नमः । नमः रुष्णाय पिङ्गलाय नमः ।
 नमो ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय वृद्धायेन्द्राय हरिकेशयोर्ध्व-
 रेतसे नमः । नमः सत्याय पावकाय पावक-
 वर्णाय कामाय कामरूपिणे नमः । नमो
 दीप्ताय दीप्तरूपिणे नमः । नमस्तीक्ष्णाय
 तीक्ष्णरूपिणे नमः । नमः सोम्याय सुपुरुषाय
 महापुरुषाय मध्यमपुरुषायोत्तमपुरुषाय ब्रह्मचारिणे
 नमः । नमश्चन्द्रललाटाय छत्तिवाससे नमः ॥१२॥

नायमेको मन्त्रः । एताश्चाऽऽज्याहुतय इति बहुवचननिर्देशात् । किं
 तर्हि त्रयोदशेति मन्त्रा नमस्कारादयो नमस्कारान्ताश्च सर्वे । तत्र प्रथमे
 चतुर्थ्यन्तानि पञ्चदेवस्य नामानि, द्वितीये चत्वारि तथा तृतीये, चतुर्थे
 त्रयोदश, महते देवायेति महादेवपदमेव व्यस्तमुक्तम् । पञ्चमादिषु
 त्रिषु द्वे, अष्टमे पञ्चमं पञ्च, दशमे द्वे, तथैकादशे, द्वादशे पञ्च, त्रयो-
 दशे द्वे इति पदपञ्चाशद्वचनामानि । एभिर्मन्त्रैस्तर्पणमनुसवनम् ॥१२॥

एतदेवाऽऽदित्योपस्थानम् ॥ १३ ॥

आदित्य उपस्थीयते येन तद्वाऽदित्योपस्थानम् एतेन । कृत्येन मन्त्रे-

णाऽऽदित्य उपस्थेय इत्युक्तं भवति । एतदप्यनुसवनं प्रत्यहम् । सकृदित्यन्ये, पृथायोगकरणात् । अन्यथाऽथोदकतर्पणमादित्योपस्थानं चेत्येकमेव योगमकरिष्यत् ॥ १३ ॥

एता एवाऽऽज्याहुतयः ॥ १४ ॥

एता इति मन्त्रमपि परामृशति । एतच्छब्दस्याऽऽहुतिसामानाधिकरण्यात्स्त्रीलिङ्गता । एतैरेव त्रयोदशभिर्मन्त्रैराज्यमपि होतव्यमित्युक्तं भवति । तत्र ' जुहोतिचोदना स्वाहाकारप्रदाना ' इति स्वाहाकारान्तैर्होमः प्रत्यहं सकृत्कर्तव्यः ॥ १४ ॥

द्वादशरात्रस्यान्ते चरुं श्रपयित्वै-

ताभ्यो देवताभ्यो जुहुयात् ॥ १५ ॥

एवमुक्तेन प्रकारेण द्वादशरात्रं नीत्वा तदन्ते त्रयोदशेऽहनि गृह्योक्तेन मार्गेण चरुं श्रपयित्वैताभ्यो वक्ष्यमाणाभ्यो देवताभ्यो जुहुयात् ॥ १५ ॥

ता आह—

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहाऽग्नीषोमाभ्या-

मिन्द्राग्निभ्यामिन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे

प्रजापतयेऽग्नये स्विष्टकृत इति ॥ १६ ॥

स्विष्टकृता सह नवाऽऽहुतयः । द्विः स्वाहाकारपाठोऽनुपङ्गप्रकारदर्शनार्थः । सर्व एव स्वाहाकारान्ताः ॥ १६ ॥

ततो ब्राह्मणतर्पणम् ॥ १७ ॥

ततो होमानन्तरं ब्राह्मणास्तर्पयितव्या भोजनादिभिः । शुचीन्मन्त्रयतः सर्वकृत्येषु भोजयेदित्यापस्तम्बः ॥ १७ ॥

एतेनेवातिष्ठच्छ्रो व्याख्यातः ॥ १८ ॥

स्पष्टम् ॥ १८ ॥

यस्त्वस्य विशेषस्तमाह—

यावत्सकृदाददीत तावदश्रीयात् ॥ १९ ॥

एकेन पाणिना यावत्सकृदादानं शक्नुयात्तावदेवाश्रीयात् । हविष्यं दद्यात् नक्तमपाचितमुपवाम इति विशेषाः स्थिता एव ।

अत्र मनुः—एकैकं ग्रासमश्रीयाज्यहाणि त्रीणि पूर्ववत् ।
ज्यहं चोपवसेदन्त्यमिति कृच्छ्रः स उच्यते ॥

अव्यक्षस्तृतीयः स कृच्छ्रातिकृच्छ्रः ॥ २० ॥

पूर्वोक्तेष्वेव भोजनकालेषु केवलमुदकमेव पिबेत्स एष तृतीयः कृच्छ्रा-
तिकृच्छ्रो नाम वेदितव्यः । अत्रोपवासदिनेष्वाचमनव्यतिरेकेणोदकपा-
नमपि न भवति । त एते त्रयः कृच्छ्रा उक्ताः ॥ २० ॥

तेषु—

प्रथमं चरित्वा शुचिः पूतः कर्मण्यो भवति ॥ २१ ॥

प्रथमं प्राजापत्यं चरित्वा शुचिः संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्व-
कर्मस्वित्पादिना विहिताकरणनिमित्तेन वीषेण हीनः । पूतः प्रतिषि-
द्धाचरणजन्येनाधर्मेण रहितः । कर्मण्यः कर्मसु योग्यश्च भवति ।
कर्मण्य इति वर्चनादप्रज्ञातदोषस्यापि कृच्छ्रानुष्ठानादेवानादिष्टेषु
कर्मसु योग्यतेति ज्ञाप्यते ॥ २१ ॥

द्वितीयं चरित्वा यत्किंचिदन्यन्महापात-

केभ्यः पापं कुरुते तस्मात्प्रमुच्यते ॥ २२ ॥

द्वितीयमतिकृच्छ्रं चरित्वा महापातकव्यतिरिक्तैः पापैर्मुच्यते ॥ २२ ॥

तृतीयं चरित्वा सर्वस्मादेनसो मुच्यते ॥ २३ ॥

तृतीयं कृच्छ्रातिकृच्छ्रं चरित्वा सर्वस्मान्महापातकादप्येनसोऽनभि-
संधिकृतान्मुच्यते ॥ २३ ॥

एवं व्यस्तानां फलमुक्त्वा समस्तानामाह—

अथैतांस्त्रीन्कृच्छ्रांश्चरित्वा सर्वेषु वेदेषु स्नातो

भवति सैवैवेर्ज्ञातो भवति ॥ २४ ॥

य एतांस्त्रीन्कृच्छ्रानव्यवधानेनानुतिष्ठति तस्य सर्वान्वेदानधीत्य
स्नातस्य यत्फलं तत्तुल्यं फलं भवति । सर्वेषां देवानां लोका जिता-
स्तेन ॥ २४ ॥

अथ विदुषः प्रशंसा—

यश्चैवं वेद ॥ २५ ॥

यश्चेतान्कृच्छ्रान्स्वरूपेणेतिकर्तव्यतया फलेन विजानाति सोऽपि सर्वेषु वेदेषु स्नातो भवति सर्वैर्देवैर्ज्ञातो भवति । एवं ज्ञानं प्रशस्तमित्यर्थः ॥ २५ ॥

इति श्रीहरदत्तविरचितायां गौतमसूत्रविवृतौ मिताक्षरायां
षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

अथ सप्तविंशोऽध्यायः ।

अथातश्चान्द्रायणम् ॥ १ ॥

पूर्ववद्वाख्येयम् । चन्द्रप्राप्तिनिमित्तभूतं कर्म चान्द्रायणम् । तथा चान्ते वक्ष्यति चन्द्रमसः सलोकतामाप्नोतीति ॥ १ ॥

तस्योक्तो विधिः कृच्छ्रे ॥ २ ॥

तिष्ठेदहनीत्यादिको यो विधिः कृच्छ्र उक्तः स चान्द्रायणस्यापि द्रष्टव्यः ॥ २ ॥

यस्तु विशेषः स उच्यते—

वपनं व्रतं चरेत् ॥ ३ ॥

व्रतमिति प्रायश्चित्तमाह । 'एतैर्द्विजातयः शोभ्या व्रतेराविष्कृतैरसः' इत्यादौ दर्शनात् । यदि प्रायश्चित्तार्थं चान्द्रायणं क्रियते तदा वपनमपि कर्तव्यम् । अविशेषेऽपि पुरुषाणामेव । तदेव स्त्रियाः केशवपनवर्जमिति बोधायनस्मरणम् । चान्द्रायणे वपनविधानात्कृच्छ्रे प्रायश्चित्तार्थेऽपि न भवति । व्रतं चरेदिति वचनाददृष्टार्थं कर्मण्यतार्थं च चान्द्रायणे न वपनम् ॥ ३ ॥

शोभूतां पौर्णमासीमुपवसेत् ॥ ४ ॥

श्वः पौर्णमासी भवितेत्यवगम्य पूर्वद्युश्चतुर्दश्यामुपवसेत् । उपवासो भोजनलोपः ॥ ४ ॥

आप्यायस्व सं ते पयांसि नवो नव इति
चैताभिस्तर्पणमाज्यहोमो हविषश्चानुम-
न्त्रणमुपस्थानं चन्द्रमसः ॥ ५ ॥

आप्यायस्वेत्यादिमिर्मन्त्रैस्तर्पणादीनि चत्वारि कर्माणि कर्तव्यानि ।
वैषम्याद्यथासंख्यं न मयति । तत्र तर्पणहोमौ प्रतिमन्त्रं भवतः । अनु-
मन्त्रणमुपस्थानं च समुच्चयेन । कृच्छ्राविध्यतिवेशादौद्वेण य उदकतर्प-
णादयः प्राप्तास्तेषां च समुच्चय इत्येके । उपदिष्टैरतिविष्टानां बाध
इत्यन्ये ॥ ५ ॥

यद्देवा देवहेडनमिति चतसृभिर्जुहुयात् ॥ ६ ॥

यद्देवा देवहेडनमित्यनुवाक आदितश्चतसृभिर्ऋग्मिरनादेशाद्वाज्यं
जुहुयात् । पूर्वाभिस्तिसृभिश्चेति सप्ताऽऽज्यामुतयः ॥ ६ ॥

देवकृतस्येति चान्ते समिद्धिः ॥ ७ ॥

आज्यहोमान्ते देवकृतस्येत्यादिभिः पूर्वोक्तैरष्टमिर्मन्त्रैः समिद्धिर्होमः
कर्तव्यः । उपदेशक्रमादेव सिद्धेऽन्तर्ग्रहणं प्राप्तानुवाकः । अन्ये पुनश्चा-
न्वायणान्त इति व्याचक्षते तेषां चक्षवो न संगच्छते ॥ ७ ॥

ॐ भूर्भुवः स्वस्तपः सत्यं यशः श्रीरु-
गिँडौजस्तेजो वर्चः पुरुषो धर्मः शिव इत्येतै-
र्ग्रासानुमन्त्रणं प्रतिमन्त्रं मनसा ॥ ८ ॥

मणवादयः षड्विंश मन्त्रास्तेषामेकेकेन मन्त्रेणैकैकस्य ग्रासस्य मन-
साऽनुमन्त्रणं कर्तव्यम् । अनुमन्त्रणक्रमेण मोजनम् । यदा तु न्यूना
ग्रासास्तदा यावद्वासमादितो मन्त्रग्राह्या अन्ततो लुप्यन्ते । ग्रासानुम-
न्त्रणमिति वचनाच्चेति मोजनमन्त्राः । ततश्च प्राणाहुतिमन्त्राणामभि-
वृत्तिः । यदा चत्वारो ग्रासास्तदा द्वाभ्यां पूर्वं यदा त्रयो द्वाभ्यां द्वाभ्यां
पूर्वं यदा द्वौ द्वाभ्यां पूर्वमुत्तरं त्रिभिः, सर्वैकम् । हविषश्चानुमन्त्रण-

* मुद्रित पाठवस्तुन्यायतु तु—ॐ सूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ महः ॐ जनः ॐ सत्यं
तथा च ॐ तपः ॐ पुरुष इति पाठान्तरं दृश्यते ।

मिति पूर्वोक्तमिह तु ग्रासानुमन्त्रणमिति प्राणाहुतिमन्त्राश्च स्थिताः ।
तत्र प्रयोगः- सर्वं भोज्यं पात्रे निधायाऽऽप्यायस्वेत्यादिभिरनुमन्त्र्य
ग्रासान्कृत्वा प्रणवादिभिः क्रमेणानुमन्त्र्य प्राणाहुतीः कृत्वा प्राश्नी-
यादिति ॥ ८ ॥

नमः स्वाहेति वा सर्वान् ॥ ९ ॥

अथ वा सर्वानेव ग्रासान्नमः स्वाहेत्यनुमन्त्रयेत् । नमः स्वाहेत्यन-
योर्विकल्पः । समुदितो मन्त्र इत्यन्ये ॥ ९ ॥

ग्रासप्रमाणमास्याविकारेण ॥ १० ॥

यावत्प्रमाणे ग्रासे ग्रस्यमान आस्यमविकृतं भवति तावत्तस्य
प्रमाणम् ॥ १० ॥

चरुभैक्षंसक्तुकणयावकशाकपयोदधिघृतमूलफलो-

दनिका हवींष्पुत्तरोत्तरं प्रशस्तानि ॥ ११ ॥

हविष्यैरुपकल्पितो नवसाधितो विशदसिन्धौदनश्चरुः । भैक्षं
ब्रह्मचारिणा शिष्यादिना स्वयमानीतं गृहस्थस्य भिक्षाचरणानि-
पेधात् । चूर्णीकृता लाजाः सक्तवः । कणाः फलीकरणानि । यावकः
पूर्वमुक्तः । अन्यानि प्रसिद्धानि । द्वादशैतानि हवींषि । तेषु च पूर्व-
स्मात्पूर्वस्मादुत्तरमुत्तरं प्रशस्तं तत्र द्रवाणां पत्रपुटादिना ग्रासकल्पना ।
तपांसि चैनःसु गुरुषु गुह्यणि लघुषु लघूनि ॥ ११ ॥

पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रासान्भुक्त्वै-

कापचयेनापरपक्षमश्नीयात् ॥ १२ ॥

एवं चतुर्दश्यामुपोष्यापरेशुः पञ्चदश्यां पञ्चदश ग्रासानशित्वा ततः
परमेकापचयेन द्विर्वचने सत्यर्थः स्पष्टो भवति प्रत्यहमेकापचयेनेति ।
सर्वमेवापरपक्षमश्नीयात् । तिथिद्वासे क्रमप्राप्ते नवमीभोजने यदा प्रातः
पञ्च नाड्यो नवमी, अपरेशुश्च दशमी नास्ति तदा पूर्वैश्वरागतापामेव
नवम्यां नव ग्रासान्भुक्त्वाऽपरेशुरेकादशीप्राप्तानेकादश ग्रासान्भुञ्जीत ।
दशमीप्राप्तानां दशग्रासानां लोपः । एवं तिथिवृद्धावेकादशीप्राप्ते
प्राते यदा पट्तिंशतिनाडिका दिवा दशमी चतस्र एकादशी, अपरेशु

रात्रावपि कियत्पच्येकादशी तदा पूर्वेद्युरेकादश्यां प्रतिविष्टायामेकादश
ग्रासान्भुक्त्वाऽपरेद्युरपि तानेवैकादश भुञ्जीत तस्यापरेद्युर्द्वादशेति
प्रयोगः ।

यथा कथंचित्पिण्डानां तिस्रोऽशीतीः समाहितः ।

मासेनाश्वन्हविष्यस्य चन्द्रस्येति सलोकताम् ॥

इति मानवे चान्द्रायणान्तरं विधीयते न पुनरुपचयापचयरूप उक्तं
चान्द्रायणे पिण्डसंख्यानियमः । तथा च याज्ञवल्क्येन स्पष्ट-
मुक्तम्—

यथा कथंचित्पिण्डानां चत्वारिंशच्छतद्वयम् ।

मासेनैकेन भुञ्जीत चान्द्रायणमथापरम् ॥ इति ॥ १२ ॥

अमावास्यायामुपोष्यैकोपचयेन पूर्वपक्षम् ॥ १३ ॥

एवमेकापचयेन ग्रस्यमानेषु चतुर्दश्यामेको ग्रासो भवति । अमा-
वास्यायामुपवासः । अमावास्यायामुपोष्य पूर्वपक्षप्रतिपद्येकं ग्रासम-
शित्वैकैकोपचयेनैकैकग्रासवृद्ध्या कृत्स्नमेव पूर्वपक्षमश्नीयात् । शीर्ण-
मास्यां पञ्चदश भवन्ति । तदेतत्तनुमध्यत्वात्पिपीलिकामर्ध्यं चान्द्रा-
यणम् ॥ १३ ॥

विपरीतमेकेषाम् ॥ १४ ॥

एकेषामाचार्याणां मतेनेदमेव विधानं विपरीतं भवति । अमावा-
स्यायामुपोष्यैकोपचयेन पूर्वपक्षमशित्वा कृष्णप्रतिपदमारभ्यैकापचये-
नापरपक्षमश्नीयाच्चतुर्दश्यामेको ग्रासो भवति । अमावास्यायामुपवासः ।
तदेतत्स्थूलमध्यत्वाद्यवमध्यं चान्द्रायणम् ॥ १४ ॥

एवं चान्द्रायणो मासः ॥ १५ ॥

एवं माससाध्यं चान्द्रायणं तद्योगादेव मासश्चान्द्रायणः । यद्यप्युक्ते
प्रकारे पिपीलिकामध्ये द्वात्रिंशदहानि यवमध्ये चैकत्रिंशत्तथाऽपि न
वैकेनाक्षरेणेति न्यायेनैव मास इत्युक्तम् ॥ १५ ॥

एवमाप्त्वा विषापो विषाप्मा सर्वमेनो हन्ति ॥ १६ ॥

एवमेवंविधं चान्द्रायणं मासमाप्त्वा माससाध्यमेतद्व्रतं कृत्वा
विषापो भवति विहिताकरणजन्यपापहीनः । विषाप्मा निषिद्धाचर-

णमवपापहीनः । सर्वमेनो हन्ति यच्चान्यज्जन्मान्तराजितं सूक्ष्मेन-
स्तदपि सर्वं हन्ति ॥ १६ ॥

द्वितीयमाप्त्वा दश पूर्वान्दश परानात्मानं
चैकविंशं पङ्क्तिं च पुनाति ॥ १७ ॥

द्वावाप्त्वेति वक्तव्ये द्वितीयमिति वचनं नैरन्तर्यार्थं द्वितीयं मासं
निरन्तरमाप्त्वेति । कथं पुनर्नैरन्तर्यस्य संभवः । यावता पिपीलिका-
मध्ये श्वोभूतां पौर्णमासीमुपवसेदित्युक्तं पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रासा-
न्मुक्त्वेति च तथाऽमावास्यायामुपोष्यैकैकोपचयेन पूर्वपक्षमश्रीयादिति
तद्वितीयपौर्णमास्यन्तः स प्रयोगः । तदनन्तरं द्वितीयस्याऽऽरम्भे चतुर्द-
श्यामुपवासः । पञ्चदश्यां पञ्चदश ग्रासानिति च नोपपद्यते । तस्मादेव-
मत्र वक्तव्यम्—नात्र द्वयोश्चान्द्रायणयोर्विधानं किं तर्हि मासद्वयसा-
ध्यमेकं चान्द्रायणं तस्यैव फलविधिः । तस्याऽऽदौ चतुर्दश्यामुपवास-
स्तृतीये पौर्णमास्यन्तश्च प्रयोगः । मध्ये यथोक्तम् । द्वितीया च पौर्ण-
मासी तन्त्रेण प्रथमस्यान्त्या द्वितीयस्याऽऽद्या । एवं यवमध्ये द्विती-
याऽमावास्या । एतेन संवत्सरं चाऽऽप्त्वेति व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

संवत्सरं चाऽऽप्त्वा चन्द्रमसः सलोक-
तामाप्नोति सलोकतामाप्नोति ॥ १८ ॥

यस्तु संवत्सरमव्यवधानेन चान्द्रायणव्रतं चरति स चन्द्रमसः सालो-
क्यमाप्नोति । द्विरुक्तिव्याख्याता । अत्र मनुः—

अष्टावष्टौ समश्रीयात्पिण्डान्मध्यंदिने स्थिते ।

नियतात्मा हविष्यस्य यतिचान्द्रायणं चरन् ॥

चतुरः प्रातरश्रीयाद्विजः पिण्डान्समाहितः ।

चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं चरन् ॥ इति ।

यथाकथंचित्पिण्डानामिति च ॥ १८ ॥

इति श्रीहरदत्तविरचितायां गौतमसूत्रविवृतौ मिताक्षरायां

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अथाष्टाविंशोऽध्यायः ।

अथ दापविभागः—

ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा रिक्तं भजेरन् ॥ १ ॥

ऊर्ध्वं पितुः पितरि सृते तदीयं रिक्तं स्वगृहक्षेत्रदासगवाश्वस्वर्णादिकं पुत्रा भजेरन्पुत्रास्तत्र भागिनः । पुत्राणां तस्वामित्वमित्युक्तं भवति । ऊर्ध्वं पितुरिति वचनाज्जीवति तस्मिन् तत्र पुत्राणां स्वाम्यम् । तथा च मनुः—

ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः सह ।

भजेरन्पैतुकं रिक्तमनीशास्ते हि जीवतोः ॥ इति ।

पितृशब्दस्य संबन्धिः शब्दत्वादेव सिद्धे पुत्रग्रहणं नियमार्थम् । तेन पितरुर्ध्वं विभजता माताऽप्यंशं समं हरेदित्यादिवचनजातमाचार्यस्याभिमतं न भवति । पुत्रा एव सर्वं धनादिकं गृहीत्वा मातरं यथावद्वक्षेयुरिति मन्यते । श्रूयते च—तस्मात्स्त्रियो निरिन्द्रिया अदापादा इति । मनुस्स्याह—

पिता रक्षति कौमारे मतां रक्षति पौषणे ।

पुत्रास्तु स्थविरीभावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ इति ॥ १ ॥

निवृत्ते रजसि मातुर्जीवति चेच्छति ॥ २ ॥

अथ वा जीवत्यपि पितरि पुत्रा रिक्तं भजेरन्निति । इच्छति सति तदनुज्ञयेत्यर्थः । तस्य कालः—

निवृत्ते रजसि मातुः । उपरतरजस्कायां निवृत्तप्रसवायामित्युक्तं भवति ॥ २ ॥

सर्वं वा पूर्वजस्येतरान्विभृयात्पितृवत् ॥ ३ ॥

ज्येष्ठ एव सर्वं धनं स्वीकृत्य गृहीत्वेतरान्कनिष्ठान्विभृयात् । तेऽपि तस्मिन्पुत्रवद्भजेरन् ॥ ३ ॥

विभागे तु धर्मवृद्धिः ॥ ४ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति नैतदेवं ज्येष्ठ एव विभृयादिति । यदुक्तं विभाग एव ज्यायान्यतस्तत्र धर्मवृद्धिः । यथाऽऽह बृहस्पतिः—

एकपाकेन वसतां पितुर्देवद्विजार्चनम् ।

एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद्गृहे गृहे ॥ ४ ॥

अधुना पितुरूर्ध्वं जीवति च तस्मिन्विभागप्रकारमाह—

विंशतिभागो ज्येष्ठस्य मिथुनमुभय-

तोदयुक्तो रथो गोवृषः ॥ ५ ॥

सर्वस्मात्पितृधनाद्विंशतितमो भागः, मिथुनं गवादिषु स्त्रीपुंसयोर्युग्मम् । उभयतोवन्ता अश्वाश्चतरगर्दभास्तेषामन्यतमाभ्यां युक्तो रथः, गोवृषः पुंगवः । अयमुद्धारो ज्येष्ठस्य ॥ ५ ॥

काणखोरकूटवणेटा मध्यमस्यानेकाश्चेत् ॥ ६ ॥

काण एकनेत्रो विकलाङ्ग इति यावत् । खोरो वृद्धः । खोट इति पाठे विकलपादः । कूटः शृङ्गहीनः । वणेटो विकलबालधिः । गवाश्चादियु य एवंरूपः स मध्यमस्योद्धारः स च काणाविर्घद्यनेको भवति । इतरेषामप्यस्ति वेदिति ॥ ६ ॥

अविधान्यायसी गृहमनोपुक्तं चतु-

ष्पदां चैकैकं यवीयसः ॥ ७ ॥

अविरुर्णायुः । जातावेकवचनं यावन्तोऽवयः । एकस्य चतुष्पदां चैकैकमित्येव सिद्धत्वात् । अपर आह—यद्यपि पितुरेक एवाविस्थाऽपि स यवीयसः । चतुष्पदां चैकैकमिति तु बहुविषयमिति । धान्यं घीह्यादि । अयं धायसं वाम्नादि । धान्यमयश्चेति धान्यायसी । एतदुभयं यावत्किञ्चिद्गृहे । गृहं यत्राऽऽस्यते । अनः शकटं युक्तं बाह्याभ्याम् । चतुष्पदां च गवादीनामेकमिदं गृह्णीयात् । अयं कनीयस उद्धारः । अयं च सर्वकनीयसः । इतरेषामुद्धारो यो मध्यमस्य ॥ ७ ॥

समधा चेतस्सर्वम् ॥ ८ ॥

इतरदुस्तुतशिटं सर्वं सर्वं समधा गृह्णीयुः सममित्यर्थः । द्विधा धनुषेत्यादौ दृष्टं । धान्यप्रत्ययः प्रयुक्तः ॥ ८ ॥

एकैकं वा धनरूपं काम्यं पूर्वं पूर्वं लभते ॥ ९ ॥

कल्पान्तरेषु यत्पुं क्षेत्रादिष्वेकैकं धनरूपं ज्येष्ठानुपूर्व्याद्गृह्णीयुः ।

काम्यं यस्य यदिष्टं स तद्गृहीयादिति सर्वेष्विष्टं ज्येष्ठस्तद्वहितेष्विष्टमन-
न्तर इति । अयमुद्धारः सर्वेषाम् ॥ ९ ॥

अत्रैव पशुषु विशेषः—

दशकं पशूनाम् ॥ १० ॥

दशावयवा अस्य दशकः । पशूनां गवादीनां मध्ये दशकं दशकं
पूर्वो लभते न त्वेकमिति ॥ १० ॥

अस्यापवादः—

नैकशफद्विपदाम् ॥ ११ ॥

एकशफानामश्वादीनां द्विपदां वास्यादीनां च दशकं न गृहीयुः ।
किंतु पूर्वाक्तमैकैकमेवेति । द्विपदानामिति पाठे पादशब्देन समानार्थः
पदशब्दः । एवमेकमातृकाणां सोद्धारो विभाग उक्तः ॥ ११ ॥

अथानेकमातृकाणामाह—

ऋपभोऽधिको ज्येष्ठस्य ॥ १२ ॥

उत्तरसूत्रे ज्यैष्ठिनेयस्येतिवचनादयं ज्येष्ठः कानिष्ठिनेयः । यदि कनी-
पस्याः पुत्रो भवति तदा तस्य ऋपम उद्धारः सममन्यत् ॥ १२ ॥

ऋपभपोडशा ज्यैष्ठिनेयस्य ॥ १३ ॥

ज्येष्ठस्येति वर्तते ज्येष्ठायाः पुत्रश्च भवति यो ज्येष्ठश्च भवति तस्य
पञ्चदश गाय ऋपमश्चैक उद्धारः सममन्यत् ॥ १३ ॥

अथ ऋपभोऽधिको ज्येष्ठस्येत्यस्यापवादः—

समधा वाऽज्यैष्ठिनेयेन यवीयसाम् ॥ १४ ॥

ज्येष्ठस्येति वर्तते । तच्चाज्यैष्ठिनेयेनेत्यनेन सामानाधिकरण्यात्तृती-
यान्तं संपद्यते । अज्यैष्ठिनेयेन कनिष्ठायां जातेन ज्येष्ठेन सह यवीयसां
ज्यैष्ठिनेयानां समो वा विभागः । एकस्य जन्मतो ज्यैष्ठ्यमन्येषां मातृत
इति ॥ १४ ॥

प्रतिमातृ वा प्रस्ववर्गे भागविशेषः ॥ १५ ॥

विंशतिभागो ज्येष्ठस्येत्यादिषु उक्तो भागविशेषः स प्रतिमातृ वा
स्वे स्वे वर्गे विशेषः कर्तव्यः । एतदुक्तं भवति—यावत्सो मातरः पुत्रव-

त्यस्तावता विमक्ते धन एकस्या यावन्तः पुत्रास्तेषां भागानेकीकृत्य
तत्र तत्र वर्गे यो यो ज्येष्ठस्तस्य विंशतिभागो ज्येष्ठस्येत्यादिर्भागविशेष
इति । एवं पुत्रवतो विभाग उक्तः ॥ १५ ॥

अथापुत्रस्याऽऽह—

पितोऽसृजेत्युत्रिकामनपत्योऽग्निं प्रजापतिं
चेद्वाऽस्मदर्थमपत्यमिति संवाद्य ॥ १६ ॥

पिता नाम तामुत्सृजेद्दद्यात् । भाविसंज्ञानिर्देशोऽयम् । यथा दूषं
छिनत्तीति । पुत्रिकां भविष्यन्तीं दुहितरमनपत्योऽपुत्रोऽग्निं प्रजापतिं
चेद्वाऽग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहेत्याज्यभागानन्तरमौपासन आज्येन
हुत्वाऽस्मदर्थमपत्यमिति संवाद्य यस्मै ददाति तेन संवाद्यं कारयित्वा ।
तत्र प्रकारो वसिष्ठेन दर्शितः—

अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम् ।
अस्यां जनिष्यते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति ॥

एवं दत्ता सा पुत्रिका तस्यां जातो मातामहस्यैव पुत्रो नोत्पादयितुः ।
अत एव मनुः—

मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत्पुत्रिकासुतः ।
द्वितीयं तु पितुस्तस्यास्तृतीयं तु पितुः पितुः ॥ इति ।

एवं सर्वे गर्भाः पुत्रिकाऽप्येषा पितुः पुत्रपतिनिधिः । इवे प्रतिकृतौ
संज्ञायां कन्निति । सैव च रिक्थग्राहिणी । तथा च मनुः—

पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोऽनुजायते ।
समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः । इति ।

गोत्रमपि तस्याः पितुरेव गोत्रम् । मर्तुस्तु केवलं धर्मेषु सहचारिणी
रतिफला च । पुत्रार्थं तु विवाहान्तरं कर्तव्यं स्वकुलसंतानार्थमन्यथा
दोषः ॥ १६ ॥

अभिसंधिमात्रात्पुत्रिकेत्येकेषाम् ॥ १७ ॥

एके मन्यन्ते प्रदानसमये पितुर्योऽभिसंधिरिषं मे पुत्रिकाऽस्त्विति ता-
वन्मात्रकादेव दुहिता पुत्रिका भवति न होमसंवादानाद्यपेक्षेति ॥ १७ ॥

ततश्च—

तत्संशयान्नोपयच्छेदघातृकाम् ॥ १८ ॥

तत्संशयादभिसंधिसंशयात्पुत्रिकासंशयाद्वा । मनुरप्याह—

यस्यास्तु न भवेज्जाता न विज्ञायेत वा पिता ।

नोपयच्छेत्तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया ॥ इति ॥ १८ ॥

पिण्डगोत्रपिसंबन्धा रिक्तं भजेरन्ध्रीं चाऽनपत्यस्य ॥ १९ ॥

यस्य पुत्रिकारूपमप्यपत्यं नास्ति सोऽनपत्यस्तस्य रिक्तं पिण्डादिसं-
बन्धा भजेरन्ध्रीं वा । पिण्डसंबन्धाः सपिण्डा गोत्रसंबन्धाः सगोत्रा
हारीतस्य हारीत इतिवत् । ऋपिसंबन्धाः समानप्रवरा हरितकुत्सपिश-
ङ्गशङ्खदर्भहैमगवाः परस्परम् । एवमन्यत्रापि । तत्र सपिण्डाद्याः प्रत्या-
सत्तिक्रमेण गृह्णीयुः । तथा चाऽऽपस्तम्बः—पुत्राभावे यः प्रत्यासन्नः
सपिण्ड इति । तद्यथा—पिता माता च सोऽर्द्यस्तत्पुत्रा भिन्नोदरा भ्रातर-
स्तत्पुत्राः पितृव्य इत्यादि । सपिण्डाभावे सगोत्रास्तदभावे समानप्रवराः
स्त्री तु सर्वैः सगोत्रादिभिः समुच्चीयते । यदा सपिण्डादयो गृह्णन्ति । तदा
तैः सह पत्न्यप्येकमंशं हरेत् । तथा—

पितुरुर्ध्वं यिभजतां माताऽप्यंशं समं हरेत् । इति ।

अत एव स्त्री पृथङ्निर्दिष्टा । सपिण्डादयः समानेन । पत्नीदाय-
स्त्वाचार्यस्य पक्षे न भवति ।

मनुरपि—निरिन्द्रिया अदायादा स्त्रियो नित्यमिति स्थितिः । इति ।

अत्र सपिण्डाद्यभावे बृहस्पतिः—

अन्यत्र ब्राह्मणात्किं तु राजा धर्मपरायणः ।

तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेव दायविधिः स्मृतः ॥

अन्नार्थं तण्डुलप्रस्थमपराह्णे तु सेन्धनम् ।

वसनं त्रिणक्रीतं देयमेकं त्रिमासतः ॥

एतावदेव साध्वीनां चोदितं विधिनाऽशनम् । इति ।

तदेवं मनुबृहस्पतिभ्यां पत्नीदायस्यात्यन्ताभाव उक्तः । याज्ञवल्क्येन
तु पत्नीदायः स उक्तः—पत्नी दुहितरश्चेत्यादि । अत्र व्यासः—

द्विसहस्रपणो दायः पत्न्यै देयो धनस्य तु ।

यच्च मर्त्रा धनं दत्तं सा यथाकाममाशुयात् ॥ इति ।

आचार्येण तु सपिण्डादिसमांशग्रहणमुक्तम् । तत्र सर्वमेव धनं सपि-
ण्डाद्या गृहीत्वा स्त्रियो यावज्जीवं रक्षेयुरिति मुख्यः कल्पः । तदसंभवेऽ-
शनवसनयोः पर्याप्तं धनक्षेत्रादिकमंशत्वेन व्यपोह्य शेषं गृह्णीयुः । तथा
च बृहस्पतिना पत्नीदायं प्रतिपिध्यान्त उक्तम्—

वसनस्याशनस्यैव तथैव रजतस्य च ।

त्रयं व्यपोह्य तच्छिष्टं दद्यादानां प्रकल्पयेत् ॥

धूमावसारिकं द्रव्यं सहायास्तानतः पुरा ।

तथैवाशनवासांति विगणप्य धने मृता ॥ इति ॥ १९ ॥

बीजं वा लिप्सेत ॥ २० ॥

अथवा स्त्री सपिण्डादिभ्यो बीजं लिप्सेत, अपत्यमुत्पादयेदित्युक्तं
भवति । अस्मिन्पक्षे तु न सपिण्डाद्या धनं गृह्णीयुरेव्यतोऽपत्यस्यार्थाय
रक्षेयुः ॥ २० ॥

अस्मिन्पक्षे विशेषः—

देवरवत्यामन्यजातमभागम् ॥ २१ ॥

देवरे विद्यमाने यद्यन्यतो बीजं लिप्सेत । ततस्तस्यां जातमपत्य-
मभागं भागरहितं न तस्य धनग्रहणमस्ति । अस्ति तु देवरेऽन्यतो
जातमपत्यं सभागमेव ॥ २१ ॥

स्त्रीधनं दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां च ॥ २२ ॥

पितृमातृसुतभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् ।

आधिषेदनिकाद्यं च स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥ इति याज्ञवल्क्यः ।

तत्स्त्रीधनं तस्यां मृतायां दुहितृणामप्रत्तानां भवति । यदि सर्वा अपि
प्रत्ता अप्रतिष्ठितानां भवति । प्रत्तासु प्रतिष्ठिताः काश्चित्काश्चिदप्रति-
ष्ठिताः । प्रत्ताप्रत्तासमवायऽप्रत्ता गृह्णाति । प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितासमवायेऽ-
प्रतिष्ठिता गृह्णाति । यदा प्रसूतादिधनं तदा सर्वासां भवति । एषा
मातृरुद्धं जीवन्यां पितृकुललब्धस्य स्त्रीधनस्य गतिः । तथा
च मनुः—मातृन्तु योतकं यत्स्पात्कुमारीभाग एव सः ।

वसिष्ठश्च—मातुः पारिण्येयं स्त्रियो विमजेरन्निति । यत्तु शङ्कलिखि-
ताभ्यामुक्तम्—समं सर्वे सोदर्या मातृकं द्रव्यमर्हाः स्त्रीकुमार्यश्चेति तद्भ-
र्तृकुललब्धेः प्रत्तासु दुहितृषु । तत्र प्रत्ताविषये प्रभूततमे मानवम्—

जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः ।

भजेरन्मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभयः ॥

यास्त्यासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः ।

मातामह्या धनात्किञ्चित्प्रदेशं प्रीतिपूर्वकम् ॥ इति ।

तत्रैवालपे धने बार्हस्पत्यम्—

स्त्रीधनं तदपत्यानां दुहितृणां तद्भाशिनी ।

अप्रत्ता चेत्समूढा सा लभेत तु समानृकम् ॥ इति ॥ २२ ॥

भगिनीशुल्कः सोदर्याणामूर्ध्वं मातुः ॥ २३ ॥

भगिनीप्रदाननिमित्तं पित्रा यद्वृणीतं द्रव्यमासुरार्थविवाहयोस्तस्मि-
न्सृते तस्या भगिन्या एव सोदर्या भ्रातरस्तेषां भवति । तच्च मातुरुर्ध्वं
जीवन्त्यां मातरि तस्या एव न तु मृतस्य पितुरेतत्स्वमिति तत्र ये
भगिनो भिन्नोदरा भ्रातरो मातुसपत्नी चेति ते सर्वेऽशं न गृह्णीयुरिति ।
यच्च विवाहसमये मर्त्रादिकुलेन भगिन्याद्यै दत्तमाभरणक्षेत्रादिकं तत्त-
स्या एव । सुतायां च तस्यामप्रजसि याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

बन्धुदत्तं तथा शुल्कमन्वाधेयकमेव च ।

अप्रजायामतीतायां बान्धवास्तदवाप्नुयुः ॥

येन यदत्तं स तदवाप्नुयादिति । सत्यां तु प्रजायां सैव गृह्णीया-
दिति ॥ २३ ॥

पूर्वं चैके ॥ २४ ॥

प्रागपि मातुर्मरणाद्भगिनीशुल्कं सोदर्याणां भवतीत्येके मन्यन्ते ।
तस्या वृत्तापेक्षो विकल्पः ॥ २४ ॥

असंसृष्टिविभागः प्रेतानां ज्येष्ठस्य ॥ २५ ॥

असंसृष्टिनो विभक्तभ्रातरः । विभक्तव्यो विभागः । असंसृष्टिनां
विभागोऽसंसृष्टिविभागः । प्रेतानामित्येतदुपसर्जनीभूतानामप्यसंसृष्टिनां
विशेषणम् । अनपत्यस्य चेति वर्तते । असंसृष्टिनां विभक्तानामनप-
त्यानां भ्रातृणां प्रेतानां यो विभागो विभक्तव्यो धनादिः स ज्येष्ठस्य

भ्रातुर्भवति नेतरेषां भ्रातृणां नापि पत्न्या न च पित्रोरित्याचार्यस्य पक्षः । तथा च शङ्खलिसितपैठीनसी—अपुत्रस्य स्वर्णातस्य भ्रातृगामि द्रव्यं तदभावे मातापितरौ हरेतां पत्नी वा ज्येष्ठा सगोत्रशिष्यस्य ब्रह्मचारिणश्चेति ।

मनुस्तु—पिता हरेदपुत्रस्य रिक्तं भ्रातर एव च ।

देवलश्च—ततो वायमपुत्रस्य विभजेरन्सहोदराः ॥

सकुल्या दुहिता वाऽपि धियमाणः पिताऽपि च ॥इति॥२५॥

संसृष्टिनि प्रेते संसृष्टी रिक्त्यन्नाक् ॥ २६ ॥

भ्रात्रादिभिः संसृष्टं धनं यस्य स संसृष्टी साधारणधनोऽविभक्तो विभज्य संसृष्टश्च ।

विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा वैकत्र संवसेत् ।

पितृव्येणाथवा प्रीत्या ॥ तत्संसृष्ट उच्यते ॥

इति बार्हस्पत्ये दर्शनात् । अनपत्यस्येति वर्तते । संसृष्टीत्यनपत्ये प्रेते तस्य रिक्तं संसृष्टी भजेत् । तत्रापि सोदर्यणासोदर्येण च संसृष्टे सोदर्यं भजेत् । सोदरस्य तु सोदर इति याज्ञवल्क्यदर्शनात् । तदेवं विभक्ते भ्रातर्यनपत्ये मृते तद्धनं ज्येष्ठस्य । असति ज्येष्ठ इतरेषां भ्रातृणाम् । अविभक्ते तु मृते तदंशः सर्वेषां भ्रातृणामिति ॥ २६ ॥

विभक्तज्ञः पित्र्यमेव ॥ २७ ॥

यस्तु विभागादूर्ध्वं जातः पुत्रस्तस्यामन्यस्यां वा भार्यायां स पित्र्यमेव गृह्णीयात् । विभागादूर्ध्वं पित्रा यदर्जितं विभागकाले वा गृहीतं तदेव मजेदल्पं प्रभूतं वा । अत्र बृहस्पतिः—

पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत्स्वयमर्जितम् ।

विभक्तजस्य तत्सर्वमनीशाः पूर्वजाः स्मृताः ॥

यदा तु पितुर्न किञ्चिदस्ति तदा वैष्णवम्—पितृविभक्ता विभागोत्तरोत्पन्नस्य मार्गं ददुरिति ।

याज्ञवल्क्योऽप्याह—

विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां विभागमाक् ।

तृत्याद्वा तद्विभागः स्यादायथ्ययदिशोधितात् ॥

अत्र मनुनारदौ—

ऊर्ध्वं विमाणाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेन्द्वनम् ।

संसृष्टास्तेन वा येऽस्य विभजेत स तैः सह ॥ इति ॥ २७ ॥

स्वयमर्जितमवैद्येभ्यो वैद्यः कामं न दद्यात् ॥ २८ ॥

विद्यामधीत इति वैद्यः स्वयमर्जितं विद्यारहितेभ्यो भ्रातृभ्यः कामं न दद्यात् । अदानेऽपि न प्रत्यवायो दाने त्वभ्युदय इति ॥ २८ ॥

अवैयाः समं विभजेरन् ॥ २९ ॥

यदा तु सर्वे भ्रातरो मूर्खाः कृप्यादिनोपार्जयेयुस्तदा समं विभजे-
रन् । वैद्येनापि कृप्यादिना यदर्जितं न विद्याया लब्धं यदि पितृद्वया-
विरोधि तत्र साम्यमेव । तत्र सूत्रद्वयमपि चैतज्ज्ञानविषयमेव । पितरि
तु जीवति विदुषाऽविदुषा वाऽविभक्तेनार्जितं पितुरेव ।

भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः ।

पते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्धनम् ॥ इति मनुः ॥ २९ ॥

आचार्येण पुत्रा रिक्थं भजेरन्नित्युक्तं तत्रौरसा एव पुत्रा इति संप्र-
त्ययो भा मूदित्याह—

पुत्रा औरसक्षेत्रजदत्तकृत्रिमगूढो-

त्पन्नापविद्धा रिक्थभाजः ॥ ३० ॥

औरसो धर्मपत्नीजः । अत्र याज्ञवल्क्यः—

अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥ इति ।

अयमेवोत्पादयितुं बीजिनश्च मर्तुः । दत्तविषये वसिष्ठः—

न ज्येष्ठं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि संतानाय पूर्वेषाम् । न स्त्री
पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वाऽन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुः । पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्बन्धूना-
हूय राजनि चाऽऽवेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिमिर्हुत्वाऽदूरे बान्धवसं-
निकृष्टमेव प्रतिगृह्णीयात् । इति । स दत्तः । कृत्रिमविषये मनुः—

सदृशं तु प्रकुर्याद्यं गुणदोषविवर्जितम् ।

पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयस्तु कृत्रिमः ॥

उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्यचित् ।
 स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः ॥
 मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा ।
 यं पुत्रं प्रतिगृह्णीयादपविद्धस्तु स स्मृतः ॥ इति ।

पड्डेते रिक्थभाजः पुत्राः ॥ ३० ॥

कानीनसहोदपौनर्भवपुत्रिकापुत्रस्वयंदत्तक्रीता गोत्रभाजः ॥ ३१ ॥

पितृवैश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेदिह ।
 तं कानीनं वदेज्जाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवम् ॥ इति ।

अत्र वसिष्ठः—अप्रप्ता दुहिता यस्य पुत्रं विन्देत तुल्यतः ।

पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिडं हरेद्धनम् ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः—कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः । इति ।

तत्राप्रप्तायामेव सुतायां मातामहस्य पुत्रः पौत्रो वा । ऊढायां वोढुः ।

अत्र मनुः—या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताऽज्ञाताऽपि वा सती ।

वोढुः स गर्भो भवति सहोद इति चोच्यते ॥

या पत्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया ।

उत्पादयेत्पुनर्भूत्या स पौनर्भव उच्यते ॥

पुत्रिकापुत्रः पूर्वमेवोक्तः । मनुः—

मातापितृविहीनो यस्यक्तो वा स्यादकारणात् ।

आत्मानं स्पर्शयेद्यस्मै स्वयंदत्तस्तु स स्मृतः ॥

क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्धमन्तिकात् ।

स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ॥ इति ।

एते तु गोत्रभाजो गोत्रमेव केवलं भजन्ते न रिक्थम् । पूर्वं तु रिक्थ-
 भाजो गोत्रभाजश्चौरसेन सहाभिधानात् । सर्वे चैते सजातीयः ।

सजातीयेष्वयं प्रोक्तमनयेषु मया विधिः ।

इति याज्ञवल्क्यवचनात् ॥ ३१ ॥

चतुर्थांशिन औरसायभावे ॥ ३२ ॥

अथ वा नैते कानीनादयो न रिक्थभाजः किंतु चतुर्थांशिनः पितृध-
 नस्य चतुर्थमंशं भजेरन् । पूर्वाक्तानां पण्णामौरसादीनामभावे । भावे
 तु त एव भजेरन् । चतुर्थांशव्यतिरिक्तं च सपिण्डा गृह्णीयुः । यदत्र

पुत्रिकापुत्रस्यौरसाद्यभावेऽपि चतुर्थांशमाकत्वमुक्तं तदपकृतपुत्रिकापुत्र-
विषयम् । यो हीनवर्णाया भार्याया दुहितरं पुत्रिकां करोति तत्राप्य-
भिसंधिमात्रेण तत्पुत्रविषयमित्यर्थः । अत्र मनुः—

पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रो नु जायते ।
समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ॥
पठं तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात्पितृकाद्धनात् ।
औरसो विभजन्वायं पित्र्यं पञ्चममेव वा ॥
औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ पितृरिक्थस्य भागिनौ ।
दशापरे तु क्रमशो गोत्ररिक्थांशभागिनः ॥ इति च ।

अत्र दत्तपुत्रग्रहणानन्तरं वसिष्ठः—यस्मिंश्चेत्पतिगृहीत औरसः पुत्र
उत्पद्यते चतुर्थभागभागी स्यात् । इति ।

अत्र कात्यायनः—उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे तृतीयांशहराः सुताः ।
सवर्णा असवर्णास्तु ग्रास्ताच्छादनभागिनः ॥ इति ।

अत्र बृहस्पतिः—एक एवौरसः पित्र्ये धने स्वामी प्रकीर्तितः ॥
तत्तुल्यः पुत्रिकापुत्रो मर्तव्यास्त्यपरे स्मृताः ।
क्षेत्रजाद्याः सुतास्त्वन्ये पञ्चपदसप्तभागिनः ॥ इति ।

हारीतः—विभजिष्यमाण एकविंशं कानीनाय दद्याद्विंशं पौनर्मवायै-
कोनविंशं ह्यामुष्यायणायाष्टादशं क्षेत्रजाय सप्तदशं पुत्रिकापुत्रायेतरा-
नौरसाय । इति ।

पातञ्जल्यो द्वादश पुत्राननुकम्प्याऽऽह—

पिण्डदोऽंशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः । इति ।
मनुरपि—श्रेयसः श्रेयसोऽभावे यवीयान्निकथमर्हति । इति ।

नारदोऽपि—क्रमादेते प्रवर्तन्ते मृते पितरि तद्धने ।
ज्यायसो ज्यायसोऽभावे जघन्यस्तद्वाप्नुयात् ॥ इति ।

वसिष्ठोऽपि—यस्य तु पूर्वेषां च न कश्चिद्वायादः स्यादेते तस्य दायं
हरेयुरिति ।

औरसः पुत्रिकापुत्रः क्षेत्रजः कानीनो गृहोत्पन्नोऽपविद्धः सहोदः
पौनर्मवो दत्तः स्वयमुपागतः कृतकः क्रीत इति क्रमेण पुत्रानभिधाय
देवलः—

एते द्वादश पुत्रास्तु संतत्यर्थमुदाहृताः ।
 आत्मजाः परजाश्चैव लब्धा यादृच्छिकास्तथा ॥
 तेषां पञ्चबन्धुदायादाः पूर्वं ये पितुरेव पद ।
 विशेषश्चापि पुत्राणामानुपूर्व्याद्विशिष्यते ॥
 सर्वेऽप्यनौरसस्येते पुत्रा दायहराः स्मृताः ।
 औरसे पुनरुत्पन्ने तेषु ज्यैष्ठ्यं न गच्छति ॥
 तेषां सवर्णा ये पुत्रास्ते तृतीयांशभागिनः ।
 हीनाः समुपजीवियुर्ग्रासाच्छादनसंभृताः ॥ इति ।

बन्धुदायादा इति बन्धूनां सपिण्डानामप्येते दायं हरेयुर्न केवलं
 पितुरेव । इतरे पितुरेवेति । एष एव स्मृत्यन्तरेष्वपि बन्धुदायादशब्द-
 स्पर्ययः । तदेवम्—

औरसः पुत्रिका बीजिक्षेत्रिणौ पुत्रिकासुतः ।
 पौनर्मधश्च कानीनः सहोढो गूढसंभवः ॥
 दत्तक्रीतस्ययं दत्ताः कृत्रिमश्चापविद्धकः ।
 यत्र क्व चोत्पादितश्च पुत्राख्या दश पञ्च च ॥
 अनेनैव क्रमेणैषां पूर्वाभावे परः परः ।
 पिण्डदोऽशहरश्चेति युक्ता गुणवशा स्थितिः ॥ इति ॥३२॥

उक्तः सवर्णपुत्राणां विभागः । अथ क्रमविधाहेष्वसवर्णपुत्रेषु
 विशेषमाह—

ब्राह्मणस्य राजन्यापुत्रो ज्येष्ठो गुणसंपन्नस्तुल्यभाक् ॥ ३३ ॥

ब्राह्मणस्य राजन्यायां जातः पुत्रो यदि गुणसंपन्नो ज्येष्ठश्च भवति
 तदा ब्राह्मणीपुत्रेण यवीयसा तुल्यभाक् । एकस्य वयसा ज्यैष्ठ्यमपरस्य
 जात्येति ॥ ३३ ॥

ज्येष्ठांशहीनमन्यत् ॥ ३४ ॥

विंशतिभागो ज्येष्ठस्येत्यादिष्य उद्धारः पूर्वमुक्तस्तद्व्यतिरिक्तमन्यद्विम-
 जेतेति प्रकरणाद्भूम्यते । गुणहीने ज्येष्ठे च राजन्यापुत्रे मानवम्—

सर्वं वा रिक्थजातं तदशधाऽत्र विभज्य तु ।

धर्मं विभागं कुर्वीत विधानेन तु धर्मवित् ॥

चतुरोऽशान्हरेद्विप्रस्त्रीनंशान्क्षत्रियासुतः ।

वैश्यापुत्रो हरेद्द्व्यंशमेकं शूद्रासुतो हरेत् ॥ इति ॥ ३४ ॥

राजन्यावैश्यापुत्रसमवाये यथा

स ब्राह्मणीपुत्रेण ॥ ३५ ॥

यदा ब्राह्मणीपुत्रस्तु नाऽऽस्ते तदा राजन्यापुत्रो ब्राह्मणीपुत्रेण सम-
वाये यथा तुल्यभाक्, एवं क्षत्रियापुत्रेण वैश्यापुत्रस्तुल्यभाक् ॥ ३५ ॥

क्षत्रियाच्चेत् ॥ ३६ ॥

चेच्छब्दश्चशब्दस्यार्थे क्षत्रियाच्चोत्पन्नयोः पुत्रयोः समवाये वैश्या-
पुत्रो ज्येष्ठो गुणसंपन्नः क्षत्रियापुत्रेण यवीयसा तुल्यभाक् । एवं वैश्यादु-
त्पन्नस्य शूद्रापुत्रस्याप्येके मन्यन्ते द्रष्टव्यमिति । नेत्यन्येऽनुक्तत्वात् ॥ ३६ ॥

शूद्रापुत्रोऽप्यनपत्यस्य शुश्रूषुश्चेल्लभेत

वृत्तिमूलमन्तेवासिविधिना ॥ ३७ ॥

ब्राह्मणस्येति वर्तते । अनपत्यस्याविद्यमानद्विजातिपुत्रस्य ब्राह्मणस्य
शूद्रापुत्रोऽपि वृत्तिमूलं लभेत । यावता कृष्यादिकर्मसमर्थो भवति
तावल्लभेत स यद्यन्तेवासिविधिना शुश्रूषुर्भवति यथा शिष्य आचार्यं
शुश्रूषते तथा शुश्रूषुश्चेदिति । एवं क्षत्रियवैश्ययोरपि शूद्रापुत्रो वृत्ति-
मूलं लभेत ॥ ३७ ॥

सवर्णापुत्रोऽप्यन्याय्यवृत्तो न लभेतैकेषाम् ॥ ३८ ॥

यस्त्वन्याय्यवृत्तोऽधर्मेण द्रव्याणि प्रतिपादयति वेद्यादिभ्यः प्रय-
च्छति, सवर्णापुत्रोऽप्यपिशब्दाज्ज्येष्ठोऽपि दायं न लभेतैकेषां मतम् ।
तथा चाऽऽपस्तम्बः—यस्त्वधर्मेण द्रव्याणि प्रतिपादयति ज्येष्ठोऽपि
तमभागं कुर्वतेति ॥ ३८ ॥

श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य रिक्तं भजेरन् ॥ ३९ ॥

अपत्यग्रहणं पिण्डगोत्रपिसंबन्धादेरुपलक्षणम् । अनपत्यस्यावि-
द्यमानधनभाजो ब्राह्मणस्य श्रोत्रिया हि रिक्तं भजेरन् ॥ ३९ ॥

राजेतरेषाम् ॥ ४० ॥

इतरेषां क्षत्रियादीनां रिक्तमनपत्यानां राजा भजेत ॥ ४० ॥

जडक्लीबौ भर्तव्यौ ॥ ४१ ॥

जडो नष्टचित्तः क्लीबस्तृतीयाप्रकृतिः । एतावशनाच्छादनदानेन भर्तव्यौ । मनुस्तु—

अनंशौ क्लीबपतितौ जात्यन्धवधिरौ तथा ।

उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥ इति ॥ ४१ ॥

अपत्यं जडस्य भार्गहम् ॥ ४२ ॥

यदि तु जडस्यापत्यं भवति तदा तद्भ्रागार्हं भवति तस्मै स भागो दयस्तत्पितुः । अत्र मनुः—

यद्यर्थिता तु दारैः स्यात्क्लीबादीनां कथंचन ।

तेषामुत्पन्नतन्तूनामपत्यं दायमर्हति ॥ इति ॥ ४२ ॥

शूद्रापुत्रवत्प्रतिलोमास्तु ॥ ४३ ॥

भातिलोभ्येन जातानां सूतादीनामपि गुणोत्कृष्टानां शूद्रापुत्रव-
द्वृत्तिमूलं दातव्यमिति ॥ ४३ ॥

उदकयोगक्षेमकृतान्नेष्वविभागः ॥ ४४ ॥

उदकं कूपादि । योगक्षेमाविष्टापूर्तं । तथा च लौगाक्षिः—

योगः पूतं क्षेम इष्टा इत्याहुस्तत्त्वदर्शिनः ।

अविभाज्ये तु ते प्रोक्ते शयनं चान्नमेव च ॥ इति ।

कृतान्ने तूत्सवादिषु कल्पिते प्रभूतेऽपि । एतेषु विभागो न कर्तव्यः ।
यथावस्थितेष्वेव सोदर्यान्तरूपेण भोगः ॥ ४४ ॥

स्त्रीषु च संयुक्तास्तु ॥ ४५ ॥

याश्च स्त्रियो दास्यो भ्रात्रादिषु केनचित्संयुक्ता उपभोगपरिगृही-
तास्तास्तस्यैव । यद्यन्याः सन्त्यन्यत्रान्येषां भागः । यदि न सन्ति
तदा द्रव्येण साम्यमापादनीयम् । यदा पुनरेकैव दास्यसंयुक्ता च
तदा पर्यायेण कर्म करोतु ॥ ४५ ॥

अनाज्ञाते दशावरैः शिष्टैरूहविद्भि-

रलुब्धैः प्रशस्तं कार्यम् ॥ ४६ ॥

ज्ञात इवाऽऽज्ञातं तद्विपरीतमनाज्ञातम् । योऽर्थो यथावद्विज्ञातः
नि । वा तत्रानाज्ञाते दशावरैर्दशभ्योऽन्येनैः शिष्टैः ।

धर्मेणाधिगतो यैस्तु वेदः सपरिवृंहणः ।

ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥

इति मनुनोक्तैः । ऊहविन्द्रिरूहापोहकुशलैः । अलुब्धैरुत्कोचादिपु-
निस्पृहैः । एवंभूतैर्ब्राह्मणैर्यत्प्रशस्तं स्तुतमिदमत्र युक्तमिति तत्कार्यं
कर्तुं युक्तम् ॥ ४६ ॥

के पुनस्ते दशावरास्तानाह—

चत्वारश्चतुर्णां पारगा वेदानां प्रागुत्तमा-

त्रय आश्रमिणः पृथग्धर्मविदस्त्रय एता-

न्दशावरान्परिपदित्याचक्षते ॥ ४७ ॥

चतुर्णां वेदानां पारगाः साङ्गानांमध्येतारोऽर्थज्ञाश्च । एवंभूताश्च-
त्वारो न चातुर्वैद्य एकः । आश्रमिणस्तृतीयेऽध्याय उक्ता ब्रह्मचारी
गृहस्थो भिक्षुर्वैखानस इति । तेपूत्तमाद्वैखानसात्पूर्वं त्रय आश्रमिणः ।
पृथग्धर्मशास्त्रविदस्त्रयः । पृथगग्रहणमेकमेव धर्मशास्त्रं विदुषां त्रयाणां ग्रहणं
मा भूदिति । तानेतान्दशावरान्परिपदित्याचक्षते धर्मज्ञाः ॥ ४७ ॥

असंभवे त्वेतेषां श्रोत्रियो वेदविच्छि-

ष्टो विप्रतिपत्तौ यदाह ॥ ४८ ॥

एतेषां व्यस्तानां सैमस्तानां च बहूनामसंभवे श्रोत्रियः साङ्गस्य वेद-
स्याध्येता । वेदवित्तदर्थज्ञः । शिष्टः स्वधर्मनिरतः । एवंभूत एकोऽपि
विप्रतिपत्तिविषये यदाहेदमत्र युक्तमिदं कार्यमिति तत्कार्यम् । तथा
च मनुः—

एकोऽपि वेदविद्धमं यं व्यवस्येत्समाहितः ।

स धर्मः परमो ज्ञेयो नाज्ञानामुदितोऽप्युतैः ॥ इति ॥ ४८ ॥

कस्मात्पुनरेकस्यापि श्रोत्रियस्य वेदविदः शिष्टस्य वचनं कर्तव्यमि-
त्यत आह—

यतोऽयमप्रभवो भूतानां हिंसानुग्रहयोगेषु ॥ ४९ ॥

प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणं तन्न विद्यते तस्य सोऽप्रभवः ।
यस्मादयं भूतानां हिंसानुग्रहयोगेषु दण्डप्रायश्चित्तादिष्वगृह्यमाणकारणः

केवलं शास्त्रनेत्रस्तस्मादेकस्यापि वचनमनुष्ठेयमिति । अपर आह—प्रमः
वनं प्रभवः प्रभुत्वं तद्यस्य नास्ति सोऽप्रभवः । न ह्यसौ शास्त्रनिरपेक्ष
स्वतन्त्रः किञ्चिदनुगृह्णाति निगृह्णाति वा । तस्मादस्य वचनमनुष्ठेय-
मिति ॥ ४९ ॥

सांप्रतं ये केवलं धर्ममनुतिष्ठन्ति तेभ्यो ज्ञात्वाऽनुतिष्ठान्विशिष्ट इत्याह—

धर्मिणां विशेषेण स्वर्गं लोकं धर्मविदा-

प्नोति ज्ञानाभिनिवेशाभ्याम् ॥ ५० ॥

धर्मिणो धर्मवन्तो धार्मिकाः । तेषां मध्ये यो धर्मविद्धर्मशास्त्रं याव-
तोऽर्थतोऽधीत्य धर्मं तत्त्वतो वेत्ति सः । ज्ञानाभिनिवेशाभ्यां ज्ञानं समर्था-
वगतिरभिनिवेशस्तात्पर्येणानुष्ठानम् । ज्ञानेनाभिनिवेशेन च केवलानु-
ष्ठातृभ्यो विशेषेण स्वर्गं लोकमाप्नोति ॥ ५० ॥

इति धर्मो धर्मः ॥ ५१ ॥

सोऽयमादितो वेदो धर्ममूलमित्यारभ्यैवमन्तो धर्म उक्तः । द्विरुक्ति'
शास्त्रपरिसमाप्त्यर्था ॥ ५१ ॥

गौतमोक्ते धर्मशास्त्रे हरदत्तकृताविह ।

अष्टाविंशोऽयमध्यायो वृत्तौ द्वायः समापितः ॥

इति श्रीहरदत्तविरचितायां गौतमीयधर्मशास्त्रे मिताक्षराया-

मष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।